

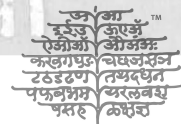
नवभारत

वर्ष २ रें] मार्च १९४९ [अंक ६ वा

इस्तेरचें नाट्यरूप समाजदर्शन	प्रा. ना. पां. गुणे
भारतीय व पाश्चात्य मानसशास्त्र	श्री. कृ. के. कोल्हटकर
यक्ष-प्रश्न	श्री. शं. बा. जोशी
लावणी म्हणजे काय ?	प्रा. म. वा. धोण्ड
स्वतंत्र भारताकरितां तत्त्वज्ञान	डॉ. के. ल. दस्तरी
हिन्दी संघराज्यांत राष्ट्रभाषेचें स्थान	श्री. वा. मु. लिमये
गांधीजींचें जीवन-दर्शन	आचार्य स. ज. भागवत
गांधीवादचें भवितव्य	आचार्य शं. द. जावडेकर
रा. स्व. संघ व सत्याग्रह	श्री. ह. कृ. मोहनी
आग्नेय आशिया : आर्थिक पारतंत्र्यांतून स्वातंत्र्याकडे-	प्रा. नी. वि. सोहनी
आधुनिक विवाह असुखावह होणें अपरिहार्य आहे काय ?-	
प्रा. श्री. के. क्षीरसागर; स्वतंत्र हिन्दुस्थान (कविता)-	श्री. शं. जा. पुरवार
सा र सं क ल न : सा हि त्य स त्का र	

१ रुपया

अनुक्रमणिका

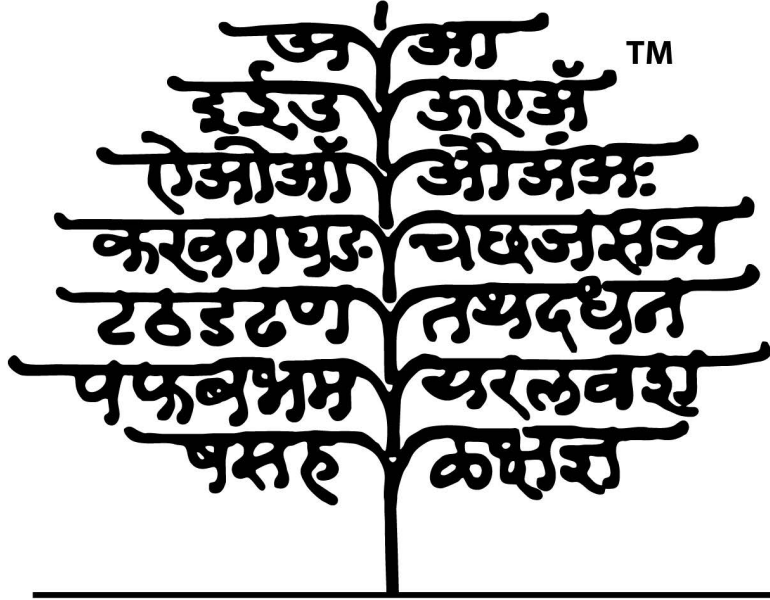

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशाळांमंडळ, वाई

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशाळांमंडळ, वाई

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास
नोंदणी क्र. एफ.१६०९४(मुंबई)

महाराष्ट्र शासन
मराठी भाषा विभाग

राज्य मराठी विकास संस्था

एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय, ३, महापालिका मार्ग,
योबीतलाव, मुंबई - ४००००९ दूरध्वनी : (०२२) २२६३१३२५ / २२६५३९६६
संकेतस्थळ <https://rmvs.marathi.gov.in> ई-पत्ता rmvs_mumbai@yahoo.com

स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव

निवेदन

राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई ही महाराष्ट्र शासनाने स्थापन केलेली स्वायत्त संस्था आहे. मराठी भाषा विभागाच्या पत्राप्रमाणे (संदर्भ क्र. मसंस २०१६/प्र.क्र.११५/२०१६/भाषा-२, दि. ३ जानेवारी, २०१७) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे 'महाराष्ट्रातील मराठी संशोधन मंडळ/ संस्थांना अर्थसाहाय्य योजना' कार्यान्वित करण्यात आली असून या योजनेअंतर्गत महाराष्ट्रातील मराठी भाषा, साहित्य व संस्कृती वृद्धिंगत होण्यासाठी काम करणाऱ्या महाराष्ट्रातील मान्यताप्राप्त मंडळ/ संस्थांना अर्थसाहाय्य करण्यात येते.

सदर प्रकल्पांतर्गत प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई यांना राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे नवभारत मासिकांचे ऑक्टोबर १९४७ ते सप्टेंबर २०१७ पर्यंतच्या अंकांचे संगणकीकरण करून ते सार्वजनिकरीत्या आणि विनामूल्य उपलब्ध करून देण्यासाठी अर्थसाहाय्य करण्यात आले होते. याअंतर्गत सदर अंकांचे संगणकीकरण करण्यात आले असून प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई यांनी हे अंक जतन केलेले असल्यामुळेच आपल्याला संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध होत आहेत.

या अंकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई व प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई यांची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्याची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था व प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमालेच्या विश्वस्त-मंडळाचें मासिक

वर्ष दुसरें
अंक सहावा

नवभारत

मार्च

१९४९

संचालक : श्री. शंकरराव देव

संपादक-मंडळ

आचार्य शं. द. जावडेकर-आचार्य स. ज. भागवत - श्री. हरि कृष्ण मोहनी - प्रा. वि. म. वेडेकर
का. संपादक

आग्नेय आशियांतील संक्रमण :

आर्थिक पारतंत्र्यांतून स्वातंत्र्याकडे
इस्तेनचें नाट्यरूप समाजदर्शन

भारतीय आणि पाश्चात्य मानसशास्त्राचें
तुलनात्मक विवेचन

स्वतंत्र हिंदुस्थान (कविता)

आधुनिक विवाह असुखावह होणें
अपरिहार्य आहे काय ?

यक्ष-प्रश्न

लावणी म्हणजे काय ?

“ स्वैर चिहंग ” (कविता) -स्वीन्द्रनाथ टागोर. अनु०

स्वतंत्र भारताकरिता तत्त्वज्ञान

हिंदी संघराज्यांत राष्ट्रभाषेचें स्थान

गांधीजींचें जीवन-दर्शन

गांधीवादाचें भवितव्य

रा. स्व. संघ व सत्याग्रह

अखिल-भारतीय तत्त्वज्ञान-परिषद्

सार-संकलन : महाराष्ट्रांतील तीन निष्ठा

साहित्य-सत्कार : ‘ चित्रशाळा ’

प्रा. नी. वि. सोवनी ४१५-४२३

प्रा. ना. पां. गुणे ४२४-४३३

श्री. कृ. के. कोल्हटकर ४३४-४४१

श्री. शं. जा. पुरवार ४४२

प्रा. श्रीकृष्ण के. क्षीरसागर ४४३-४४९

श्री. शं. बा. जोशी ४५०-४५५

प्रा. म. वा. धोड ४५६-४६४

श्री. मा. गो. काटकर ४६४

डॉ. के. ल. दत्तरी ४६५-४७१

श्री. वा. मु. लिमये ४७२-४७५

आचार्य स. ज. भागवत ४७६-४७९

आचार्य शं. द. जावडेकर ४८०-४८४

श्री. ह. कृ. मोहनी ४८५-४८६

प्रा. प्र. रा. दामले ४८७-४८९

प्रा. व्यं. शं. शेजवलकर ४९०-४९४

श्री. व्यं. सी. कारखानीम ४९५-४९६

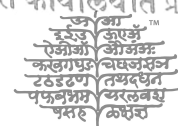
वार्षिक रु. ९

सहामाही रु. ५

अंकास रु. १

हें मासिक श्री. र. ग. जोशी यांनी सुलभ मुद्रणालय, २९१ शनिवार, पुणें २, येथें

छापून, सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमालेच्या विश्वस्त-मंडळाकरितां तेथेंच नवभारत कार्यालयांत प्रसिद्ध केलें.

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वार्ड

अनुक्रमणिका

‘नवभारत’ मार्च १९४९

लेखक-परिचय

[खाली दिलेल्या लेखकांशिवाय या अंकांतील इतर लेखकांचे लेख ‘नवभारता’त पूर्वी आले असून त्या त्या वेळी त्या लेखकांचा परिचय दिला आहे— का. सं.]

श्री. शं. जा. पुरवार, L. C. P. S. (औरंगाबाद) — मराठवाड्यांतील एक साहित्यिक. ‘विराट् मानव’ ह्या खंडकाव्याचे लेखक. त्यांची ‘पुष्पांजलि’ आचार्य काका कालेलकर यांच्या प्रस्तावनेसह लवकरच प्रसिद्ध होणार आहे.

श्री. शं. वा. जोशी (धारवाड) — कानडी भाषेचे व कर्नाटक संस्कृतीचे एक अभ्यासू पंडित. त्यांची १२ पुस्तके प्रसिद्ध झाली असून त्यांपैकी काही बी. ए. व एम्. ए. च्या परीक्षांसाठी नेमली आहेत. या अंकांतील ‘यक्ष-प्रश्न’ हा लेख त्यांच्या ‘वरलख समज’ (आगामी भारतीय समाज) या पुस्तकांतील काही भागांचा संक्षिप्त सारांश आहे.

प्रा. म. वा. धोण्ड, एम्. ए., एल्.एल्.बी. — धारवाडच्या कर्नाटक कॉलेजांत मराठीचे मुख्य प्राध्यापक. “काव्याची भूषणे” या अलंकारशास्त्रावरील ग्रंथाचे कर्ते.

श्री. मा. गो. काटकर, बी. ए. — सोलापूर येथील विद्याविकास हायस्कूलचे मुख्याध्यापक.

मानवाच्या व मानवसंस्कृतीच्या विकासास व उन्नतीस पोषक होईल, अशा प्रकारे महाराष्ट्रीय जीवनाचा व संस्कृतीचा विकास करणे, हे या मासिकाचे ध्येय व उद्दिष्ट आहे.

ध्येयप्रवण व्यक्तींनी स्वोन्नतीच्या हेतुपूर्तीसाठी जे आपले सांस्कृतिक मूल्यमापन ठरविलेले असेल, उच्च वातावरणांतील जो अभिजात अनुभव स्वतःच्या साधनेने संगृहीत केलेला असेल, त्याचे दिग्दर्शन हेच संस्कृति-पोषक वाड्मय होऊ शकते, असा संचालक व संपादक-मंडळ याचा विश्वास आहे.

या मासिकांत येणाऱ्या लेखांत कोणत्याही विशिष्ट मताचा, वादाचा, पक्षाचा किंवा पंथाचा प्रचार करण्याचा हेतु नाही.

संचालक व संपादक-मंडळांतील सर्व व्यक्ती यांचेही सर्व विषयांत मतैक्य आहे, असे नाही. मानवी जीवन-विषयक व सांस्कृतिक मूल्यासंबंधी सदृश अशा दृष्टिकोनांचे खांना एकत्र आणले आहे. तथापि प्रत्येकाचे व्यक्तिवैशिष्ट्य व विचारस्वातंत्र्य यांचा विनाश न होता विकास व्हावा या दृष्टीनेच खांचे सहकार्य राहिल. प्रत्येक व्यक्ति आपल्या नांवाने प्रसिद्ध होणाऱ्या लेखावद्दलच जबाबदार राहिल.

मासिकांत प्रसिद्ध होणाऱ्या प्रत्येक लिखाणांत सत्यनिष्ठा, संयम आणि सहिष्णुता असतील अशी काळजी घेतली जाईल.

आग्नेय आशिया : आर्थिक पारतंत्र्यांतून स्वातंत्र्याकडे

[या विषयावर हा दुसरा लेखांक असून पहिला लेखांक जानेवारी १९४८ च्या 'नवभारता'च्या अंकांत येऊन गेला आहे. औद्योगिक क्रांतीनंतर पाश्चात्य राष्ट्रांचे धोरण कसे आक्रमक बनत गेले, त्यांनी आग्नेय आशिया खंडांतील हिंदुस्थान, ब्रह्मदेश, चीन, इंडोचीन, मलाया, फिलिपाईन बेटे, लंका, इंडोनेशिया व सयाम या देशांवर राजकीय व आर्थिक प्रभुत्व कसे प्रस्थापित केले, या आर्थिक वर्चस्वाचे परिणाम 'शेतीचे व्यापारीकरण' होण्यांत कसे झाले ह्याचे विवेचन साधार आंकडे देऊन पहिल्या लेखांकांत केले आहे. त्याच आर्थिक वर्चस्वाचे पाश अधिकाधिक आवळत जाऊन आग्नेय आशियांतील या देशांचे आर्थिक शोषण कसे होत गेले, त्याचे राजकीय व सामाजिक परिणाम किती वैपश्यपूर्ण व दूरगामी झाले आहेत हे प्रस्तुत दुसऱ्या लेखांत साधार दाखविले आहे.]

जमिनीची मालकी बदलत गेली.

आग्नेय आशियामधील देशांतील शेतीस व्यापारी स्वरूप कसे आले याचे येथवर विवेचन केले. शेतीस व्यापारी स्वरूप आल्यामुळे व्यापारी व सावकार यांचे महत्त्व खेडोपाडी फार वाढले. शेतकरी पूर्वीहि कर्जवाजारी असे. तथापि, कर्जांमुळे त्याच्या जमिनीवरील मालकीत अंतर पडत नसे. युरोपियन सत्ताध्यान्यांनी या देशांतून सुव्यवस्थित राज्यव्यवस्था निर्माण करून सर्वत्र कायद्याचे राज्य सुरू केल्यामुळे या परिस्थितीत फरक पडला. कर्जवसूलीसाठी सावकारांना सरकारी न्यायखात्याची मदत घेतां येऊ लागली व शेतकऱ्यांची पिके व गुरे यांवर जप्ती आणतां येऊ लागली. याचाच परिपाक म्हणून शेतकरी आपल्या जमिनीस मुक्त लागला. शेतीस व्यापारी स्वरूप आल्याचा परिणाम म्हणूनच शेतकऱ्यांच्या हातून तद्देशीय अगर परदेशीय परस्थांच्या हाती जमिनी जाण्याची प्रवृत्ति या सर्वत्र देशांतून दिसून येते. यासंबंधी जो थोडाफार तपशील उपलब्ध आहे तो येथे देणे आवश्यक आहे.

इंडोनेशियामधील जावा व मदुरा या भागांतील जमिनीची मालकी १८८२ सालापासून कसकशी

बदलत गेली त्याचे आंकडे शेवटी कोष्टक नं. १ मध्ये दिले आहेत.

वरील आंकड्यांवरून सामाजिक मालकीची जमीन हळूहळू कमी होत गेली, हे ध्यानांत येईल. तथापि त्या जमिनीवर अवलंबून असणारी लोकसंख्या वाढतच गेली. युरोपियन लोकांना एकंदर जमिनीपैकी वगळताच भागाची मालकी मिळाली. एकूण १,७५२,५७१ हॅस (has) जमिनीपैकी १,३४३,६४४ हॅस इतकी जमीन परकीयांच्या मालकीच्या व व्यवस्थेच्या कंपन्यांच्या हाती होती.

इंडोचीनमध्येहि हाच प्रकार दृष्टीस पडतो. याक ल्युमध्ये ६१,११६ एकर जमिनीवरील भात-मळे युरोपियनांच्या मालकीचे होते. त्यापैकी १०० एकरांहून जास्त क्षेत्राच्या मळ्याखाली ३७,४०९ एकर, ५०० एकरांहून जास्त क्षेत्राच्या मळ्याखाली १६,८२८ एकर जमीन होती. तीन मळे प्रत्येकी १००० एकरांहून अधिक विस्ताराचे होते.

मलायामधील ३/५ जमिनीवर खराची लागवड झालेली होती. त्यापैकी दोन-तृतीयांश जमीन १०० एकरांहून जास्त क्षेत्राच्या मळेवाल्यांच्या मालकीची होती.

हिंदुस्थानमधील-महाराष्ट्रांतील परिस्थिति

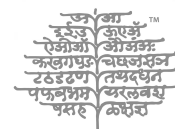
हिंदुस्थानांतील पहिल्या ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी इंग्लंडमधील जमीनदार व हिंदुस्थानांतील जमीन-धारा वसूल करणारे कमाविसदार हे सारखेच आहेत अशी चुकीची समजूत करून घेतली व देशाच्या कांही भागांत त्यांस जवळजवळ मालकी हक्क देऊन टाकले. वस्तुतः हे लोक सारा गोळा करण्याचें काम लिलावांनं घेणारे होते. रयतवारी विभागांतहि ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी शेतकऱ्यांना त्यांना पूर्वी कधीच नव्हते ते हक्क देऊन टाकले. त्यामुळे शेतकऱ्यांना जमिनीची संपूर्ण मालकी प्राप्त झाली व जमीन वाटेला त्यास विकण्याचा अगर देण्याचा अधिकार प्राप्त झाला. शेतीच्या व्यापारीकरणामुळे व नवीन कायदेकानूमुळे सावकारांची पोळी कशी पिकली याचें वर वर्णन आलेंच आहे. कर्जाऊ दिलेले पैसे त्यायलात्याच्या मदतीनं सुलभ रीतीनं वसूल करता येऊं लागल्यामुळे सावकार खुपीनं कर्ज देऊ लागले. १८५० च्या पुढच्या काळांत कर्जवाडीस सारखें उत्तेजनच मिळालें. अमेरिकन युद्धाच्या वेळीं काप-साचे भाव वाढले व शेतकऱ्यांचें उत्पन्न व जमिनीच्या किंमती वाढल्या. किंमती वाढल्यामुळे शेतकऱ्यांची पत वाढून सावकार लोक त्यांस सडळ हातानं कर्ज देऊं लागले. तेव्हां या काळांत एकंदर जमिनविराळ कर्जाचा बीजा वाढला. १८७०-८० च्या दरम्यान आर्थिक मंदी आली व भाव पडले. परंतु कर्जाचा बीजा पूर्वीचाच राहिला. तेव्हां पिकांवर व गुरांवर जप्त्या येऊं लागल्या व कित्येक शेतकरी जमिनीस मुकले. महाराष्ट्राच्या भागांतील या वेळच्या घडामोडी या दृष्टीनं उद्बोधक आहेत. या ठिकाणीं मारवाडी, व्यापारी व सावकार पर-ठिकाणाहून आलेला होता व त्याचा व्यवहार व पसारा ब्रिटिश आमदानींत पुष्कळच वाढला होता. या मारवाडी सावकार-व्यापाऱ्यांनी कर्जापायी त्यांच्याकडे आलेली जमीन स्वतःच्या ताब्यांत घेऊन कसण्याचा प्रघात कधीच ठेवला नाही. फक्त ह्या जमिनींतून उत्पन्न होणारा सर्व फायदा मात्र त्यांनी घशांत घालण्याचा उपक्रम केला. त्यामुळे शेतकरी सर्वस्वी बुडाला व बराच मोठा असंतोष निर्माण झाला. या असंतोषाचें पर्यवसान महाराष्ट्राच्या कांही

भागांत शेतकऱ्यांचीं वडें होण्यांत झाला. इतर प्रांतांतहि अशा प्रकारच्याच घटना घडल्या. विशेषतः आदिवासी जनता ज्या भागांत केन्द्रित झालेली होती त्या ठिकाणीं या घटना विशेष प्रकर्षानं जाण-वल्या. या वेळीं प्रांतिक सरकारांनीं जमिनीच्या मालकीची आणखी वांटणी व तुकडे होऊं नयेत म्हणून 'डेक्कन ऑफ्रिकॅल्चरल रिलीफ ॲक्ट,' 'पंजाब लॅंड एलिअनेशन ॲक्ट' सारखे कायदे करून या प्रकारास अंशतः तरी आळा घातल्यामुळे परिस्थिति अधिक चिघळली नाही.

चीनविषयी फारच थोडी माहिती उपलब्ध आहे. कांही अलीकडचे आंकडे पुढें दिले आहेत. शेतकी व व्यापार खात्यानं प्रसिद्धिलेल्या आंकड्या-वरून १९१८ सालीं निम्मे शेतकरी जमीनमालक होते; ३० टक्के कुळें होती व उरलेले २० टक्के शेतकरी कसत असलेल्या शेतपैकीं कांही भागाचेच मालक होते व इतर भाग कुळें म्हणून करीत होते. निरनिराळ्या प्रांतांतील शेतजमिनीची मालकीहि विषम प्रमाणांत विभागलेली होती. १९३३ मध्ये कांदूंग प्रांतातील एकूण लोकसंख्येंत २० टक्के श्रीमंत जमिनदार होते व एकंदर वहीत जमिनी-पैकीं ५३ टक्के जमीन त्यांच्या मालकीची होती. लोकसंख्येंत ४० टक्के मध्यम जमिनदार होते. त्यांच्याकडे एकंदर १३ टक्के जमिन होती व उरलेल्या ७४ टक्के गरीब शेतकरी कुटुंबांकडे १९ टक्के जमीन होती.

सत्ताधाऱ्यांचें निर्गत व्यापारावर अधिक लक्ष

अग्नेय आशियाचे दरवाजे खुले होऊन दळण-वळण वाढलें याचा उल्लेख वर केलाच आहे. याचा परिणाम या देशांतील अन्तर्गत व बहिर्गत व्यापार वाढण्यांत झाला. युरोपियन सत्ताधारी व त्यांचे मदतगार युरोपियन व्यापारी व मळेवाले यांचें लक्ष निर्गत व्यापारावरच जास्त खिळलेलें होतें व ती वाढविण्याचेच त्यांनीं प्रयत्न केले. कधी कधी अन्तर्गत व्यापाराचें नुकसान करून बहिर्गत व्यापार वाढविण्यांत येत असे. कच्च्या मालाची निर्यात व तयार मालाची आयात असें स्वरूप बहिर्गत व्यापा-रास झपाट्यानं आलें. कांही देशांतून विशिष्ट प्रकारच्या कच्च्या मालाच्या निर्यातीस तेथील एकंदर

आग्नेय आशियातील संक्रमण : आर्थिक पारतंत्र्यातून स्वातंत्र्याकडे

निर्गत व्यापारांत फारच महत्वाचें स्थान प्राप्त झालें. उदाहरणार्थ, १९४० सालीं ब्रह्मदेशातील एकंदर निर्गत व्यापारांत ७३ टक्के वांटा तांदूळ व पेट्रोल यांचा होता. इंडोचीनमधून निर्यात होणाऱ्या मालांत तांदूळ, मका व रबर यांचा वांटा ७७ टक्के होता. इंडोनेशियाच्या एकंदर निर्यातीपैकी ५६ टक्के निर्यात कच्चे रबर व पेट्रोल यांची होती. दुसऱ्या महायुद्धापूर्वीच्या दशकांत मलायामधील एकंदर निर्यातीपैकी सरासरी ५४ टक्के रबर व २५ टक्के जस्त असे. सयामच्या निर्यातीत ९० टक्के वाटा तांदूळ व रबर यांचाच होता. फिलिपाइनमधून होणाऱ्या निर्यातीतील ४० टक्के साखर व २० टक्के नारळ असे प्रमाण असे. एकंदर निर्यातीपैकी ८७ टक्के निर्यात ऊंस, नारळ, अवाका व तंबाखू व त्यांपासून केलेले पदार्थ यांची असे.

ग्रामीण व नागर धंद्यांचा न्हास

या देशांतील कच्च्या मालाची निर्यात कशी वाढली याची चर्चा वर आलेलीच आहे. परंतु व्यापारांत निर्यातीबरोबर आयातचाहि विचार केला पाहिजे. युरोपियन देशांतून जो माल या देशांत आयात केला जाऊ लागला त्याचाहि परिणाम तेथील अर्थव्यवस्थेवर झाला. त्या देशांतील नागरी आणि ग्रामीण धंद्यांचा न्हास हा त्यांपैकी एक प्रमुख परिणाम. युरोपियन देशांतून यांत्रिक वनावटीचा स्वस्त माल या देशांतून आयात होऊ लागल्यामुळेच हे धंदे बुडाले. अर्थात चीन व हिंदुस्थान सोडून आग्नेय आशियांतील इतर देशांत हे ग्रामीण आणि नागरी धंदे फारसे प्रगत झालेले अगर वाढलेले नसल्यामुळे त्या दोन देशांत त्या धंद्यांच्या न्हासाचे परिणाम जितक्या तीव्रतेने जाणवले त्या मानाने इतरत्र जाणवले नाहीत हें लक्षांत ठेवले पाहिजे.

औद्योगिक वनावटीच्या आयात-मालाचा पहिला आघात चीन व हिंदुस्थान यांमधील नागरी धंद्यांवर झाला. कापडाचा धंदा या देशांतून पुष्कळ प्रगत व विस्तारित झालेला असल्यामुळे व यांत्रिक वनावटीच्या कापडाची आयातच प्रथम फार मोठ्या प्रमाणावर झाल्यामुळे सूत कातणारा व कापड विणणारा कोष्ट्यांचा वर्ग हळूहळू नष्ट होऊ लागला. जुनाट

उत्पादनसाधनांच्या साहाय्याने यांत्रिक वनावटीच्या मालाशी बाजारपेठेत तग धरणे त्यांस अशक्य झालें. हिंदुस्थानांत ईस्ट इंडिया कंपनीने परिस्थिति अधिक विकट करण्यास मदतच केली. बंगालमधील कच्च्या रेशमाचा तयार माल करण्याचा धंदा बुडून कच्च्या रेशमाची निर्यात वाढावी अशी कंपनीची इच्छा होती. रेशमाचा विणकरी धंदा करणाऱ्या लोकांनी कंपनीच्या गिरण्यांत सर्तीने काम करावे व त्यांस घरी काम करण्यास बंदी असावी असा कंपनीने बंदीवस्त केला होता. इंग्रजांची सत्ता स्थापन झाल्यामुळे खालसा मुलखांतील राजेरजवाडे नाहीसे झाले व त्यांच्याबरोबरच कलाकुसरीच्या नागरी धंद्यांना त्या वेळपावेतो असलेल्या राजाश्रयाचा लोप झाला. नवीन अमदानांतील नवीन कल्पनांमुळे मागणीचे स्वरूप पार बदललें. अव्वल इंग्रजांत जो नवीन इंग्रजी, शिकलेल्या पांढरपेशांचा संपन्न नागरवर्ग निर्माण झाला त्याने आपल्या सर्व कल्पना राज्य-कर्त्यांपासूनच उचलल्या व त्यांची पेहराव वगैरे वावतची अभिरुचि इंग्रजी घाटणीवर गेली. त्यामुळे या वर्गाकडून जुन्या कारागिरांना कांहीच आश्रय मिळाला नाही व त्यांच्या न्हासास मदतच झाली.

चीनमध्येहि हाच प्रकार आढळतो. क्वांटुंग व फ्यूकेन या प्रांतांतील ग्रामीण व नागर धंद्यांचा न्हास परदेशांहून आयात होणाऱ्या मालामुळे झाला. त्या धंद्यांत गुंतलेली हजारों कुटुंबे बेकार झाली व उदरभरणासाठी त्यांना आपली मूळ ठिकाणे सोडून देशांतर करावे लागले.

नागर उद्योग धंद्यास जसा एकदम धक्का बसला तसा ग्रामीण धंद्यांना बसला नाही. त्यांचा न्हास हळूहळू व क्रमाक्रमाने घडून आला. दळणवळणाची साधने वाढल्यामुळे वाहेरून मालाचा पुरवठा जास्त प्रमाणांत होऊ लागला. व खेडेगांवांतलि माणसेहि निरनिराळ्या कारणांनी वाहेर जाऊ लागली. ग्राम-संख्या विस्कळित झाली. वांगड्या, आरसे, भांडी-कुडी यांसारख्या घरगुती वापराच्या धुलूक गोष्टी सुद्धा परदेशांहून आयात होऊन, खेडेगांवांपर्यंत पोचू व स्वस्त दरांत मिळू लागल्या. त्यामुळे स्थानिक माल खपेनासा झाला व तो उत्पन्न

नवभारत

करणारे धंदेहि बुडाले. त्यामुळे हे धंदे करणाऱ्या लोकांना गांव सोडून बाहेर जाणे अगर तेथील जमिनीवर (शेतीस) अवलंबून राहणे याखेरीज गत्यंतर उरले नाही.

परदेशी भांडवलाचा ओघ

परदेशी मालाच्या आयातीविरोधरच परदेशी भांडवलाचा ओघहि या देशाकडे वाहू लागला. हाहि एक परकीय सत्तेचा महत्वाचा परिणाम म्हणून लक्षांत घेतला पाहिजे. सत्ताधारी युरोपियन राष्ट्रांनी आपापल्या सत्तेखाली असलेल्या मांडलिक देशांतून आपापले भांडवल गुंतविण्याची व इतर देशांच्या भांडवलास फारसा वाव न देण्याची दक्षता घेतली. निर्यातीसाठी कच्च्या मालाची पैदास करणारे मळे, लोहमार्ग व इतर उद्योगधंदे यांतच विशेषेकरून परकीय भांडवल गुंतविले गेले. १९१४ साली ब्रिटिश आणि फ्रेंच साम्राज्यांतील निरनिराळ्या भागांत गुंतलेल्या भांडवलाचे आंकडे लेखाच्या शेवटी कोष्टक नं. २ मध्ये दिले आहेत.

खालील कोष्टकांत ब्रिटनने १९१४ मध्ये इतर देशांत गुंतविलेले भांडवल कोणकोणत्या क्षेत्रांत व किती गुंतविलेले होते याचे आंकडे दिले आहेत.

१. देशांतील सरकारांना दिलेले कर्ज:	दशलक्ष पाँड
स्वायत्त व इतर वसाहती	६७५.५
परकीय (वसाहती)	२९७.०
एकूण	९७२.५
२. स्थानिक सरकारांना दिलेले कर्ज:	१५२.५
लोहमार्ग :	
स्वायत्त व इतर वसाहती	३०६.४
ब्रि. हिंदुस्थान	१४०.८
अमेरिका (संयुक्त संस्थाने)	६१६.६
इतर देश	४६७.२
एकूण	१५३१.०
३. खाणी	२७२.८
४. भांडवली कंपन्या	२४४.२
५. लोखंड, पोलाद, कोळसा यांचे कारखाने	३५.२
६. व्यापारी व औद्योगिक कंपन्या	१५५.३
७. बँका	७२.९
८. बीज वगैरे कारखाने	२७.३

९. तारारयंत्रे वगैरे	४३.७
१०. ट्रॅम वगैरे	७७.२
११. पाणी, गॅस वगैरे	२९.२
१२. कालवे, गोद्या इत्यादि	७.१
१३. तेलाचे कारखाने	४०.६
१४. स्वर	४१.०
१५. चहा, कॉफीचे मळे वगैरे	२२.४
१६. खत वगैरे	११.७
१७. दारू गाळणे	१८.०
१८. इतर	८.१

एकूण

३,७६२.७

चीनखेरीज इतर आग्नेय आशियामधील परकीय भांडवलाचे अगदी अलंकडचे आंकडे खाली दिले आहेत:

देश	वर्ष	भांडवल (कोटी डॉलर)
इंडोनेशिया	१९३७	२२६.४
ब्रि. मलाया	„	४५.५
सयाम	१९३८	१२.४
फिलिपाइन वेटे	१९३५	३७.६
ब्रह्मदेश	१९३९	२३.३
इंडोचीन	१९३८	३८.४

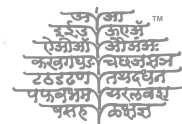
इंडोनेशियांतील एकंदर परकीय भांडवलापैकी ७० टक्के डचांचे होते. ब्रि. मलायामधील एकंदर ४५.५ कोटी डॉलर भांडवलापैकी ७० टक्के ब्रिटिशांचे होते. ब्रह्मदेशांतील ९० टक्के भांडवल ब्रिटिश मालकीचे अगर ब्रिटिश वर्चस्वाखाली होते. इंडोचीनमधील ९७ टक्के भांडवल फ्रेंचांचे होते. १९३१ मध्ये चीन देशांत अंदाजे ५० कोटी परकीय भांडवल गुंतविलेले होते. त्यापैकी ४९ टक्के ब्रिटिश, २४ टक्के जपानी व ८ टक्के अमेरिकन व डच होते.

आर्थिक शोषणाची परिसीमा

मांडलिक देशांचे आर्थिक शोषण करण्याची तर्कशुद्ध परिसीमा म्हणून डचांनी इंडोनेशियांत सुरू केलेल्या 'सक्तीच्या उत्पादनवाढीच्या' पद्धतीचे उदाहरण उद्बोधक आहे. आधुनिक गुलामगिरीची पद्धति असे त्यास अधिक अन्वर्थक नांव देता येईल. १८३० मध्ये फॅन डेन बोश यांनी ही पद्धति इंडोनेशियांत सुरू केली. प्रत्येक शेतकऱ्याकडून त्याच्या जमिनीचा १/५ भाग सरकारच्या ताब्यांत घेण्याचा

४१८

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राप्तपाठशाळांमंडळ, वाई

आग्नेय आशियातील संक्रमण : आर्थिक पारतंत्र्यातून स्वातंत्र्याकडे

त्याने उपक्रम केला. ही जमीन सरकारला दिल्यास तीवरील खंड माफ करण्यांत येईल असे आश्वासन देण्यांत आले. परंतु प्रत्यक्षांत खंड कधीच माफ झाला नाही. सरकारने ताब्यांत घेतलेल्या जमिनीवर शेतकऱ्यांकडून वेढीच्या पद्धतीने 'विकाऊ' पिके काढण्याची सक्ती करण्यांत आली. त्यामुळे ऊंस, कॉफी, मिर्चे, तीळ, तंबाखू, चहा वगैरे पिके जरी शेतकऱ्याला सक्तीने पिकवावी लागली तरी पैदा होणारा सर्व माल सरकारच्या मालकीचा असल्यामुळे त्यास त्यापासून कोणताच फायदा मिळेलनासा झाला. तो फक्त कष्टांचा धनी ठरला. उलट सरकारास मात्र विनायास दुप्पट फायदा होऊ लागला. सरकारी जमिनीतून पिके काढण्याचे काम सरकार कंत्राटदारांना देऊ लागले. हे कंत्राटदार ठरीव रकम सरकारास आगाऊ भरत व अन्नावारी शेतकऱ्यांकडून जमिनीची मशागत करून घेत. शेतकऱ्यांना त्यांच्या मेहनतीबद्दल धान्यांत मुशाहिरा देतांना कंत्राटदार हात अतिशय आंखडतां घेत. याचा परिणाम शेतकऱ्यांचे काम वाढण्यांत व त्यांची जमिनीवरील मालकी हळूहळू नष्ट होण्यांत झाला. उदरपोषणास आवश्यक वस्तू निर्माण करण्यास अपुरी व निकृष्ट प्रकारची जमीनच शेवटी शेतकऱ्यांच्या ताब्यांत राहिली. व सर्वत्र हाहाकार उडाला. उपासमारीने शेंकडो लोंक मेल. तथापि च्देशीय राज्यकर्त्यांचा राजकीय व आर्थिक जुलूम सहन करण्याची जनतेस पिढ्यानुपिढ्या संवय असल्यामुळे बंडे वगैरे झाली नाहीत. राजाने मारले व पावसाने झाडले तर ते निमूटपणे सहन केलेंच पाहिजे अशीच त्यांची वृत्ति होती. सरकारी फायद्यापैकी काही तुकडे प्रमुख शेतकऱ्यांच्या तोंडावर फेकून त्यांना फॅन बोशने आपणांस अनुकूल केले होते. त्यांनीही जनतेच्या वरील वृत्तीस दुजोराच दिला.

या पद्धतीमुळे सरकारास मात्र अनावित फायदा झाला व तो हॉलंडच्या तिजोरीत यथावकाश सुखरूप जमा झाला. या काळांत हॉलंडवर सोन्याचा पाऊसच पडला असे म्हणावयास हरकत नाही. दरवर्षी ३ कोटी फ्लोरिन हॉलंडच्या तिजोरीत जमा होऊ लागले. इंडोनेशियांत भांडवल गुंतविणाऱ्यांना जबरदस्त व्याज सुट्टे लागले व फॅन

बोश म्हणजे प्रत्यक्ष परमेश्वराचाच अवतार आहे असे वाटू लागले. त्याचा सर्वत्र जयजयकार होऊ लागला. १२ वर्षांत या निर्घृण पिळवणुकीच्या मार्गाने २०० कोटी फ्लोरिन इंडोनेशियातून उगावण्यांत आले. त्यामुळे झालेल्या हाहाकाराची वातमी अखेर हॉलंडपर्यंत जाऊन पोचली व तेथील प्रागतिक पक्षाने या कामी लक्ष घालण्याचे ठरविले. फॅन बोशने इंडोनेशियांत सुरू केलेल्या पद्धतीत तेथील लोकांस सक्तीने मजूरी करण्यास भाग पाडतां येत व त्यांच्या श्रमापासून उत्पन्न होणारा फायदा, त्यांना शिक्षण अगर इतर कोणताही मोवदला न देतां परकीयांना उकळतां येतो, अशी ही पद्धति अन्याय्य व निपेघार्ह आहे असे हॉलंडमधील प्रागतिक पक्षाने तेथील जनतेस पटवून दिले. याचा परिणाम होऊन ह्या पद्धतीत हळूहळू बदल करण्यांत आला. निरनिराळ्या क्षेत्रांतील सक्तीचे उत्पादन हळूहळू बंद करण्यांत आले पण त्यास एकंदरीने बराच काळ लागला. साखरेचे सक्तीचे उत्पादन तर १८९० पर्यंत चालू होतें. जी जमीन त्या वेळी शेतकऱ्यांच्या ताब्यांत असेल व ज्यावर लागवड केलेली असेल ती जमीन त्याच्या मालकीची आहे व तिचे रक्षण करण्याची हमी सरकारने घेतली आहे असे १८७० च्या शेतकी कायद्यान्वये जाहीर करण्यांत आले.

आग्नेय आशियामधील देशांतून परकीय अमली तरी कार्यदक्ष व खंबीर अशी राज्ययंत्रे निर्माण झाल्यामुळे शांतता व सुव्यवस्था निर्माण झाली व जीवन निर्धास्तपणे जगणे शक्य झाले, याचा उल्लेख वर आलाच आहे. दळणवळणाची साधने वाढल्यामुळे दुष्काळांची भीति हळूहळू कमी झाली. पाश्चात्य राज्यकर्त्यांच्याबरोबर त्यांची प्रगत औद्योगिक पद्धतीही इकडे आली. (सर्वजनिक आरोग्यासंबंधी थोडी फार उपाययोजना राज्यकर्ते करू लागले. या सर्वांचा परिणाम होऊन या देशांतील लोकसंख्या वाढू लागली. हिंदुस्थानची लोकसंख्या १८७२-१९४१ या ७० वर्षांच्या काळांत जवळजवळ दुप्पट झाली. (शेवटी कोष्टक नं. ३ पहा)

पाश्चात्य संस्कृतीच्या आघाताचे परिणाम

युरोपियन राज्यकर्त्यांच्या संस्कृतीचा आघात या

नवभारत

देशांतील सामाजिक व्यवस्थेसहि जाणवला व तीत कांहीं महत्वाचे फरक घडून आले. या सर्व देशांची संस्कृति व समाजव्यवस्था एकाच दर्जाची नव्हती हें पूर्वी दर्शविलेंच आहे. हिंदी व चिनी समाज हे इतरांपेक्षा सामाजिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या जास्त प्रगत होते व जास्त एकजिनसीहि झालेले होते. आग्नेय आशियांतील इतर देशांतील समाजव्यवस्था व संस्कृति अगदी प्राथमिक दर्जाची होती. हिंदुस्थानांतील मध्ययुगीन समाजरचनेवर पाश्चात्य संस्कृतीचा आघात झाल्यामुळे तेथील जातिसंस्थेतील पूर्वीचा लवचिकपणा नष्ट झाला व सामाजिक गतिमानताहि हळूहळू कमी झाली. हिंदुस्थान व इतर देश यांतून समाजांतील सुवदता हळूहळू नाहीशी होऊ लागली. पाश्चात्य राज्यकर्त्यांनी या देशांतून यांत्रिक उद्योगधंदे, खाणी, मळे वगैरे सुरू केले व त्यांत काम करण्यास तद्देशीय व जरूर तेथे परदेशीय मजुरांची भरती करण्यास सुरुवात केली. आजूबाजूच्या प्रदेशांतून पोटा भरण्यासाठी त्या देशांतील लोक खाणी, मळे अगर कारखाने असतील त्या जागी जमू लागले, पोटासाठी त्यांना आपलें घरदार व ग्रामीण जीवन सोडून शहरांकडे धांव घ्यावी लागली आणि तेथे स्वतःस गरज नसलेल्या वस्तूंचे उत्पादन करण्यासाठी आपली श्रमशक्ती विकावी लागली. या व अशा प्रकारच्या घटनांमुळे कुटुंबपद्धतीसहि हादरा बसला. पाश्चात्य राज्यकर्त्यांच्या आधारानें शिरजोर झालेल्या खिस्ती धर्मोपदेशकांनी एतद्देशीयांना प्रभूच्या कळपांत ओढण्याचे शिकस्तीचे प्रयत्न केले व होत असलेल्या सामाजिक विघटनेस हातभार लावला. जनतेची जुनी समाजव्यवस्था व मूल्ये हळूहळू नष्ट झाली; राज्यकर्त्यांनी आणलेल्या नवीन मूल्याशी समन्वय करणें तिला कठिण जाऊ लागलें, उदाहरणार्थ, गिरणी किंवा खाणी यांत मजुरास दीर्घ काल व सतत काम करावें लागतें. अशा प्रकारच्या कामाचीच या देशांतील लोकांना जुन्या जमान्यांत मुळीच संवय नव्हती. त्यांना अशा प्रकारचें काम करणें फार जड गेलें. त्यामुळे पाश्चात्य राज्यकर्ते व त्यांचे साथीदार “हे लोक आळशी आहेत” असे म्हणू लागले.

जेव्हां स्थानिक कामगारांचा पुरवठा कमी पडेल, तेव्हां इतर देशांतून मजूर आणवून आपलें काम चालू ठेवण्याचा उपक्रम परदेशीय मांडवलावे, खाणीवाले व मळेवाले यांनी या देशांतून सुरू केला. खाणी, मळे वगैरेमध्ये काम करण्यासाठी या देशांतून बहुधा चिनी व हिंदी मजूर आणण्यांत आले. मजुरांच्या मागोमाग हिंदी व चिनी व्यापारी व सावकारहि या देशांत गेले. त्यामुळे आग्नेय आशियांतील कांहीं देशांतून हिंदी व चिनी लोकांची वसति बरीच वाढली. १९३६ साली मलायामधील एकंदर लोकसंख्येत ४४ टक्के मलाई, ३० टक्के चिनी, १४ टक्के हिंदी व ४ टक्के युरोपियन लोक होते. लॅकॅतहि एकंदर लोकवस्तीत १९३१ साली हिंदी लोकांचें प्रमाण १३ टक्के होतें. त्याच साली ब्रह्मदेशांत ७ टक्के लोकसंख्या हिंदी व १३ टक्के चिनी होती. सयाममध्ये १९३७ साली एकंदर लोकसंख्येपैकी १६ टक्के चिनी लोक होते. इतर देशांतून चिनी व हिंदी लोकांचें प्रमाण बरेंच कमी होतें. इंडोनेशिया-व-इंडोचीनमध्ये हें प्रमाण २ टक्क्यांच्या आसपास होतें. या परदेशीय लोकांना या देशावद्दल आपुलकीची भावना नव्हती. थोडक्या वेळांत कोणत्याहि प्रकारे पुष्कळसे पैसे मिळवून आपल्या मायदेशां परत जावयाचें एवढीच त्यांची आकांक्षा होती. परदेशीयांचें प्रमाण निरनिराळ्या देशांत कमी-अधिक होतें; तरी तेथें एकंदर सामाजिक व आर्थिक पद्धति एकाच प्रकारची निर्माण झाली. तेथील समाजांतील सर्व घटकांना पायतळी ठेवून छोट्यासा युरोपियन राजकर्त्यांचा गट त्यावर उभा होता. मळे, खाणी व कारखाने यांची मालकी व व्यवस्था त्यांच्याकडे होती. मोठ्या पगाराच्या जागा त्यांनीच बळकावलेल्या होत्या. त्यांच्या खाली हिंदी व चिनी लोकांचा व्यापारी मध्यमवर्ग होता व तेथील अन्तर्गत व्यापार व कारागिरीचे धंदे त्यांच्या हाती होते. त्यांच्या खाली शेतविर गुजराण करणारा व दारिद्र्याने पांडिलेला स्थानिक लोकांचा वर्ग होता.

युरोपियन राज्यकर्त्यांच्या प्रोत्साहनानें या निरनिराळ्या देशांत परकीय देशांतील लोकांची संख्या व प्रमाण वाढलें. आणि यामुळेच ज्याला

४२०

आग्नेय आशियातील संक्रमण : आर्थिक पारतंत्र्यातून स्वातंत्र्याकडे

“बहुसांस्कृतिक” म्हणतां येईल अशा प्रकारचा घेडगुजरी समाज त्यांतील कांही देशांत निर्माण झाला. परंपरा, संस्कृति, धर्म, जीवनपद्धति, धंदे, समाजसंस्था या सर्वच बाबतींत एकमेकांपासून भिन्न भिन्न असणारे, आपल्या स्वतंत्र अस्तित्वाची जाणीव असणारे व त्यांचे रक्षण आणि जोपासना करणारे बरेच लोकसमूह एकत्र आल्यामुळे वर सांगितलेल्या प्रकारचा ‘बहुसांस्कृतिक’ समाज तयार होतो व त्यांत एकजिनसीपणाचा संपूर्ण अभाव असतो. युरोपियन राज्यकर्त्यांच्या आगमनापूर्वी या देशांतील स्थानिक राज्यकर्त्यांच्या अंमलांत तेथील समाजाची सुसंघटता व एकजिनसीपणा बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर रक्षिला जात असे व त्याची सतत वाढ होण्यासहि वाव मिळत असे. परकीय राज्यसत्तेच्या स्थापनेनंतर या समाजप्रवृत्तीस एकदम खीळ बसली. आर्थिक शोषण एवढाच परकीय सत्ताधऱ्यांचा हेतु असल्यामुळे त्या कार्मी जे इतर परकीय लोक त्यांना मदत करावयास तयार होते, त्यांचे त्यांनी स्वागतच केले व त्यांना सर्वतोपरी साहाय्यहि केले. स्थानिक राज्यकर्तेच पूर्वीप्रमाणे त्या ठिकाणी असते तर परकीयांना आपल्या देशांत येऊन राहण्याला चीन व जपानप्रमाणे बंदी करण्याचा निदान त्यास आळा घालण्याचा तरी त्यांनी प्रयत्न केला असता. परकीय राज्यसत्तेखाली समाज-व्यवस्थेचे नियंत्रण करणाऱ्या पूर्वीच्या अधिकारी व्यक्ती व संस्था यांची सत्ता लोप पावली व समाजरचनेतील पूर्वीचा लवचिकपणा नष्ट झाला. ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांनी या कार्मी हातभार लावल्याचा वर उल्लेख केलाच आहे.

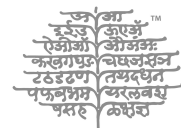
चीन व हिन्दुस्थान हे इतरापेक्षा निराळे

आग्नेय आशियामधील ज्या देशांसंबंधी येथे चर्चा केली आहे त्यांपैकी चीन व हिंदुस्थान हे इतरापेक्षा बऱ्याच बाबतींत निराळे आहेत. या-संबंधी वर वारंवार उल्लेख केला आहे. इतर देशांच्या मानाने या दोन्ही खंडतुल्य देशांचा विस्तार किती तरी मोठा आहे. त्यांतील लोकसंख्याहि फार मोठी आहे. युरोपियन राज्यकर्त्यांच्या आगमनापूर्वी हे दोन्ही देश सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय किंवा सामाजिक या सर्वच

बाबतींत इतरांहून पुष्कळच सुधारलेले होते. त्यांमधील समाज बऱ्याच अंशी एकजिनसी होते व परकीयांच्या वारंवार होणाऱ्या हल्ल्यांना तोंड देऊन तेथील समाजरचना लवचिक व स्थितिस्थापक बनलेली होती. जमिनीचे मालक असलेले छोटे छोटे शेतकरी हाच या देशांतील समाजाचा पाया होता व तेथील ग्रामीण व नागरी धंदेहि पुष्कळच प्रगत झालेले होते. यामुळे आग्नेय आशियांतील इतर देशांत पाश्चात्य यंत्रयुगाच्या आगमनाचे जे परिणाम झाले त्यांपेक्षा कांहींसे निराळे या दोन देशांतून झालेले आढळतात. उदाहरणार्थ, या देशांतून विकाऊ पिकांची लागवड व पैदास इतर देशांप्रमाणेच वाढली. परंतु त्यामुळे खाऊ पिकांची पैदास फारशी कमी झाली नाही. उदरपोषणासाठी लागणारे जवळजवळ सर्व अन्न अजूनहि या देशांतच पैदा करण्यांत येते. इतर देशांच्या मानाने येथील ग्रामीण व नागर हस्त-व्यवसायाचे धंदे बरेच वाढलेले व एकंदर अर्थ-व्यवस्थेत महत्वाचे असल्यामुळे त्यांचा यंत्रयुगामुळे झालेला न्हास इतर देशांच्या मानाने या दोन देशांत विशेष जाणवला. उलटपक्षी, येथील लोकसंख्या पुष्कळ असल्यामुळे येथे ‘बहुसांस्कृतिक’ समाज निर्माण झाला नाही. कांही मोठ्या शहरांतूनच अशा प्रकारचा समाज निर्माण झाला. हिंदुस्थानांत परंपरादेशिक सावकारांचा जो नवीन वर्ग परकीयांच्या अंमलाखाली सर्व देशभर पसरला तोहि वरील समाजप्रवृत्तींचेच एक प्रतीक होते असे म्हणतां येईल.

पाश्चात्यांची प्रगति तर इतरांची दुःस्थिति !

आग्नेय आशियांतील निरनिराळ्या देशांमधून वर वर्णन केलेल्या घटनांचा साकल्याने विचार केला तर त्या सर्व औद्योगिक क्रांतीच्या आघातामुळे झाल्या असे म्हणावे लागते. तथापि, नुसते एवढेच म्हणून भागत नाही; कारण तसे केल्यास एका फार महत्वाच्या गोष्टीकडे संपूर्ण दुर्लक्ष होतं. व या विषयाची चर्चा करणाऱ्या बहुतेक पाश्चात्य विद्वानांनी त्याप्रमाणे त्याकडे दुर्लक्ष केलेही आहे. यासाठी त्यासंबंधी थोडे लिहिले पाहिजे. औद्योगिक क्रांतीमुळे पूर्वीच्या उत्पादनतंत्रांत मूलभूत फरक झाले. कोठेहि जुन्या

नवभारत

उत्पादनतंत्रांतून नवीन उत्पादनतंत्रांत संक्रमण झाले म्हणजे जुन्या उत्पादनव्यवस्थेत गुंतलेले भांडवल, अवजारे, मजूर वगैरे बेकार होतात. उदाहरणार्थ, कापडाच्या उत्पादनांत यांत्रिक साधने आली तर हातमाग, चरखे वगैरे कापडाच्या उत्पादनाची जुन्या प्रकारची साधने व ती वापणारे कामगार बेकार होतात. नवीन प्रगत तंत्राच्या स्वीकारामुळे होणाऱ्या फायद्यांतून जुन्या तंत्राच्या न्हासामुळे होणारा तोटा वजा घातल्याशिवाय नवीन तंत्रामुळे खरोखर किती फायदा झाला याचे मोजमाप करता येत नाही. गेल्या शतकाच्या मध्यापर्यंत औद्योगिक क्षेत्रांत इंग्लंडशी स्पर्धा करण्यास इतर कोणताच देश नसल्यामुळे तेथील उद्योगधंद्यांची फार मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली. सर्व जगातील बाजारपेठेस औद्योगिक वनावटीचा माल पुरविण्याचा मक्ताच या काळांत इंग्लंडला मिळाल्यामुळे जागतिक बाजारपेठेच्या प्रमाणांत तेथील उद्योगधंद्यांची वाढ झाली. फक्त इंग्लंडमधील बाजारपेठेवर तेथील उद्योगधंदे अवलंबून असते तर त्यांची इतकी वाढ झाली नसती. परंतु वर सांगितल्याप्रमाणे तेथील उद्योगधंद्यांची फार मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाल्यामुळे जुन्या उत्पादनव्यवस्थेच्या लोपामुळे बेकार झालेले मजूर, भांडवल वगैरे नवीन उद्योगधंद्यांत त्वरेने सामावली गेली. व त्यापासून होणारा

तोटा त्या देशाच्या वांट्यास मुळीच आला नाही. पण तो तोटा हिंदुस्थान-चीन-सारख्या दूरस्थ देशांच्या वोकांडी वसला. इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीच्या आघाताने ग्रामीण आणि नागरी हस्तव्यवसायांच्या धंद्यांचा न्हास व त्यापासून होणारी बेकारी या देशांतून उमटली ही गोष्ट लक्षांत आली म्हणजे त्यांतून निघणारा दुसरा निष्कर्षहि स्पष्ट ध्यानांत येतो. इंग्लंड व इतर युरोपियन देश यांमधून औद्योगिक व आर्थिक जीवनाची जी प्रचंड सुधारणा व शीघ्र प्रगति झाली ती मुख्यतः या दूर देशांत त्यापासून उद्भवलेल्या दुःस्थितीवर आधारलेली होती. पाश्चात्यांचा मात्र दोन्हीकडून फायदा झाला. औद्योगिक क्रांतीच्या सर्व फायदा त्यांना पचविता आला व त्यापासून होणारा तोटा मात्र दुसऱ्या देशांच्या मार्थी मारता आला ! ही गोष्ट पाश्चात्य विचारवंतांच्या आजही लक्षांत येत नाही. पौरात्य देशांत अलीकडे औद्योगिकरण झाल्यामुळे पाश्चात्य औद्योगिक देशांच्या संपन्नतेवर त्याचे फार घोर परिणाम होणार आहेत, अशा प्रकारचे विचार ते वैपुल्याने बोलतांना व लिहितांना दिसतात. तथापि, पूर्वीच्या काळाी अगदी याच्याच उलट घटना झाल्या होत्या याची यत्किंचित्हि दखल त्यांना नसते.

(१) इंडोनेशिया : जावा व मदुरा यांतील जमीनीची मालकी (पान ४१५ पहा)

वर्ष	लागवडीस योग्य जमीन*			खास कायद्याखालील	एकूण	लागवडीस अयोग्य जमीन	एकंदर जमीन
	व्यक्तिगत मालकी	सामाजिक मालकी	मिश्र मालकी				
१८८२	५,६०५	१३,५४६	१०,०८१	२८६	२९,५१८	६५४	३०,१७२
१८९२	६,२४०	११,१३६	१२,३३७	५३५	३०,२४८	५५०	३०,७९८
१९०२	६,७११	७,८८५	१२,३९५	२३८	२७,२२९	४८६	२७,७१५
१९१२	७,५००	६,०४३	११,३१५	१८४	२५,०४२	४८०	२५,५२२
१९२२	८,०१६	३,००५	१०,३९३	१२५	२१,५३९	४३९	२१,७९८
१९२७	७,२०७	१,६७३	९,४००	११२	१८,३९२	२८८	१८,६८०

* आंकडे एकरांचे आहेत.

४२३

अनुक्रमणिका

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत

द्वारा प्राप्त पाठशाळांमंडळ, वाई

आग्नेय आशियांतील संक्रमण : आर्थिक पारतंत्र्यांतून स्वातंत्र्याकडे

(२) १९१४ साली ब्रिटिश आणि फ्रेंच साम्राज्यांत गुंतविलेले भांडवल (पान ४१८ पहा).

धनको देश	ऋणको देश	गुंतविलेले भांडवल कोटी पाँड
इंग्लंड	हिंदुस्थान व लंका	३७.८८ ,,
"	स्ट्रेट्स सेटलमेंट (मलायाचा भाग)	२.७३ ,,
"	ब्रि. उत्तर बोर्नो	०.५८ ,,
"	चीन	४.३९ ,,
"	इतर वसाहती	२.६२ ,,
फ्रान्स	फ्रेंच वसाहती	४ अब्ज फ्रँकस्
"	आशिया	२.२ अब्ज ,,
जर्मनी	आशिया (जर्मन वसाहतीसह)	१ अब्ज मार्कस्

(३) जाव्हा वगैरे देशांतील लोकसंख्येची वाढ (पान ४१९ पहा)

देश	वर्ष	हजार लोकसंख्या	लोकसंख्या : दर वर्षाची सरासरी टक्के वाढ १ चौरस मैलास		
			काल	प्रमाण	सरासरी जनतेचे दाह्य
जाव्हा	१८५०	९,७००			
	१९००	२८,७९७	१८५० ते १९००	२.२	८१७
	१९३०	४१,७२०	१९०० ते १९३०	१.३	
लंका	१८५०	१,५७६			२१०
	१९००	३,५६५	१८५० ते १९००	१.६	
	१९३०	५,३१३	१९०० ते १९३०	१.४	
फिलिपाइन बेटे	१८७७	५,५३८			
	१९०३	७,६५३	१८७७ ते १९०३	१.२	११२
	१९३४	१२,८५०	१९०३ ते १९३४	१.७	
सयाम	१९११	८,२६६			
	१९३७	१४,४६४	१९११ ते १९३७	२.९	७२
इंडोचीन	१९००	१६,०००			
	१९३६	२३,०३०	१९०० ते १९३६	१.२	८१
ब्रि. मलाया	१९११	२,६७२			
	१९३७-३८	५,१७४	१९११ ते १९३७-३८	३.५	१०१
ब्रह्मदेश	१८८१	३,७३७			
	१९३१	१४,६६७	१८८१ ते १९३१	५.९	६३
चीन	१९३६	४.२७,३३०			

नं. २

४२३

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राप्तपाठशाळांमंडळ, वाई

प्रा. ना. पां. गुणे

इव्सेनचें नाट्यरूप समाजदर्शन

दार्शनिक तत्त्वज्ञान व रसविलासमय नाट्य ह्या परस्परविरोधी गोष्टी ज्याच्या विशाल व्यक्तिमत्त्वांत समावल्या, त्या 'हेन्रिक इव्सेन'ला 'द्रष्टा व स्वष्टा कवि' हें कार्लाइलचें नामाभिधान यथार्थपणें शोभतें. सामान्य नाटककाराला नाटक हें संसाराचें चित्र आहे असें वाटतें; तर इव्सेनसारखा प्रतिभावान् नाटककार नाटकग्रह हें मानवाच्या प्रगतीचें, आरोग्याचें, मानवी समाजाच्या उत्क्रांतीचें एक प्रभावी व प्रमुख साधन म्हणून वापरतो. आपण उत्तम चित्रकार व्हावें अशी महत्त्वाकांक्षा लहानपणीं त्यानें बाळगली. दैववशात् सामाजिक नाट्यचित्रकार म्हणून तो प्रसिद्धि पावला.

'वार पिंगेमे पधरो'

लहानपणीचे करमणुकीचे खेळ व व्यायामासाठी निवडलेले खेळ ह्यांमधून त्याची नाट्यप्रतिभा चमकून दिसत असे. कार्डबोर्डचें एकादें लट्टूटचें नाट्यमंदिर बनवून व लांकडी बाहुल्या करून त्यांच्या चिमकुल्या संसाराभोंवतीं एखादें संविधानक रचून तो आपली व आपल्या खेळगड्यांची करमणूक करीत असे. 'वार पिंगेमे पधरो' अशी सिंधी म्हण आहे. त्या म्हणीचा अर्थ पाळण्यांतच मुलाचे पाय दिसतात असा आहे. इव्सेनच्या बालपणीच तो मोठा नाटककार होणार हें त्याच्या बाललीलांवरून दिसून येई.

लहानपणापासूनच त्याला समाजातील विषमता पाहून विषण्णता येत असे. नवकोटनारायण आणि दरिद्रनारायण यांचें समाजांत चाललेलें द्वंद नेहमीच विषण्णता निर्माण करी. त्यांतच त्याच्या स्वतःचा पिता नूड इव्सेन ह्याची दिवाळखोरी इव्सेनकुटुंबास बरीच जाणवली. हेन्रिकने

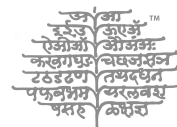
कुटुंबाच्या मिळकतींत भर घालण्यासाठी ग्रिम्स्टाडचा रस्ता सुधारला; व एका ग्रामवैद्याकडे उमेदवार म्हणून तो राहिला. औषधाच्या रिकाम्या कुण्या भरणें अगर कागदाच्या पुड्या बांधण्याचा उद्योग त्याला मनापासून आवडत नसे. साधारणतः कॉम्पाउंडर जवर माणूसवाणे व तुसडे आढळून येतात ! हेन्रिक सुद्धां तुसडा बनला. कुणाशीं बोलणें नको, कुणा-बरोबर चालणें नको. ह्या घुमेपणामुळें ग्रिम्स्टाडमध्ये त्याचें जीवन एकाद्या सीलबंद लिफाफ्यासारखें भासे. आणि त्या लिफाफ्याला सिलें तरी किती ! सात !

आयुष्यांत जीं जीं दुःखें भोगावीं त्या त्या दुःखांवर एक एक नाट्य आधारून लोकांस समाजदर्शन घडवावें ह्यासाठीच जणूं तो जन्मला होता. त्याचें एका मुलीवर प्रेम बसलें; विवाह करण्याचीहि इच्छा असण्याइतका तो इमानी होता. पण त्याच्या पित्यास सून नापसंत झाली. व इव्सेननें आशाधारक मुलाप्रमाणें पित्याची आज्ञा प्रमाण मानली व त्या मुलीचा नाद सोडला. त्या प्रसंगानंतर त्याच्या स्वभावांत फार बदल झाला. त्याच्या संभाषणांत उपरोध व कोटिक्रमांत कडुता फार दिसू लागली.

जेथें जावें तेथें गैरसमज फार होऊं लागले. घरचीं माणसें व स्नेहीसोबती सुद्धां त्याच्याविषयीं आपला गैरसमज करून घेऊं लागले व तो पसरवू लागले. समाजांत त्याची अवहेलना होऊं लागली. जो तो त्याची संगत टाळी. तो आला म्हणजे ज्याच्या त्याच्या कपाळीं सुरकुत्या पडत; तो येतोसें दिसलें म्हणजे जो तो दार लावून घेई. पण त्याचा नैतिक, आत्मिक अधःपात झाला नव्हता. त्याला नैतिक अधःपातापासून वांचविणाऱ्या दोन दिव्य शक्ती त्याच्या हृदयांत बसत होत्या. त्याला

४२४

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राप्तपाठशालामंडळ, वाई

इव्सेनचें नाट्यरूप समाजदर्शन

काव्याचें वेड होते; व हें वेड त्याला खरोखरीच्या वेडेपणापासून वांचविणारें ठरलें. पुढें त्याच्या वाङ्मयानें जगाला वेड लावलें. त्याला वाचनाचाहि आतिशय नाद. जगाच्या स्तुतिनिंदेकडे दुर्लक्ष करून, पुस्तकांची अंधारी डोळ्याला लावून तो आपल्या मनाचें वारूं द्रुत परंतु संयमित गतनिं हांकूं लागला. त्याच्या मेंदूस पुस्तकांची तत्रि भूक लागे; व तो आधाशीपणानें पुस्तकांचा फडशा करी. पायमोजे व कपडालत्ता यांजवर पैसे खर्च न करतां त्यांना लागणारा पैसा तो पुस्तकें घेण्यांत खर्च करी. हिंवाळ्यांत महाग लोकरीचा ओव्हरकोट नॉर्वेमध्ये अत्यंत आवश्यक असतो. पण इव्सेन नवा ओव्हरकोट न घेतां नवी पुस्तकें घेई !

त्याची पुढ्या वाङ्मयाचा व्यवसायांतून काव्यानें मुक्तता केली. **कॅटिलिना** नामक त्याचें पहिलें नाटक ह्याच आत्ममंथनाच्या काळांत लिहिलें गेलें. त्या वेळीं तो ख्रिस्टआनिआ युनिव्हर्सिटीमध्ये मॅट्रिकचा अभ्यास करीत होता. येथेंच सुप्रसिद्ध संसारनाट्याचा कर्ता **वर्गॉनसन** यांची व इव्सेनची गांठ पडली व त्याचें पुढें दड स्नेहांत रूपांतर झालें. इव्सेनचा मुलगा व वयार्नसनची मुलगी यांचा प्रीतिविवाह हें या नाट्यमय स्नेहाचें गोड फळ होय. इव्सेनचें नाटक रंगभूमीवरच्या 'मास्तरांनी' 'साभार' परत केलें. व त्यानें तें रद्दीच्या भावानें 'चिथ्या आहेत का वाटली' म्हणून ओरडणाऱ्या एका पोऱ्यास विकलें. ह्यानंतर थोड्याच दिवसांनीं त्यानें एक एकांकी नाटक लिहिलें; व तें एका नाटकमंडळीनें प्रयोगार्थ स्वीकारलें. प्रयोग अत्यंत यशस्वी व लोकप्रिय होऊन तरुण नाटककारांच्या अग्रस्थानीं इव्सेन एकदम जाऊन बसला !

पत्रपांडित्य

ख्रिस्टआनिआ राजधानीचें शहर. तेथें पक्षोपपक्ष असणारच. राजकारणाला नेहमींच ऊत येणारच. इव्सेननें त्या राजकारणाच्या भोंवऱ्यांत पत्रपांडितांच्या आखाड्यांत उडी घेतली. तो एक विचार-स्वातंत्र्याचा अध्वर्यू होता, व्यक्तिस्वातंत्र्याचा पूजक होता. कुठल्याहि समाजांत विचार करणारे लोक फार थोडे असतात. गतानुगतिकच फार अगर अधिकारी लोकांच्या सत्तेपुढें आपलें बाहाणपण चालणार

नाहीं, व म्हणून त्यांना विरोध न करतां आपलें हित साधावें म्हणून नीतिमूर्त्यें गुंडाळून ठेवणारे लोकच फार. अशांच्या विरुद्ध त्यानें आपल्या प्रभावी लेखणीचा मोर्चा फिरविला. ह्या व्यवसायांत असतांना त्याला महत्त्वाचीं तत्त्वे सांपडलीं व तीं त्याचीं आवडतीं तत्त्वे बनलीं. 'कोठल्याहि विवाद्य विषयांत अगर पेंचप्रसंगांत अल्पसंख्य लोकांचें मत वरोवर असणें शक्य आहे. पण बहुसंख्य लोक नेहमींच चुकतात ! पांचां मुखी परमेश्वर ही म्हण खरी नाहीं.' कालांतरानें 'द मॅन' नांवाचें त्याचें साप्ताहिक बंद पडलें; व त्यानें वर्गॉन येथें स्थलांतर केलें. तेथें त्याच्या ताब्यांत एक नाट्यमंदिर देण्यांत आलें. ह्या नाट्यमंदिरांतच त्याच्या यशोमंदिराचा भक्कम पाया घातला गेला. येथें शेकुस्पियर, मॉलीये, ग्योटे व स्कार्झव ह्यांच्या नाट्यशिल्पाचा त्यानें प्रत्यक्ष अनुभव घेतला व आपलें शिल्प वाढीस लाविलें.

व्यक्तिस्वातंत्र्यासाठीं स्वयंनिर्वासित

नॉर्वेमधील लोक-कथा, व पुराणेतिहास ह्यांवर त्याचीं पहिलीं नाटके आधारलेलीं आहेत. त्यानें नाट्यांत पौराणिक विषय हाताळले; व त्याभोंवतीं अद्भुतरसाचें इन्द्रजाल पसरलें. पण वास्तव संसारावर कडक टीका करण्याची आपली 'कंडू' त्यानें एक अप्रिय नाटक रचून शमविली. त्या नाटकाचें नांव 'प्रेमाचें प्रहसन'. यांत त्याच्या प्रतिभेचें पहिल्यानें दर्शन होतें. नॉर्वेमधील कांहीं लुब्ध लोकांचें व त्यांच्या तथाकथित 'समाजसेवेचें' अतिरंजित विडंबन इव्सेननें या नाटकांत केलें आहे. ह्या नाटकानें कंपनी आणि नाटककार या दोघांनाही दिवाळखोर बनवण्याचा विक्रम केला !

आतां इव्सेन चांगलाच प्रसिद्ध झाला होता; व ऐन जवानीत होता. त्याचें लग्नहि झालेलें होतें. पण प्रसिद्धि व पत्नी यांवरोंवर लक्ष्मी मात्र आली नाहीं. पंडित व कवि लोकांना 'प्रवासी भत्ते' देण्याची नॉर्वेमध्ये चाल आहे. त्यासाठीं इव्सेननें अर्ज केला. 'प्रेमाच्या प्रहसनानें' अनेक अधिकाऱ्यांनाहि इव्सेननें दुखाविलें होतें. त्यांच्या जखमा ताज्या होत्याच. अशांपैकीं एक अधिकारी म्हणाला, 'त्या प्रहसनाच्या लेखकाला भत्ता देण्या-ऐवजी फटके मारले पाहिजेत !'

४२५

नवभारत

एकदाचे प्रवासी भक्ते मंजूर झाले. इव्सेनने सत्तावीस वर्षे प्रवासांत घालविली. पुन्हा नॉर्वेला कधी परत यावयाचें नाहीं असें त्यानें मनाशी ठरविलें. तो ईजिप्तला गेला असतांना तेथील खेदिवांन त्याचा मोठा सन्मान केला. त्या वेळींच/सुएझचा कालवा उघडला गेला; व त्या समारंभास इव्सेन हजर होता. पश्चिम पूर्वेजवळ येत होती; संस्कृतिमिश्रण जोरांत सुरू व्हावयाचें होतें व विचाराच्या वातावरणांत वादळी वारि निर्माण व्हावयाचे होते. ह्या विचारवादळांत इव्सेनचा भाग फार मोठा आहे. आजच्या अभिनव यांत्रिक संस्कृतिमध्ये व्यक्तिमत्त्व अजून चिरडलें गेलें नसलें तर त्याचें श्रेय इव्सेननें निर्माण केलेल्या क्रांतींत आहे. संघ आणि व्यक्ति यांत जेव्हां विरोध उत्पन्न होतो तेव्हां तेव्हां व्यक्तीचा संघावर विजय होतो; व त्यामुळें वैयक्तिक मूल्यें त्याज्य नसून त्यांचें आपण परिश्रमानें जतन केलें पाहिजे. तें जतन करण्याचा एकच राजमार्ग म्हणजे समताधिष्ठित समाज-रचना. ह्यासाठी, व्यक्तीच्या ठायी असलेल्या दिव्यां-शासाठी इव्सेननें धर्मयुद्ध पुकारलें. त्यासाठी त्यानें आपणांला निर्वासित बनविलें; व दर दोन वर्षांनीं एक नाटक रचून आपलें तत्त्वज्ञान नाट्यरूपानें समाजापुढें ठेवलें. जन्मतः त्याचें मन मानी व बुद्धि ज्वालाग्राही होती. वनवासामुळें त्याचें मन थंड झालें व त्याला नाट्यरचना करावयास अवसर मिळाला.

‘ब्रँड’ : अध्यात्म आणि नाटक

ह्या कालखंडांत त्यानें ‘ब्रँड’ आणि ‘पीर गुट’ नामक दोन रूपकें लिहिली. त्यांत त्याचें संसारा-विपर्यायेचें गूढ दर्शन दिग्दर्शित केलें आहे.

ब्रँड हा एक धर्माधिकारी असतो. तो निर्भीड, ध्येयासक्त व समन्वय (compromise) न करणारा असतो. आपल्या कथा-कीर्तनांत तो श्रोत्यांस बजावून सांगतो— “तुमचा देव वृद्ध झालेला आहे; माझा देव तरुण आहे”. मानवाला पूर्णतेकडे नेण्यासाठी ब्रँडची धडपड चालू असते. ‘त्या पूर्णते-शिवाय मानवी जाविताला किंमत नाहीं, आत्मा शून्यवत् होय; पूर्णता म्हणजेच जीवितसाफल्य’ ह्या शब्दांत त्याची प्रवचनें संपत असत.

एकदा त्याचेकडे एक शेतकरी येतो. शेतकरी म्हणतो, “माझी मुलगी तापानें फणफणली असून

मरायला टेकली आहे. पण घर लांब, आणि मध्यें वर्फाचा ओढा ओलांडावा लागणार असल्यामुळें घरी जाऊन मृत्युसमयी तिची भेट घेतां येत नाहीं; अशा स्थितींत मी काय करूं?” असें तो ब्रँडला विचारतो. ब्रँड स्पष्ट पण कठोर शब्दांत त्याची निर्भर्त्सना करून त्याला त्याचें कर्तव्य करावयास सांगतो. पण शेतकरी ‘पूर्ण मानव’ नसल्यामुळें आपलें कर्तव्य करावयास तयार नसतो. ‘कर्तव्ये निधनं श्रेयः’ हें त्याला पटत नाहीं. इकडे ब्रँडमधील पूर्णमानव जागा होऊन तो त्या शेतकऱ्याला दोन ठोसे देतो व स्वतः त्याच्या मुलीकडे जाऊ लागतो. प्राणपणानें आपलें कर्तव्य बजावलें पाहिजे अशी त्याची शिकवण असते. त्याग ही पूर्ण माणुसकीची कसोटी. त्याग करून आपापल्या परीनें सामान्य माणसासही हुतात्मा बनण्याची आवश्यकता तो प्रतिपादितो.

एक अड्डल खुनी इसम असतो. तोहि असाच मरतां मरतां पश्चात्तापदग्ध होऊन ब्रँडला बोलावणें पाठवून त्याचेजवळ अखेरची कबुली देण्यास तयार होतो. ब्रँडला धोक्यानें पूर्ण असलेली एक नदी पार करून जावें लागतें. मध्येच मोठें वादळ सुरू होतें. ब्रँड आपल्या बोटीच्या डोलकाठीवरची शिडें संभाळीत असतांना सुकाणू धरण्यासाठी आसपास असलेल्या कोळी लोकांना बोलावतो. पण कोळ्यांचा व ब्रँडचा प्रसंगाच्या स्वरूपावद्दल तीव्र मतभेद होतो. ब्रँडला वाटतें, कोळ्यांमध्ये पुरती माणुसकी नाहीं! इतक्यांत एक कोळीण पुढें येते. तिला ब्रँडच्या धैर्यवीर्यादि गुणांचें कौतुक वाटतें. त्या कौतुकाचें पुढें त्या दोघांच्या प्रेमांत व विवाहांत पर्यवसान होतें.

वैवाहिक जीवनांतहि ब्रँडचा ध्येयवाद दुर्दम्य रहातो. ध्येयाचीं शिखरांवर शिखरें गांठण्याच्या धडपडींत ब्रँड कठोर बनतो. त्याच्या मोठ्या मुलाला उत्तरेकडील थंड हवा मानवत नाहीं. म्हणून त्याची पत्नी तेथून बदली करून दुसरीकडे नोकरीस जावें म्हणून ब्रँडच्या पाठीमागें दुमणें लावतें. पण ब्रँड तिचें म्हणणें मुळीच ऐकत नाहीं—‘मी येथून गेलों तर लोकशिक्षणाचें कार्य नीट होणार नाहीं—’! अशा स्थितींत तें रुग्ण अर्भक कालवश होतें. हा

४२६

इव्सेनचें नाट्यरूप समाजदर्शन

मृत्यु सहज टाळतां येण्याजोगा होता. त्याचें 'पाप' ब्रँडच्या मार्थी मारलें जातें. पण ब्रँडला मुलापेक्षां त्याग अधिक प्रिय असतो. एक भिकारीण त्यांच्याकडे कपड्यांची भिक्षा मागायला येते. तिचें मूल उघडें असतें व त्याला कपडे दिले नाहीत तर तें मरण्याची भीति असते. ब्रँड आपल्या बायकोला बोलावून आणून आपल्या मृत अपत्याचे कपडे भिकारीणीला द्यावयाला लावतो. सर्व कपडे देऊन टाकण्यास ती माउली तयार होते; पण आपल्या चिसुरड्याची आठवण म्हणून एक मफूलर मात्र आपल्याजवळ ठेवून घेते. झालें ! तें एक चिरगूट राखून ठेवल्या-वद्दल ब्रँड बायकोवर रागावतो. तिच्या 'अपुऱ्या माणुसकी' वद्दल तिला टाकून बोलतो. ती तें स्मृति-चिन्ह देऊन टाकते व ब्रँडच्या भावनाशून्यतेवद्दल धसका खाऊन, छाती फुटून हृदयक्रिया बंद पडून मरते !

ब्रँडची आई म्हातारी झालेली असते. तिच्या-शिवाय साऱ्या दुनियेंत आतां त्याला कोणी नसतें. आपली मालमत्ता आतां त्याच्या स्वाधीन करून आपण सुखानें खिस्तलोकीं जावें अशी विचारीची इच्छा असते. ती शेवटीं आजारी पडते. पण ब्रँड तिला भेटायलाहि जात नाही. आईनें आपल्याला दौलत न देतां ती गरीबांना वांटून द्यावी असें ब्रँडला वाटतें व तो त्या दौलतीचा त्याग करतो.

आतां ह्या त्यागामुळें ब्रँडचें वजन लोकांत फार वाढतें. ते त्याला 'साधु' म्हणूं लागतात. त्याच्या प्रवचनांना लोकांची फार गर्दी होऊं लागते. लहानसें प्रार्थनामंदिर पुरेनासें होतें. डोंगराच्या पायथ्याशीं एक विस्तीर्ण मैदान असतें. तेथें त्याची प्रवचनें होऊं लागतात. कांहीं दिवसांनीं लोक प्रार्थनेला कंटाळतात; त्यांची ब्रँडवरील श्रद्धा नष्ट होते व ते त्याला दगड मारूं लागतात. माठीमागचे डोंगर सुद्धां जणूं काय त्याला दगड मारतात. असाच एक दगड त्याच्यावर पडून अखेरीस त्याचें देहावसान होतें !

‘पीर गुंट’

ब्रँडचा मृत्यु एकाद्या हुतात्म्यास, धर्मसंस्थापकास शोभेल असा होतो. पण त्याच्या निर्भेळ ध्येयवादि-त्वामुळें समाजांत दुःख चक्रवादीनें वाढतें. एखादा

पापी पण व्यवहारदक्ष अगर चतुर नेता आपल्या शिरावर येवढा दुःखाचा डोंगर निर्माण करून घेण्यास धजला नसता ! नव्हे, संधि मिळूनहि त्यानें तें टाळलें असतें !

पीर गुंट नामक नाट्यकाव्यांत इव्सेननें एक ध्येयशून्य पात्र दाखविणें आहे. पीर गुंट हा ‘आत्म-नस्तु कामाय’ अशा वृत्तीचा ध्येयवादी आहे ! स्वार्थ व भोग हेंच त्याचें ध्येय. ‘यावज्जीवेत्सुखं जिवेत्’ हा त्याच्या तत्त्वज्ञानाचा मूलमंत्र. लहान-पणापासून त्याला वाटे ‘साधू होण्यापेक्षां गंधर्व होणें वरें, योद्धा होणें वरें, शिकार करणें वरें, अगर शेंकडों मर्दुमकीचीं कामें करून “वीर” होणें वरें. मग आपोआपच आपणांस सर्व स्त्रिया वश होतील’ अशा रीतीनें आपलें चारित्र्य बनवून वागूं लाग-ल्यावर पीर गुंट मूळचा जरी एक ब्राह्म खेडूत असला तरी त्याला वाटतें ‘आपण एक वैभवशाली राजे आहोंत !’ तो आपल्या झोंपडीवर तशी पाटी लावतो—

“ पीर गुंट— स्वात्मसम्राट्. — ” ! आपल्या आईला तो आपल्या अनेक वीरकृत्यांविषयी, शिकारीविषयी थापा मारतो. न केलेल्या शिकारीची, न झुंझलेल्या युद्धांचीं रसभरित वर्णनें ऐकून त्याची म्हातारी आई खूप होते. एकदां तर एका लग्नसमारंभास हजर राहून पीर गुंट मांडवांतून वधूलाच पळवून नेतो ! व मग पाहुणे मंडळी त्याच्यावर यथेच्छ तोंडसुख घेतात. पण स्त्रिया वदलणें हें त्याला सिंगरेट्या ब्रँड वदलण्याइतकें सोपें वाटते !

काल्पनिक यक्षयक्षिणींच्या जगांत कांहीं काल त्याचें मन रममाण होतें. एकाद्या डुकराला आपलें “वाहन” करून चाललेली एक ‘शूर्पणखा’ पाहून त्याला वाटतें कीं ती एक रूपसुन्दरी असून कुठल्या-तरी देशची राजकन्या आहे व एका पंचकल्याणी अवलम्ब घोड्यावर आरुढ झाली असून प्रियकराला बोलावीत आहे ! पण हें ‘काल्पनिक जग’ उपभोग-ण्याची पात्रता येण्यास मनुष्याला आपले डोळे एका ‘विशिष्ट कोणानें कापावे’ लागतात अशी अट असते व पीर त्या शस्त्रक्रियेस धावतून पळून जातो. आत्मवंचनेत-ही आत्मसाफल्य साधण्याचें स्वार्थी चापल्य त्याच्या बुद्धीत असल्यामुळें तो त्या यक्षनगरींतून सटकतो

नवभारत

तो थेट अमेरिकेंत जाऊन मोठा व्यापार (Big Business) करू लागतो. नीग्रो गुलामांची खरेदी-विक्री, थोर लोकांस प्रिय असलेली दारू, मिशनरी लोकांना धर्मकल्पनांच्या व्यापारासाठी लागणारे भांडवल, कमी किमतीत उत्तम छापलेले वायवळ व चिनी लोकांकरिता बुद्ध्याच्या बाहुल्या—ह्यांचा ठोकवंद व्यापार करून तो नवकोटनारायण बनतो. व्यापारांतील त्याच्या ह्या भरमसाठ सांठलेल्या संपत्तीमुळे तो खूप असतो व “प्रभुकृपा आपल्यावरच आहे” असे समजतो. पुढे आफ्रिकेला जातांना त्याच्याशी विश्वासघात करून त्याचे मित्र त्याला एका वेटावर एकटे सोडून पळून जातात. पण त्यांची वोट फुटते व ते बुडून मरतात. तेव्हा त्याला वाटते की ‘परमेश्वराचे पित्यासारखे मला संरक्षण आहे खरे; पण परमेश्वराला अर्थशास्त्र कळत नसल्यामुळे त्याच्या राज्यांत जमेपेक्षा खर्चाची, उत्पत्तिपेक्षा विनाशाची वाजूच फुगलेली असते!’

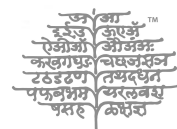
त्या ओसाड प्रदेशांत त्याला एक पांढरा घोडा मिळतो. पांढऱ्या घोड्यावर तो इकडेतिकडे हिंडू, फिरू लागतो. तेव्हा तेथील अरबी रहिवास्यांस तो कोणी “रसूल” (साधू) अगर “नबी” आहे असे वाटू लागून ते त्याच्या भजनी लागतात. अमेरिकेंत असतांना त्याच्या पैशामुळे त्याला मान मिळत असे; पण आतां आपल्या निसर्गदत्त सौंदर्यसौजन्यादि गुणांमुळे आपल्या भजनी लोक लागले आहेत अशी त्याची भावना होते. ह्या मतिभ्रमांत तो असतांना एका नाचणाऱ्या पोरीच्या प्रेमपाशांत तो सापडतो व प्रेमवेडा होतो; आपला पांढरा घोडा, रेशमी कपडे, मोत्यांच्या व हिन्यांच्या माळा व अवतारी पुरुषाच्या जिरेटोप तिला बक्षीस देतो. हे सर्व वैभव घेऊन ती लवाड पोर त्याच्या हातावर ठुरी देऊन पळून जाते !

पुढे हे आत्मरंगी रंगलेले सुखात्मे सम्राट आफ्रिकेंत जातात. तेथील प्रख्यात ‘स्किक्स’च्या पुतळ्याशेजारी एका जाड्या जर्मन पंडितांशी त्याची गांठ पडते. ‘स्किक्स’चे कोडे सर्व जगाला पडले आहे. पण मला त्यांतील रहस्य समजून चुकले आहे, त्याचे तत्त्व म्हणजे तत्त्वच आहे.

स्किक्स म्हणजे दुसरे-तिसरे कांही नसून स्किक्सच असे तो म्हणू लागतो. पोरच्या ह्या प्रवचनामुळे जर्मन पंडितावर इष्ट तो परिणाम होऊन ते दोघे “कायरो” येथील ‘पंडितांच्या सभेत’ व्याख्यान देण्यास जातात. ही सभा म्हणजे दुसरे-तिसरे कांही नसून एक वेड्यांचे इस्पितळ असते. तेथे वेड्यांनी मारे एक मोठी चळवळ करून तेथील डॉक्टराव अधिकारी वर्ग यांस कोंडून ठेवलेले असते ! अखेरीस राज्याभिषेक होतो. पीरसाहेवांस गादीवर बसवतात व ‘आत्मभोगी सम्राट’ या नावांने त्याचा जयजयकार केला जातो.

पीरसाहेव परत येतात तो ते म्हातारे झालेले असतात. वाटेंत त्यांना एक वटने करणारा, दिसण्यांत भयंकर असा पिशाचस्वरूपी भेसूर मनुष्य दिसतो. वास्तविक तो काळपुरुष असतो. काळ-पुरुष दरडावून पीरसाहेवांस म्हणतो, “हे पामरा, आयुष्याच्या उपवनांत संचार करून मधुकरा वृत्तीने तू जे आत्मसुखाचे मधुघट भरून ठेवले आहेस ते मी माझ्या ह्या हाडांच्या चमच्याने फोडून माझ्या उकळत्या काहीलीत टाकून देण्यास आलो आहे.” हे त्याचे शब्द ऐकून पीरसाहेवांच्या काळजांत धस्स होत ! छाती डकासारखी आंतले आंत वाजू लागने त्यांना वाटते आपली वोट आतां बुडणार !

अखेरीस कसेवसे आपल्या जन्मभूमीस परा आल्यावर त्यांची व त्यांच्या तारुण्यांतील त्यांची प्रेयसी सौलव्हीग हिची भेट होते. हा प्रसंग अत्यंत हृदयंगम आहे. ती प्रेमळ सुंदरी आतां वृद्ध झालेली असते. परंतु तिचे प्रेम-निरपेक्ष निष्काम प्रेम मात्र पहिल्यासारखेच प्रभावी असते. त्या भावना-तरल ललना हृदयांत पीरसाहेवांना आपले तरुणपणचे ध्येयात्म प्रतिबिंब परत मिळते. ते ‘रमणीमन-हंसा’स नाचविणारे ध्येयचित्र व त्यानंतर घडलेल्या त्याच्या विचित्र चरित्राचा चल्चित्रपट त्याच्या डोळ्यांसमोरून सरकून सरकून जातात. तो गर्व, त्या न केलेल्या शिकारीबद्दलच्या फुशारक्या, ती न लढलेली युद्धे व न जिंकलेली राज्ये, त्या बुडत्या मित्रांस न केलेल्या मदती, त्या नटी, त्या नर्तकी, त्या गाणाऱ्या स्त्रिया-ह्यांमध्ये पराक्रमी जीवन ते काय होते ! वीरोचित असे काय होते ! निव्वळ

इब्सेनचें नाट्यरूप समाजदर्शन

भोगलालसा, शिस्नोदरपूजा, भेंकडपणा, असत्य, थापेवाजपणा ह्यांशिवाय त्यांत काय होतें ?

अशा तऱ्हेने आपल्या पोकळपणाची जाणीव झालेल्या पीरसाहेवांची यमदूताशी झालेली भेट शेवटच्या प्रसंगांत दाखविली आहे.

ह्या कथेंत प्रमाथी इंद्रियांच्या पूर्ण कब्जांत गेल्यामुळे, त्यांनाच देव मानल्यामुळे झालेली व्यक्तिवाची शकलें दाखविली आहेत.

‘ब्रँड’ व ‘पीर गुंट’ हीं परस्परपूरक

‘पीर गुंट’ भव्य नाट्य आहे. मनुष्याच्या आत्मिक संग्रामावर ह्या नाटकाची रचना केली आहे. व मानवी जीवनाचें अंतिम भवितव्य काय, त्याचें लळाटलिखित कोणत्या कायद्यास अगर न्यायास अनुसरून लिहिलें आहे, असा भेदक प्रश्न ह्या नाटकांत विचारला आहे. ‘आत्मनस्तु कामाय’ म्हणून तत्त्वज्ञानी याज्ञवल्क्यांनी ज्याची व्याख्या केली ती आत्मा ही काय चीज आहे हा ह्या नाटकांतल मुख्य प्रश्न. ह्या प्रश्नाचें उत्तरहि मोठ्या मार्मिकतेनें इब्सेननें दिलें आहे. व तेंहि सर्व वेदांती लोकांस प्रिय असलेल्या विरोधात्मक शब्दांत ! ‘आत्मा कोणाला सांपडतो ? तो हरवण्यास जो तयार असेल त्याला !’

आत्मसाक्षात्काराचा हा महायान मार्ग त्यानें ‘ब्रँड’ ह्या काव्यमय नाटकांतहि दाखविला होता. ‘तूं जरी सर्वस्व दिलेंस आणि जीव मात्र दिला नाहीस, तर मी म्हणतो कीं तुझा त्याग व्यर्थ आहे.’

पण ‘पीर गुंट’ त्याग करूं शकत नाही. तो भोगी आहे. पण भोगासाठीं सुद्धा आत्मयज्ञ करण्यास तो तयार नाही. ‘सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्थ त्यजति पाण्डितः’ हें वर्णन त्याला तंतोतंत लागू पडतें. सर्व आयुष्यभर त्याची शेंकडा पन्नासपर्यंतच तयारी; कोठल्याही प्रसंगांत अगर अनुभवांत खोल खणलें तरी त्याच्या हृदयांत दगड लागत नाही. सर्वत्र रेती. थोडक्यांत म्हणजे त्याचें व्यक्तिमत्त्व कांद्यासारखें : कांदा सोलून पाहिला तर आंत काय ? त्या ‘सात पासोड्या’ उलगाडल्या तरी आंत ना कोय, ना बीज, ना गर. तो मनुष्य खरा पण स्वतःचशून्य ! त्याचा आत्मा आरशासारखा पण फुटलेल्या आरशासारखा ! जगाचें प्रतिबिंब त्यांत पडलेलें, पण विभागलेलें ! जिकडे तिकडे स्वप्नेच स्वप्ने, पण खरें

काही नाही. अखेरीस त्याच्या शून्य स्वप्नमय जीवनांत सत्य येतें. तें प्रेमाचें रूप धारण करतें. तें सत्य सुन्दर तर असतेंच. त्या सत्याचें, त्या सौन्दर्याचें नांव ‘सॉल्व्हीग्’ ! सॉल्व्हीग्च्या प्रेमांमुळे अधांतरी तरंगत असलेलें त्याचें जीवित सत्यसृष्टींत येतें व मृत्यूवर प्रेम विजय मिळवितें.

‘व्यक्तिमत्त्वाची पाण्यासारखी शकलें करूं नका, तें अविभक्त व पुष्ट ठेवा’ असा संदेश ‘ब्रँड’ मध्ये इब्सेन देतो. ह्या नाटकांतील प्रसंग रोमहर्षण आहेत; काव्य प्रसादयुक्त आहे. भव्य सृष्टिसौंदर्याची पार्श्वभूमि रचून मानवी संसार सृष्टीच्या आदिशक्तीच्या लीलांच्या संदर्भांत रंगवला आहे. त्यांतील नायक हा एक ध्येयद्रष्टा असून एकांतिक त्याग हें त्याचें व्रत आहे. त्याची चारित्र्य-नौका तुफानी दर्यावर जबरदस्त हेलकावे खात असते. ध्येयाचा पाठलाग करीत असतां सांसारिक सुखसर्वस्वास त्यास मुकावें लागतें. श्रद्धेकरतां अपत्य, पत्नी, स्नेही, फार काय स्वतःला सुद्धा तो विसरतो व मुक्ततो. अखेरीस ध्येयासाठी तो स्वतःचें बलिदानहि करतो. व अशा रीतीनें, आपलें ध्येयासक्त व्यक्तिमत्त्व अविभक्त राखून प्रभुचरणी विलीन होतो.

हीं दोन नाटके परस्परपूरक असून नाटककाराचें तत्त्वज्ञान काय आहे याची कल्पना त्यांपासून वाचकांस मिळते. ‘ब्रँड’ मध्ये इतकें सुंदर काव्य नसतें, त्यांत इब्सेननें आपलें सर्व व्यक्तिमत्त्व ओतलें नसतें तर ‘ब्रँड’ हें एका साधूच्या चरित्राचें विडंबनात्मक नाटक आहे असा उथळ शेर त्यावर आपल्यास मारतां आला असता ! दुसऱ्या एका नाटकांत ध्येयवाद्यांनीं केलेली समाजाची गैरसेवा इब्सेननें रेखाटली आहे. पण ‘ब्रँड’ नाटकाचें तसें नाही. त्या नाटकाची कल्पनाच भव्य आहे. त्यांत विडंबनाचा वास आहे असें म्हणणें अभिरुचीला पटण्यासारखें नाही. ‘ब्रँड’ मध्ये इब्सेनच्या गूढ-गुंजनाचा नाद दुमदुमतो. तो नुसता सामाजिक नाटकें लिहिणारा, एकादा रांगणारा संधिसाधु नाटककार नसून त्याला समाजाचें आत्मिक बल वाढवावयाची तळमळ लागून राहिलेली आहे. तो साधु आहे, द्रष्टा आहे अशी आपली खात्री पटते. त्याची भूमिका एकाद्या धर्मसुधारकाची आहे. लोकांनीं

नवभारत

भयंकर प्रसंग पाहून प्रेक्षकांचीं मनं भयभीत होतात. व त्यांतील स्त्रीवर्गाकडून किंकाळ्या ऐकू येतात. काय ही कलेची जादू ! केवढें हें रौद्र विश्वदर्शन ! ह्या दर्शनामुळे आत्मशुद्धि होत नसल्यास आत्मा व खर ह्यांत काय अंतर ?

‘वाईल्ड डक’ ‘रान-वदक’ हें एक शोकान्त नाटक आहे. त्यांतील गोष्ट सत्यसुद्धीतली, रोजच्या, सामान्य मनुष्याच्या अनुभवांतली आहे. ह्यांतील नायक नेमळा असल्यामुळे नायक म्हणण्यालायक नाही. ‘घरोवरी मातीच्याच चुली’ ह्या म्हणीप्रमाणे मातीच्याच वनावटीची पात्रे वेऊन हें नाटक त्यांच्या नित्य नव्या कटकटीवर आधारलेलें आहे. त्यांतील ह्याल्मर एक्झाल्ट व ग्रेगर्स वेल् हे दोघे-दोस्त असून त्यांतला एक ‘ध्येयवादी’ असतो. ह्याच्या ध्येयवादांमुळे ह्याच्या घराचें सौख्य नष्ट होतें. त्यांची ध्येय म्हणजे स्वप्ने असतात. ह्याल्मरचें नैतिक दिवाळें केव्हांच वाजलेलें असतें. त्याची बायको गिना ‘माती अससी, मातीच बनसी’ अशा स्वभावाची असते. हेडविग मात्र सौम्य, निष्पाप मुलगी असल्यामुळे तिच्याविषयी आपुलकी वाटते. तिचा विधिवशात् शोकमय अंत होतो.

तिचें चारित्र्य व स्वभाव रान-वदकाच्या रूपकानें दाखविला आहे. हें नाटक ध्येयवाद्यांच्या आत्मवंचनेवर व त्यांनीं समाजावर ओढविलेल्या अरिष्टांवर विदारक प्रकाश पाडतें. इव्सेनच्या हृदयांत अशा विध्वंसक ध्येयवाद्यांवद्दल मुळीच करुणा नाही. ह्या नाटकाचा एक विशेष म्हणजे काव्यात्म प्रतीकवाद हा अतिशय कुशलतेने व नाजुकपणे ह्या नाटकांत योजिला आहे. हेडविग आणि वदक यांचें जननान्तर-सौहृद वादसंवादी स्वराप्रमाणे दर्शवून कवीने आपल्या कलेचा उच्चांक येथे गांठला आहे असेच म्हणावें लागेल.

आज इव्सेन केवळ नोंवें देशाचा नाटककार राहिला नसून त्याचें नाट्य जगप्रसिद्ध झालें आहे. समाजावरील तीक्ष्ण व बाँचक टीका व कलेची किमया ह्या दोन गोष्टींसाठीं त्याचें नाट्य प्रसिद्ध आहे. तें पाहून लोक मंत्रमुग्ध होत असत. त्याच्या प्रतिभेनें जग भारावले गेलें आहे.

पण विसाव्या शतकाच्या आरंभाला त्याचें

शक्तिशाली मन एकदम भंगून गेलें. त्याला वेडाची लहर आली. पांच वर्षे अर्धवट बेशुद्ध अशा स्थितीत त्यानें काढली. मे २३, १९०६ रोजी त्यास मृत्यु आला !

इव्सेनचा संदेश

इव्सेनची प्रतिभा उल्लसज्ज्वाल आहे. त्याची दृष्टि काव्यमय असे व त्याचा संदेशहि तसाच काव्यमय आहे. तो फार मोठा कवि, तसा फार मोठा गूढवादी होता. त्याची सामाजिक नाटके गूढसंगीतानें भरलेली आहेत. त्याचें नाट्य म्हणजे गीताकार आणि कालिदास अगर ब्लेक आणि शेक्सपीअर यांचा गोड मिलाफच होय.

त्याच्या नाटकांतून मूळतः दोन कल्पना दिसतात : (१) समाजाला व्यक्तिमत्त्वाची अतिशय जरूर असते. (२) प्रेम शिडकारणें यासारखा दुसरा गुन्हा नाही.

त्याच्या टीकाकारांनीं आजपर्यंत त्याच्या एकाच तत्त्वावर भर दिला. तें तत्त्व म्हणजे मिजासखोर व्यक्तिमत्त्व. ब्रॅडिस, विल्यम् आर्चर व शॉ हे व्यक्तिमत्त्वावर भर देणारे आहेत. ते लेखक पीर गुंट व ब्रॅड आणि इतर रूपकात्मक अगर प्रतीकात्मक नाट्य यथार्थतया जाणू शकतच नाहीत. त्यांना गूढाचें वावडें. त्या वावटीत ते आंधळे आहेत. अशा मनोवृत्तींना पीर गुंट “कमालीचा असत्य” वाटणें स्वाभाविक आहे.

अशा तऱ्हेचें अभिजात नाट्य निर्माण करून इव्सेननें नवीन व अद्ययावत रंगभूमी बनवली. रंगभूमीवर सामाजिक व कौटुंबिक प्रश्न धसाला लावून समाजांतील अंधश्रद्धेवर, बुवाबाजीवर, फसवेगिरीवर, ढोंगीपणावर प्रचण्ड वाक्ताडन केलें. समाजपुरुषाचा देह रंगभूमीवर हजारों प्रेक्षकांसमोर विवस्त्र करूनच केवळ न थांवतां त्याजवर कुशलतेनें सत्प्रक्रिया केली व कुजलेले, निरुपयोगी, रोगानें पछाडलेले अवयव करवतीनें कापून काढले. त्याला व्यक्तित्व पूजक मानणारे टीकाकार आहेत. पण त्याला उत्कट व्यक्तिमत्त्व अभिप्रेत होतें. व्यक्तिमत्त्व हिऱ्यासारखें पैलूदार व कणखर असावें; तेजस्वी असावें; त्यावर निसर्गाकडून, समाजाकडून, फार काय, स्वतःच्या कुटुंबाकडून, देहास जडलेल्या

इन्सेनचें नाट्यरूप समाजदर्शन

आनुवंशिक रोगांकडून वाव बसले तरी त्याचा चुरा होऊं नये अशी त्याची अपेक्षा असे. मला वाटतें मराठी अभंगवार्णीत अशीच आत्मिक अभंगत्वाची अपेक्षा तुकारामानें व्यक्त केली आहे:—

हिरा ठेवितां ऐरणीं वांचे मार देता घणीं ।
ऐराणिचा होय चुरा तोचि मोल पावे खरा ॥

पण अशा टणक तेजस्वितेला प्रकाशकिरणांचें अंतर्मुख वक्त्रीभवन व्हावें लागतें. व तें व्यक्ति व समाज दोहोंनींहि आपल्या जीवनांत बाणावयास हवें. म्हणून 'अंतर्मुख बना' असा ह्या नाट्याचार्याचा संदेश आहे.

ब्रिटिश राज्यकारभाराचा नैतिक दर्जा—

ब्रिटिश सर्वजनिक जीवनांत गेले कित्येक महिने खळबळ माजून राहिली होती ती नुकतीच शांत झाली.—ब्रिटिश मंत्रिमंडळांतील मंत्री, त्यांचे सरकारी अधिकारी यांमध्ये लांचलुचपत, वशिलेबाजी हे प्रकार चालू आहेत, ब्रिटिश राज्यकारभारांतील नीतिमत्तेचा दर्जा उतरला आहे असा दाट लोकप्रवाद होता. सिडने स्टॅन्ले हे टोपण नांव धारण केलेल्या एक पोलंडमधील ज्यूने सरकारी मंत्री व अधिकारी यांना नजराणे, मेजवान्या वगैरे रूपानें लांचलुचपत देऊन धुमाकूळ घातला आहे, असें बोललें जात होतें! या सर्व आरोपांची शहानिशा करण्याकरितां ब्रिटिश सरकारने न्यायमूर्ति लीन्स्की यांच्या अध्यक्षतेखाली एक लवाद-मंडळ नेमलें. त्या 'लीन्स्की लवाद-मंडळा'ने दोषारोपांवाबत विस्तृत साक्षी घेऊन जो आपला निर्णय बनाविला तो जानेवारी २५ ला प्रसिद्ध झाला आहे.

लीन्स्की निर्णयाचा सारांश असा: तीन व्यक्ती सोडून बाकी सर्व अधिकारी व मंत्री यांवरील आरोप निराधार आहेत. मुख्य साक्षीदार जो नामधारी सिडने स्टॅन्ले हा आपल्या फायद्याकरितां खोटेनाटें वाटेल तें बनवून एकाचें दुसऱ्याला सांगणारा मनुष्य आहे. त्याच्या कारवायांना दोन व्यक्ती बळी पडलेल्या दिसतात. एक म्हणजे सरकारी व्यापारी खात्याचा पार्लमेंटरी सेक्रेटरी जॉन वेल्चर हा होय; यानें आतां आपल्या पार्लमेंटरी सेक्रेटरीपदाचा राजीनामा दिला आहे. त्यानें एका कंपनीकडून उंची मद्य वगैरे घेऊन तिला बाहेरून पिपें आणण्याचा परवाना मिळवून दिला; स्टॅन्लेकडून सोन्याची सिगारेट-पेटी, कपडे वगैरे नजराणे व मेजवान्या त्याचा हेतु माहीत असूनही स्वीकारल्या.—दुसरे गृहस्थ म्हणजे जार्ज गिब्सन हे इंग्लंडच्या बँकचे एक डायरेक्टर होते. यांनाही स्टॅन्लेचे अनैतिक हेतु ठाऊक असूनही त्याला त्यांनीं मदत केल्याचें दिसून आलें.

ब्रिटिश वृत्तपत्रांतून वरील लीन्स्की-अहवालाबद्दल जें मतप्रदर्शन झालें आहे त्यांतून पुढील निष्कर्ष निघतात. एकंदरीत ब्रिटिश राज्यकारभारांतील नीतिमत्तेचा उच्च दर्जा अबाधित आहे ही आभि-
नंदनाची गोष्ट होय. ज्यांना निवारा देऊन हिटलरपासून वांचविलें त्यांपैकी काहीं बांडगुळी वृत्तीच्या समाजकंटकांचा हा प्रताप आहे. अधिकारी लोकांनीं आपल्या तथाकथित मित्रमंडळींपासून व त्यांच्या पाहुणचारपासून सावध राहिलें पाहिजे. राजकारणी पुरुष आणि सरकारी अधिकारी हे योजनाबद्ध अर्थ-व्यवस्थेचा एक भाग म्हणून जीं नियंत्रणें (Controls) चालवीत आहेत, त्यांच्या पासून हा धोका उत्पन्न होणें संभवनीय असलें तरी तो समर्थनीय नाहीं. अर्थात् 'नियंत्रण'रहित अर्थव्यवस्था पूर्वीसारखी जितक्या लवकर येईल तेवढें बरेंच.

श्री. कृ. के. को ल्ह ट क र

भारतीय आणि पाश्चात्य मानसशास्त्रांचें तुलनात्मक विवेचन

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनःप्रग्रहमेव च ॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्याहुर्मनीषिणः ॥
विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान् नरः ।
सोऽध्वनः पारम्पानोति तदिष्णोः परमं पदं ॥

‘संसारी जो आत्मा त्याला तूं रथाचा स्वामी जाण. शरीर हा त्याचा रथ आहे असें समज. विवेकयुक्त बुद्धीला सारथि समज, आणि मन हा लगाम आहे असें जाण. चक्षुरादि इंद्रियांना घोडे असें (अध्यात्मवेत्ते) म्हणतात. रूपरस इत्यादि विषय हे त्या घोड्यांचे जाण्याचे मार्ग असें म्हणतात. आत्मा, बुद्धि, ज्ञानेंद्रिये, व मन या सर्वाना मिळून भोक्ता किंवा संसारी असें ज्ञानी लोक म्हणतात. विवेकयुक्त बुद्धि हा ज्याचा सारथि आहे आणि ज्याचा मनरूपी लगाम त्या सारथ्याच्या हातांत आहे, तो संसाररूपी मार्गाच्या पैलतीरांला जातो. तें परमात्म्याचें सर्वोत्कृष्ट स्थान होय’ —काठकोपनिषद् १-३

जानेवारी १९४८ च्या ‘नवभारता’च्या अंकांत ‘भारतीय मानसशास्त्राचें तुलनात्मक दिदृर्शन’ या शीर्षकाखाली भारतीय व पाश्चिमात्य मानसशास्त्रांचें कांहीं बाबतींत तुलनात्मक विवेचन केलें. त्यानंतर जानेवारी १९४९ च्या अंकांत, ‘भारतीय मानसशास्त्राची स्थूल रूपरेखा’ वाचकांपुढें मांडली. प्रस्तुत लेखांत दोन्ही मानसशास्त्रांचें आणखी थोडें तुलनात्मक विवेचन करावयाचें योजिलें आहे.

पाश्चात्य मानसशास्त्र विस्तृत पण उथळ

मागील अंकांतील विवेचनावरून हें स्पष्ट झालें आहे कीं पातंजल-योग-दर्शन म्हणजेच भारतीयांचें मानसशास्त्र होय. मनोव्यापारांच्या अपेक्षेनें पतंजलींनीं क्षिप्त, मूढ, विक्षिप्त, एकाग्र आणि निरुद्ध अशा पांच भूमिका सांगितल्या असून प्रत्येक भूमिकेवरील मनोव्यापारांचें वर्णन त्यांनीं थोडक्यांत पण निःसंदिग्धपणें केलें आहे. पाश्चिमात्यांच्या मानसशास्त्रीय परिभाषेत या पांच भूमिकांतील मनोव्यापा-

रांच्या विचिकित्सेला नॉर्मल, सबनॉर्मल, अँबनॉर्मल, हायर, आणि मेटॅ-सायकॉलजी अशीं नावे देतां येतील, हें पहिल्या लेखांत सांगितलेंच आहे. पाश्चिमात्यांचें मानसशास्त्र कालतः अगदीं अलीकडलें असल्यानें त्याला अर्वाचीन असें म्हटलें तर कमीत कमी दोन हजार वर्षांपूर्वी निश्चित स्वरूपावस्थेस पोहोचलेले पौराण्यांचें योगशास्त्र प्राचीन मानसशास्त्र या नांवानें संबोधितां येईल. अशा या दोन मानसशास्त्रांकडे नुसता दृष्टिक्षेप टाकला तरी एक गोष्ट अगदीं दळदळीतपणें नजरेंत भरते. ती ही कीं पाश्चिमात्यांच्या मानसशास्त्रांतील नॉर्मल, सबनॉर्मल आणि अँबनॉर्मल सायकॉलजीवरील लिखाण पृष्ठसंख्येच्या दृष्टीनें भारतीय मानसशास्त्रांतील एतद्विषयक लिखाणापेक्षां इतकें विशाल आहे कीं, त्याची नुसती विशालता पाहूनच वाचकाचा जीव गुदमरल्यासारखा होतो. पण वाचक जर नेट धरून या वाङ्मयाचा अभ्यास करूं

४३४

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राप्तपाठशाळांमंडळ, वाई

भारतीय आणि पाश्चात्य मानसशास्त्रांचे तुलनात्मक विवेचन

लागला म्हणजे त्याची अशी खात्री होते की, या वाङ्मयाच्या क्षेत्राचा विस्तार जरी अफाट असला तरी विचारांच्या खोलीच्या दृष्टीने हे वाङ्मय पुष्कळच उथळ आहे. हा उथळपणा दाखविण्याकरिता आपल्याला यांतील अनेक बाबींची सोदाहरण चर्चा करता येईल. पण तितका स्थलावकाश नसल्यामुळे या विषयाच्या अखंड व्यासंगांत ज्यांनी आपला सर्व जन्म घालविला त्या प्रो. मॅकडुगल या मानसशास्त्रज्ञांचे एतद्विषयक मत काय आहे ते पाहू म्हणजे झाले.

या विषयावरील पहिल्या लेखांत 'The mental powers of our species are inadequate to the task of building up the science of human nature' हे मॅकडुगलचे मत उद्धृत केले आहेच. यांत 'Our species' हे शब्द मॅकडुगलने कोणाला उद्देशून घातले आहेत हे त्याच्या पुढील उताऱ्यावरून स्पष्ट होईल. 'सायको-अॅनलिसिस अँड सोशल सायकॉलजी' या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत हा ग्रंथकार म्हणतो, "I spoke gloomily of the present state of psychology; it was because we, the psychologists of the present generation, have so lamentably failed to reach agreement on the fundamentals of our science; a failure which I attributed emphatically to the poverty of our intellectual powers." याच ग्रंथाच्या पहिल्या प्रकरणांत हा ग्रंथकार पुनः म्हणतो, "If scientific knowledge of human nature is not to be attained, that is not due to any intrinsic impossibility but is rather due to the lack in us of sufficiently developed intellectual powers."

मॅकडुगलने हा आपला अभिप्राय मरणापूर्वी दोनच वर्षे दिलेला आहे. म्हणजे जवळजवळ अर्धशतकापर्यंत या विषयाचा सांगोपांग अभ्यास केल्यानंतर आपले हे मत त्याने दिले असल्याने ते पूर्णपणे अधिकृत म्हणून स्वीकारण्यास कोणताच प्रत्यबाध नाही.

मॅकडुगलने हा अभिप्राय दिला आहे तो त्याने पूर्वग्रहदूषित होऊन दिला असेल असे कोणास

वाटण्याचा संभव आहे. पण वस्तुस्थिति तशी नसून तो त्याने मानसशास्त्रज्ञ म्हणाविणाऱ्या विद्वानांचे सूक्ष्म निरीक्षण कित्येक वर्षे करून मगच दिला आहे. या मानसशास्त्रज्ञांचे वर्णन त्याने पुढील काहीशा विनोदी पण बोचक शब्दांत केले आहे. तो म्हणतो, "He (the young psychologist) gets busy on some specialized bit of research, which brings him his Ph. D. degree; he becomes one of the 1,500 members of the Americal Psychological Association or of the 1000 members of the British Psychological Society; perhaps he becomes a professor and drifts on for the rest of his life, never knowing where he stands or what he believes. And in this course of drifting, he is encouraged and abetted by the eminent leaders of psychology in that University which is not only the largest in the world, but also exerts, in our field and especially in the field of educational psychology, a vastly predominant and, as I think, a deplorable influence in almost all parts of the world. I mean, of course, Columbia University in New York City. There Professors Woodworth and Murphy and Thorndike, whose text books are vastly more read throughout the world than any others, encourage the drifting process. They say in effect 'Don't worry about theories; just go on piling up facts. All theories are equally useless and about equally true or untrue. For all practical purposes you may assume that man is merely a machine; but it is better not to say so outright.'"

गाढ व्यासंगी आणि समतोल विचारावद्दल विख्यात असलेल्या मॅकडुगलसारख्या महापंडिताने केलेले हे वर्णन वाचले म्हणजे पाश्चिमात्यांचे मानसशास्त्र विस्तृत असले तरी ते अत्यंत उथळ आहे असे जे वर म्हटले आहे ते किती यथार्थ आहे हे वाचकांच्या लक्षांत येईल. भारतीय मानसशास्त्राची स्थिति याच्या अगदी उलट आहे. भारतीयांचे या वावर्तीतील लिखाण अल्प आहे; पण ते अत्यंत

४३५

नवभारत

सखोल आहे. शिवाय या दोन्ही शास्त्रांत आणखी विशेष असा आहे की, पाश्चिमात्यांच्या मानसशास्त्रांत सर्व शास्त्रज्ञांत एकवाक्यता असलेल्या गोष्टी फारच थोड्या आहेत, तर भारतीय मानसशास्त्रांतील तज्ज्ञांत एकवाक्यता नसलेल्या गोष्टी जवळजवळ सुळीच नाहीत किंवा फारच थोड्या आहेत. वस्तुस्थिति अशी असण्याचें कारण असें की पाश्चिमात्य मानसशास्त्रज्ञ या शास्त्राचा विचार केवळ बहिर्मुख दृष्टीनें आपल्या अनुमानवळावर विसवून करित असतात, तर पौर्वात्य मानसशास्त्रज्ञ या शास्त्राचा विचार करतांना अंतर्मुख होऊन आलेल्या आपल्या प्रत्यक्ष अनुभवावर अधिक भर देऊन तो करित असतात.

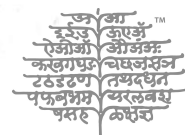
पाश्चात्य मानसशास्त्रांतील निरनिराळे संप्रदाय

पाश्चिमात्यांच्या मानसशास्त्रांत मनोगाहनशास्त्र (psycho-analysis) म्हणून एक स्वतंत्र संप्रदाय प्रवृत्त झाला आहे. गुरुत्वाकर्षणाचा नियम प्रथम न्यूटनला स्फुरला म्हणून त्याचें नांव भौतिकशास्त्रज्ञांत जसें विख्यात आहे त्याचप्रमाणें मनोगाहनशास्त्राचा आद्यपुरस्कर्ता म्हणून डॉ. फ्राइडची ख्याती आहे. या शास्त्रज्ञानें मनोगाहनशास्त्रविषयक जें लिखाण लिहिलें आहे त्याची पुष्टसंख्या सहज आठ-दहा हजारांवर जाईल. दीर्घ काल प्रचंड परिश्रम करून त्यानें हें जें लिखाण लिहिलें आहे त्यांत ग्राह्यांश किती आहे याचा विचार केला, तर तो फारच थोडा असल्याचें आढळून येतें. डॉ. फ्राइडच्या तत्त्वज्ञानप्रणालीबद्दल प्रो. मॅकडुगल म्हणता—'The Freudian points to undeniable evidence of some particular subconscious activity and says: "Well, then, how can you deny 'the Unconscious'?" I answer that the recognition of subconscious activities is of the first importance; but the 'Unconscious' is a fraudulent entity that has greatly obstructed the path of progress. And much the same may be said of all the array of other quasi-personal entities- the censor, the libido, the ego, the ego-ideal, the id etc. etc.— with which Freud,

indulging an unfortunate tendency of popular thinking, has cumbered the earth.' फ्राइडचा एक वेळचा अनुयायी पण पुढील काळांतील एका प्रतिस्पर्धी संप्रदायाचा प्रवर्तक डॉ. युंग (Dr. Jung) याविषयी मॅकडुगल तोच शेर मारतो की 'In a less degree only in virtue of his smaller following the same is true of Dr. C. G. Jung.' लोकसूचीस आवडेल असलें लेखन करून लोकप्रिय झालेल्या डॉ. अँडलरच्या संप्रदायाबद्दल मॅकडुगल लिहिता की, 'Even the much-despised 'Individual Psychology' of Dr. A. Adler is able, in spite of its lack of any vestige of scientific quality, in spite of total disregard for logic, truth, consistency and coherence, to establish itself as a popular cult, with various centres in Europe and America. It has probably a larger following among the general public than all forms of academic psychology together.' डॉ. फ्राइड, युंग, किंवा अँडलर अशा लोकविश्रुत मनोगाहनशास्त्रज्ञांबद्दल मॅकडुगलसारख्या सखोल व्यासंगी मानसशास्त्रज्ञाचे वरील अभिप्राय पाहिले म्हणजे एक गोष्ट चटकन् मनांत भरते की पाश्चिमात्यांचें मानसशास्त्रविषयक लेखन कितीहि परिश्रम पूर्वक केलेलें आणि विस्तृत व म्हणून आदराहें असलें तरी तें केवळ तर्काधिष्ठित असल्यामुळें—आणि प्रत्येकाची तर्कशक्ति भिन्न पातळीत व थोड्याबहुत अंशांनीं सदोष असल्यामुळें—त्यांमध्ये एकवाक्यता होऊं शकत नाही. अशा स्थितीत त्या शास्त्रासंबंधीचें लेखन अफाट आहे येवढ्याचमुळें विचकून न जातां वाचकाला क्षीरनीरविवेक करूनच त्यांतील सांग्रहण करणें भाग पडतें. पौर्वात्य मानसशास्त्राची गोष्ट याहून अगदीं वेगळी आहे. यांतील विवेचन पाश्चिमात्यांच्या विवेचनाशीं तुलना करतां अगदींच तोकडें आहे खरें. पण तें अंतर्मुख होऊन आलेल्या अनुभवावर प्रतिष्ठापिलेलें असल्यामुळें तें ब्रह्मंश निःसंदेहात्मक आणि कोणाहि शुद्ध बुद्धीच्या जिज्ञासूला अंतर्मुख होऊन स्वतःच्या ठिकाणीं पडताळून पाहतां येईल असेंच आहे. या सर्व भारतीय शास्त्रज्ञांना मानसशास्त्रांतील गूढ प्रमेयें अंतर्मुख होऊन

४३६

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशालामंडळ, वार्ड

भारतीय आणि पाश्चात्य मानसशास्त्रांचें तुलनात्मक विवेचन

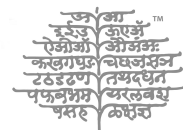
स्वानुभवानें गोचरशालीं असल्यानें ते शास्त्रज्ञ देशतः किंवा कालतः एकमेकांपासून कितीहि दूर असले तरी त्यांचा अनुभव एकच असतो आणि म्हणून त्या प्रमेयांचें विवेचन त्यांजकडून अगदीं एकरूपतेनें चाललेलें आढळतें. फ्राइड, अँड्लर, युंग किंवा मॅक्डुगल इ० पाश्चिमात्य मानसशास्त्रज्ञ समकालीन असतां आणि त्यांचें एतद्विषयक सर्व वाङ्मय एकमेकांस उपलब्ध असतां प्रत्येकाचें मत व संप्रदाय एकमेकांपासून नुसते भिन्नच नव्हे तर वंद्दंशीं विरोधी असल्याचें दिसून येतें. भारतीय मानसशास्त्रज्ञांच्या बाबतीत असा प्रकार नाही. त्यांच्यांत महत्त्वाच्या सर्व मुद्द्यांवर पूर्ण एकवाक्यता आहे. भेद जो आढळून येतो तो तपशिलाच्या किरकोळ बाबतीत आहे. पण येथें भारतीय मानसशास्त्रज्ञ कोण याचें थोडेंसे स्पष्टीकरण केलें पाहिजे. कारण आपल्याकडे मानसशास्त्र आहे कीं नाही हीच जेथें कांहीं विद्वानांना शंका आहे तेथें भारतीय मानसशास्त्रज्ञ तरी कोठून असणार ही शंका अगदीं उपपन्नच होय. तेव्हां भारतीय मानसशास्त्रज्ञ कोण याचा खुलासा प्रथम करूं.

भारतीय मानसशास्त्रज्ञांमधील एकवाक्यता

आपल्याकडील मानसशास्त्र हें स्वतंत्र शास्त्र नसून तें अध्यात्मशास्त्राच्या अंगभूत असलेलें एक शास्त्र होय हें मागें स्पष्ट केलेंच आहे. आपल्याकडील वैशेषिक—न्याय—पूर्वमीमांसा—सांख्य—योग—वेदान्त हीं सहा शास्त्रे इतर सर्व शास्त्रांपेक्षां अधिक श्रेष्ठ अशीं मानण्यांत येतात. कारण या शास्त्रांच्या ज्ञानानें जीवाला मोक्ष मिळतो असें प्रयोजन प्रत्येक शास्त्रकार सांगतो. यामुळें हीं सर्व शास्त्रे एक प्रकारें मोक्षशास्त्रेच होत. या शास्त्रांनीं जीव, जगत्, ईश्वर, आविद्या, मोक्ष इत्यादि वस्तूंचा ऊहापोह आपआपल्या परीनें केलेला आहे. वरील सहा शास्त्रांचे प्रणेते कणाद, गौतम, जैमिनि, कपिल, पतंजलि आणि शंकराचार्य हे होत. यांतील वेदान्तदर्शनाचे मूळ प्रणेते ब्रह्मसूत्रकार व्यासमुनि होत; पण वेदान्तदर्शनाला अद्वैतदर्शनाचें स्वरूप सोपपत्तिक रीतीनें श्रीमदाद्यशंकराचार्यांनीं सिद्ध करून दिल्यामुळें त्यांनाच वेदान्तदर्शनाचे म्हणजे अद्वैतदर्शनाचे प्रणेते असें मानण्यांत येतें. हे सर्व शास्त्रकार मोक्ष हेंच

आपल्या शास्त्राचें अंतिम प्रयोजन होय असें मानित असल्यामुळें त्यांना आत्मा, मन आविद्या इ० विषयांचें स्वरूप आपआपल्या परीनें विशद करावें लागलें आहे. यांपैकीं वैशेषिक आणि नैयायिक यांनीं मानवी मनाला तर्कशक्तीच्या जोरावर अति सूक्ष्म विचारप्रदेशांत नेऊन सोडलें असलें तरी त्यांनीं आत्मा, मन, बुद्धि यांचा विचार अगदीं त्रोटक आणि उथळपणें केलेला आहे. उदाहरणार्थ, न्यायशास्त्रकारांनीं आत्मा आणि मन हीं नऊ द्रव्यांतील दोन द्रव्ये मानलीं असून बुद्धि ही चोवीस गुणांतील एक गुण असें मानिलें आहे. अर्थात् या शास्त्रकारांनीं भारतीय तर्कशास्त्र (Logic) जरी फार श्रेष्ठ पदवीला नेऊन पोचविलें असलें तरी त्यांनीं आत्मा आणि मन यांचा विचार अगदींच वरवर केला असल्यामुळें या शास्त्रांना अध्यात्मशास्त्राच्या कक्षेंत स्थान नाही. आणि म्हणून व्यक्तिदृष्ट्या हे शास्त्रकार जरी सूक्ष्मदर्शी, धर्मज्ञ आणि आत्मसाक्षात्कारवान् होते असें मानिलें तरी त्यांनीं प्रवर्तित केलेल्या शास्त्रांच्या दृष्टीनें त्यांना अध्यात्मशास्त्रवेत्ते असें कोणी मानीत नाही. पूर्वमीमांसाशास्त्राचा मुख्य प्रतिपाद्य विषय कर्मकांड असल्यामुळें त्याचाहि समावेश अध्यात्मशास्त्रांत होत नाही. सांख्य आणि योग हीं दोन शास्त्रे मात्र अध्यात्मशास्त्रांत येतात. कारण यांच्या ज्या तत्त्वप्रणाली आहेत, त्यांतला पुष्कळ भाग अध्यात्मशास्त्राला मान्य आहे. वेदांतदर्शन हें तर साक्षात् अध्यात्मशास्त्र होय. सांख्य, योग या दोन शास्त्रांचा वेदान्तशास्त्राशीं घनिष्ठ संबंध आहे. या दोन शास्त्रांनीं अंतःकरणाची जी सूक्ष्म विचिकित्सा केली आहे ती वेदांतशास्त्राला पूर्णपणें मान्य आहे. यासंबंधांत या तीनहि शास्त्रांत एकवाक्यता असण्याचें कारण असें कीं ही विचिकित्सा म्हणजे तात्पुरती म्हणून स्वीकारलेली कामचलाऊ उपपत्ति (working hypothesis) नसून कोणाहि प्रयत्नशील अभ्यासकानें अंतर्मुख होऊन अंतःसृष्टीचा ठाव घेण्याचा प्रयत्न केला तर त्यास जी वस्तुस्थिति अनुभवास येते त्यावर ती आधारलेली आहे. अशा प्रकारें सांख्य, योग आणि वेदांत या तीन दर्शनांतलि मनोविचिकित्सेला स्वतःच्या ठिकाणीं आलेला साक्षात् अनुभव हा आधार अस-

४३७

नवभारत

त्याने त्यांच्यात बव्हंशी एकवाक्यता आहे. आणि म्हणून या तीनही शास्त्रांच्या प्रणेत्यांना आणि त्यांना अनुसरणाऱ्या ग्रंथकारांना मानसशास्त्रज्ञ असे म्हणण्यास कोणताच प्रत्यवाय नाही.

भारतीय वैदिक धर्मात कर्म, उपासना आणि ज्ञान या तिहींचा समावेश होत असल्यामुळे या धर्मात या तिहींचा सूक्ष्म ऊहापोह करणारी स्वतंत्र शास्त्रे निर्माण झाली आहेत. कर्म-कांडाचा विचार करणारे शास्त्र म्हणजे पूर्वमीमांसाशास्त्र होय. उपासना कांडांत सांख्य आणि योग ही शास्त्रे येतात. चित्तैकाग्र्य संपादन करणे हा उपासनेचा गाभा आहे; तेव्हा चित्ताचे स्वरूप काय, ते कशातून उत्पन्न झाले इ० प्रश्नांसंबंधीचे विवेचन सांख्यशास्त्राने केलेले असल्यामुळे या शास्त्राला उपासनाकांडांत स्थान आहे. योगशास्त्राने सांख्यशास्त्राच्या मनाची उत्पत्ति, त्याचे स्वरूप इत्यादि गोष्टी अनुभवसिद्धच असल्याने त्या मान्य करून चित्ताचे ऐकाग्र्य आणि निरोध करून मनाचा उन्मनीभाव कसा साधावा याचे सांगोपांग विवेचन केले असल्याने उपासनेत या शास्त्राचा प्रामुख्याने समावेश होतो. वेदांतदर्शन हे साक्षात् मोक्षशास्त्र होय. आत्म्याला बंध कशातून प्राप्त झाला, या बंधातून सुटण्यास काय करावे आणि बंधमुक्त जीवाची अंतिम स्थिति कशी असते इ० गोष्टींचे तर्कशुद्ध आणि अनुभवसिद्ध विवेचन या शास्त्रांत केले असल्यामुळे या शास्त्राला अध्यात्मशास्त्र अशी संज्ञा आहे. 'मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः' 'मन हेंच मनुष्यांच्या बंधाला आणि मोक्षाला कारण होय' म्हणून 'तन्मनः-शोधनं कार्यं प्रयत्नेन मुमुक्षुणा। विशुद्धे सति चैतस्मिन् मुक्तिः करफलायते' 'मुमुक्षूने प्रयत्नपूर्वक मनः-शोधन करावे; मन विशुद्ध झाले कीं मुक्ति तळहातावरील फलाप्रमाणे सहज प्राप्त होते' हा अध्यात्मशास्त्रातील महत्त्वाच्या सिद्धान्तांपैकी एक सिद्धान्त होय. यामुळे या शास्त्राने सांख्य-योग-शास्त्रांतील अनुभवसिद्ध मनोविचिकित्सा स्विकारून या दोन शास्त्रांनी अपूर्ण ठेविलेली मानसशास्त्रविषयक चर्चा पूर्णतेला नेली. या विवेचनावरून हे स्पष्ट होईल कीं सांख्यशास्त्राने मानसशास्त्राचा पाया रचिला, योगशास्त्राने मानसशास्त्राची इमारत त्या पायावर

उभारली आणि वेदांतशास्त्राने या इमारतीवर कळस चढवून मानसशास्त्र पूर्णतेला नेले. यामुळे सांख्य, योग आणि वेदान्त या तीन शास्त्रांचे अभिज्ञ ते सर्व मानसशास्त्रज्ञ होत. अष्टांगयोगाचे प्रवर्तक जे पतंजलिमुनि त्यांच्या नंतरच्या हजार दीडहजार वर्षांच्या काळांत मनोधर्माचा अगदी निराळ्याच दिशेने अधिक प्रायोगिक अभ्यास करून भारतीय मानसशास्त्रांत भरघालणारा असा आणखी एक संप्रदाय निघाला. हा संप्रदाय म्हणजे नाथ-संप्रदाय होय. या संप्रदायाचे आदिनाथ म्हणजे भगवान् शंकर हे आद्य प्रवर्तक मानले जातात. भगवान् योगेश्वर शंकराची आसनस्थ आणि ध्यानस्थ अशी एक मूर्ति मोहेंजोदारोच्या उत्खननांत सांपडली आहे तीवरून या संप्रदायाचे मूळ जरी सहा-सात हजार वर्षांपूर्वीच्या काळांत जात असले तरी या संप्रदायाच्या विचारांचा प्रचार आणि प्रसार पतंजलीच्या पश्चात् हजार-वाराशे वर्षांनंतर मत्स्येंद्रनाथ, गोरक्षनाथ, गहिनीनाथ, निवृत्तिनाथ, ज्ञानेश्वर इ० संप्रदायिकांनी केला. या संप्रदायांत पातंजल-योगाप्रमाणे साक्षात् मनोधर्माचा विशेषसा विचार केलेला नाही तर पट् कर्मे, सुद्रा, बंध, आसने आणि प्राणायाम इ० च्या अनुष्ठानाने कार्याद्रियमनःसिद्धी कशा प्राप्त करून घ्यावयाच्या, म्हणजे वरील अंगांच्या अनुष्ठानाने एक प्रकारे मनाचेच सामर्थ्य कसे वाढवावयाचे याचा प्रयोगसिद्ध विचार केला आहे. एवंच 'सिद्धानां कपिलो मुनिः' या गीतावचनांत ज्यांचे विभूतिमय वर्णिले आहे ते सांख्यशास्त्रप्रणेत कपिलमुनि, रामकृष्णादि अवतारी पुरुष, जनक-भीष्मासारखे राजर्षि, अष्टांगयोगाचे प्रणेत पतंजलिमुनि, हठयोगाचे प्रवर्तक मत्स्येंद्रनाथादि योगिश्रेष्ठ, वसिष्ठ-व्यास-शुक्र-गौडपाद, गोविंदपाद, शंकराचार्य, सुरेश्वराचार्य आदि साक्षात्कारी प्राचीन तत्त्ववेत्ते आणि रामदास-तुकारामांपासून तो रामकृष्णपरमहंस, विवेकानंद, रामतीर्थ, योगी अरविंदबाबू, येथपर्यंतचे अर्वाचीन अध्यात्मशास्त्रवेत्ते साक्षात्कारी पुरुष हे सर्वजण भरतखंडातील मानसशास्त्रज्ञ होत. या सर्वांच्या प्रतिपादनांत मानसशास्त्रातील मुख्य सिद्धांताविषयी पूर्ण एकवाक्यता आहे. कोठे भेद असलाच तर

भारतीय आणि पाश्चात्य मानसशास्त्रांचें तुलनात्मक विवेचन

तो त्यांच्यातील देशकालपरिस्थितिभेदांमुळे भाषेत, किरकोळ तपाशीलांत, विवेचनशैलीत किंवा पारिभाषिक मांडणीत आढळेल किंवा काहीं वास्तवतात अधिक अनुभव आल्यामुळे नवीन भर टाकलेली दिसेल इतकेंच.

भगवद्गीतेतील 'अभ्यासयोग'

वरील विधानाची सत्यता पडताळण्याकरिता आपण सर्वसिद्ध असें एकच उदाहरण घेऊ. वैयक्तिक मानसशास्त्र (individual psychology) आणि सामाजिक मानसशास्त्र (Social psychology) या दोहोंचा उत्कृष्ट समन्वय ज्यांत केला आहे असा भगवद्गीता हा ग्रंथ होय. भगवान् श्रीकृष्णांना गीतेचा उपदेश करण्याचा प्रसंगच मुळी अर्जुनाच्या एका हीन मनोगडांतून निर्माण झाला होता. हीन मनोगड व तन्मूलक अयोग्य आचरण घडण्यास लोभ-क्रोध-मोह हीं तीन प्रमुख कारणे असल्याचें पतंजलींनीं सांगितलें आहे. अर्जुनाला झालेला हीन मनोगड मोहमूलक होता आणि म्हणून त्या प्रसंगां धर्माचरण कोणतें आणि अधर्माचरण कोणतें याचा निर्णय त्यास होईना; इतकेंच नव्हे तर अधर्माला धर्म आणि धर्माला अधर्म म्हणण्या-इतक्या तामस बुद्धिनें तो ग्रस्त झाला होता. अर्जुनानें या आपल्या मनःस्थितीचें वर्णन गीतेच्या पहिल्या अध्यायांतच 'पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः' या शब्दांनीं केलें आहे आणि श्रीकृष्णाच्या उपदेशानें तो मोह नष्ट झाल्याची भरपाई 'नष्टो मोहः' या शब्दांनीं अठराव्या अध्यायाच्या 'कृष्णार्जुनसंवादांतील अगदीं शेवटच्या श्लोकांत त्यानें दिली आहे. हल्लीं ज्याला मनोगाहनशास्त्र (Psycho-analysis) म्हणतात त्याचें अतिप्राचीन काळांतलें उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे हा कृष्णार्जुन-संवाद होय. पतंजलींनीं मनाच्या एकाग्र आणि निरुद्ध या वरच्या भूमिका सांगितल्या आहेत. त्या भूमिका प्राप्त करून घेण्यासाठीं साधकांनें अभ्यास कसा करावा याचें वर्णन भगवंतांनीं केलें तें व्यासांनीं गीतेतील 'अभ्यासयोग' नामक सहाव्या अध्यायांत ग्रथित केलें आहे. योगदर्शनांत पतंजलींनीं या दोन भूमिकांवर आरुढ होण्यासाठीं जो अभ्यासक्रम सांगितला आहे त्यांत आणि गीतेच्या अभ्यासयोगा-

ध्यायांतील अभ्यासक्रमांत इतकी एकवाक्यता आहे कीं योगसूत्रें लिहितांना पतंजलींनीं आपल्यापुढें हा सहावा अध्याय ठेवूनच एतद्विषयक सूत्रें रचिलीं कीं काय असें वाटल्याशिवाय रहात नाही. उदाहरणार्थ, 'अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः' हें सूत्र म्हणजे 'अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येणच गृह्यते' हा श्लोकार्थ सूत्ररूपानें योगदर्शनांत गोंवला आहे हें अगदीं वरवर पाहणाऱ्याच्याहि लक्षांत आल्याशिवाय राहणार नाही. ठोकळ मानाची कालगणना लक्षांत घेतली म्हणजे श्रीकृष्णाच्या कालानंतर सुमारे तीन हजार वर्षांनीं पतंजलीचा काल येतो. कालतः दोन मानसशास्त्रज्ञांत तीन हजार वर्षांचें अंतर असूनहि त्यांच्यांत मानसशास्त्रांतील मूलभूत सिद्धांतांविषयी इतकी विलक्षण एकवाक्यता असण्याचें कारण असें कीं दोघांनाहि अनुभवाचा आधार आहे आणि अनुभव हा केव्हांहि एकरूपच असतो. पतंजलीनंतर आजला सुमारे दोन हजार वर्षे लोटली आहेत. तथापि, आजमितीसहि जो कोणी अभ्यासक मनाला ऐकाव्य आणि निरोध या भूमिकांवर नेण्याचा प्रयत्न करील त्याला अभ्यासयोग किंवा पातंजल-योग यांत वाणीलेला अनुभव आल्याशिवाय रहात नाही; आणि ही गोष्ट कोणाहि प्रयत्नशील अंतर्निष्ठ साधकाला स्वतःच्या ठिकाणीं पडताळून पाहतां येण्याजोगी आहे.

'अपरोक्ष' अभ्यासाची आवश्यकता

आतां येथें असा एक प्रश्न उद्भवतो कीं मानसशास्त्रांतील सिद्धान्त जर अनुभवनिष्ठ आहेत आणि अनुभव जर सर्वांचा सारखाच असणार तर पाश्चिमात्य मानसशास्त्रांत या सिद्धांतांविषयी तज्ज्ञांत इतकी भिन्न मतें आणि भिन्न संप्रदाय काय म्हणून निर्माण झाले? याचें सरळ उत्तर म्हणजे ते शास्त्रज्ञ अजून अनुभवाच्या मार्गाकडे वळलेच नाहीत हें होय. मानसशास्त्राचा त्यांचा अभ्यास म्हणजे उंदीर, ससे, डुकरें, कुत्री, माकडे, माणसे इत्यादिकांवर प्रयोग करावयाचे, प्रयोगांवरून आढळून येणाऱ्या गोष्टींची नोंद ठेवायची आणि त्यावरून आपआपल्या बुद्धिमत्तेप्रमाणें सिद्धान्त काढायचे हाच होय. म्हणजे त्यांचा हा अभ्यास अद्यापि एक प्रकारें बाह्यविषयनिष्ठ (objective) असाच आहे,

नवभारत

आत्मनिष्ठ (subjective) असा नाही. शिवाय हे सर्व प्रयोग ज्या प्राण्यांवर करावयाचे ते प्राणी—यांच्यांत मनुष्यप्राण्याचा अंतर्भाव आहेच—क्षिप्त, मूढ किंवा विक्षिप्त या पाहिल्या तीन भूमिकांवरच ज्यांचीं मनं वावरत असतात असेच प्राणी होत. या प्रयोगांवरून एकाग्र किंवा निरुद्धावस्थेत मन गेलं असतां कोणते अनुभव येतात हे कळणं शक्यच नाही. उदाहरणार्थ, मनाच्या एकाग्रतेचा अभ्यास करीत असतां मन क्रमशः सवितर्क, निर्वितर्क, सविचार, निर्विचार, सानंद आणि सास्मित संप्रज्ञात समाधीत प्रविष्ट होत असतं आणि निरुद्धावस्थेत तें असंप्रज्ञात समाधिनिष्ठ होऊन त्या अवस्थेत आत्मसाक्षात्कार होत असतो. अशा प्रकारे संप्रज्ञात आणि असंप्रज्ञात समाधीत मनोधर्मीच्या ज्या सूक्ष्म छटा अनुभवगोचर होतात त्यांचें ज्ञान बहिर्मुख वृत्तीच्या प्राण्यांवर प्रयोग करून मिळणं शक्यच नाही. अर्थात् मग असल्या प्रयोगांतून ज्या गोष्टी दिसून येतात त्यांवरून आनुमानिक सिद्धांत काढण्याला ज्याला त्याला भर-पूर वाव रहात असतो. 'जो जेथे विश्वासला, त्यासि तेंचि थोर' हा मानवी स्वभाव असल्यामुळे Mind and its Body या ग्रंथाचा कर्ता चार्ल्स फॉक्स या अर्वाचीन मानसशास्त्रज्ञानें म्हटल्याप्रमाणें, 'Observed facts are unconsciously twisted and distorted by experts to make them fit into preconceived theories' असा प्रकार घडून येतो आणि म्हणून या शास्त्रज्ञांत अनेक भिन्न आणि विरोधी मते व संप्रदाय निर्माण होत असतात. डॉ. फ्राइड, अँडलर आणि युंग हे तिघेहि शास्त्रज्ञ प्रथम एकमेकांच्या सहकार्यानें मनोगाहन-शास्त्रांचा अभ्यास करीत होते. तिघांच्या पुढें (observed facts) दृष्ट गोष्टी त्याच होत्या; परंतु प्रत्येकाचा पंथ पुढें अगदीं वेगळा झाला तो वरील कारणांमुळेच होय. वास्तविक पाहतां अर्वाचीन मानसशास्त्रज्ञांत निःसंदेह आणि अनुभवसिद्ध एकवाक्यता व्हावयास पाहिजे असेल तर त्यांनी मानसशास्त्राचा हल्लीप्रमाणें परोक्ष (objective) अभ्यास न करतां प्राचीन भारतीय ऋषीप्रमाणें अपरोक्ष (subjective) अभ्यास करावयास पाहिजे.

बहिर्मुख चिकित्सेमधील दोष

पण अशा अभ्यासाकडे त्यांच्यातील जॉराल्ड हर्ड (Gerald Heard) सारख्या अगदीं अपवादात्मक व्यक्ती सोडल्या तर बाकीच्या सर्व शास्त्रज्ञांचें नुसतें दुर्लक्षच आहे असें नव्हे, तर त्यांच्या रजोगुण-प्रधान स्वभावानुसार अशा अभ्यासाकडे त्यांची स्वाभाविक अप्रवृत्तिच आहे. डॉ. युंग या मनोगाहनशास्त्रज्ञानें आपली ही अप्रवृत्ति अगदीं स्पष्ट शब्दांत व्यक्त केली आहे. तो आपल्या 'The Integration of the Personality' या ग्रंथांत म्हणतो "A universal consciousness is logically identical with unconsciousness. It is true that an accurate application of the methods of the Yogasutra produces a remarkable extension of consciousness but the contents of consciousness lose in clearness of detail with increasing extension. In the end, consciousness becomes vast but dim with an infinite multitude of objects merging into an indistinct totality—a state in which the subjective and objective are almost completely identical. This is all very well, but scarcely to be recommended anywhere north of the Tropic of Cancer. We must attempt a different solution. We believe in ego-consciousness and what we call reality. The realities of a northern climate are some-how so convincing that we are better off if we do not forget them.... The past-masters of the art of domination—the Yogis—wind up with Samadhi—an ecstatic condition that seems to be equivalent to an unconscious state!..... They do not realize that a universal consciousness is a contradiction in terms since exclusiveness, [selection and discrimination are the root and essence of all that can derive the name of consciousness." आंधळ्यांनीं हत्तीला हातांनीं चाचपून पाहून केलेल्या वर्णनांत जेवढा सत्यांश होता

४४०

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राप्तपाठशाळांमंडळ, वाई

भारतीय आणि पाश्चात्य मानसशास्त्रांचे तुलनात्मक विवेचन

तितकाच सत्यांश युंगने 'लॉजिक'च्या साहाय्याने केलेल्या वरील बहिर्मुख चिकित्सेत आहे, हे ज्यांनी धारणा, ध्यान आणि समाधि यांचा थोडाबहुत अभ्यास केला आहे त्यांच्या लक्षांत आल्याशिवाय राहणार नाही; सद्य या चिकित्सेची छाननी न करता यासंबंधी आधुनिक भारतीय तत्त्वज्ञ राधाकृष्णन् यांच्या अगदी अलीकडे प्रसिद्ध झालेल्या Religion and Society या ग्रंथातील एक लहान-सा उतारा घेऊं म्हणजे झाले. राधाकृष्णन् या अवस्थेसंबंधी म्हणतात, "Human intelligence is not the final stage of spiritual evolution. There is a far greater consciousness, characterized by infinite self-existence, pure awareness and freedom of delight, Anand, which releases not partially and imperfectly but wholly and absolutely the 'Indwelling Divine'."

प्रस्तुत लेखाच्या आरंभी पाश्चिमात्य मानसशास्त्रज्ञांविषयी मॅकडुगलचा अभिप्राय दिला आहे त्यांत त्याने "lack in us of sufficiently developed intellectual powers" "योग्य विकास पावलेल्या बौद्धिक समर्थ्यांची उणीव" आपल्यांत म्हणजे पाश्चिमात्य मानसशास्त्रज्ञांत असल्याची कबुली दिली आहे. ही उणीव म्हणजे अंतर्मुख होऊन स्वतःच्या ठिकाणीच मनोधर्माचा साक्षात् अनुभव घेण्याविषयी त्यांच्यांत आढळून येणारी अप्रवृत्ति होय. तसेच पाहिले तर पाश्चिमात्य शास्त्र-

ज्ञांचे इतर क्षेत्रांप्रमाणे या क्षेत्रातही अचाट परिश्रम होत आहेत ही गोष्ट मान्य करावयास पाहिजे. त्याचप्रमाणे त्यांची बुद्धीही कुशाग्र आणि सूक्ष्म-ग्राही आहे याविषयीही वाद नाही. यामुळे रसायनशास्त्रादिकांसारख्या प्रत्यक्ष प्रमाणाने सिद्ध होणाऱ्या शास्त्रांत त्यांची प्रगति, अधिकार आणि गुरुत्व ही आजमितीला भारतीयांनी मान्य केलीच पाहिजेत. पण मानसशास्त्राच्या बाबतीत मात्र तशी स्थिति नाही. यासंबंधी असे म्हणावयास प्रत्यवाय नाही की अद्यापपावेतो तरी भारतीय मानसशास्त्रज्ञ पाश्चिमात्य मानसशास्त्रज्ञांच्या गुरुस्थानी शोभतलि; आणि म्हणून अंतर्मुख वृत्तीने स्वतःच्याच ठिकाणी अनुभव घेऊन मनोधर्माचा अभ्यास करण्याची प्रवृत्ति जोपर्यंत पाश्चिमात्यांत उत्पन्न झालेली नाही आणि तर्कशास्त्र (logic) आणि बाह्यवस्तुनिष्ठ सत्यता (objective reality) यांवरच सर्व भिस्त ठेवून जोपर्यंत ते मनोधर्माचा अभ्यास करित रहातील तोपर्यंत एतद्विषयक त्यांचा ग्रंथ-विस्तार कितीही विस्तृत असला तरी सर्वत्र वागडणाऱ्या बालकांप्रमाणे त्यांचे मानसशास्त्र बाल्यावस्थेत राहाणार. आपल्याकडील जिज्ञासूंनी पाश्चिमात्य मानसशास्त्रज्ञांच्या या प्रचंड खटाटोपाबद्दल योग्य आदरभाव बाळगून त्यांच्या ग्रंथांचा अभ्यास अवश्य करावा; पण योगी अरविंद घोष यांनी म्हटल्याप्रमाणे ते शास्त्र अद्यापि बाल्यावस्थेत आहे हे जाणून सावधपणा राखूनच त्यांची प्रमेये पारखून ग्रहण करावीत.

चित्तसंयमाचे महत्त्व

क्रियतो मारयिष्यामि दुर्जनान् गगनोपमान्। मारिते क्रोधचित्ते तु मारिताः सर्वशत्रवः॥ १२॥

भूमिं छादयितुं सर्वा कुतश्चर्म भविष्यति। उपानच्चर्ममात्रेण छन्ना भवति मेदिनी॥ १३॥

बाह्या भावा मया तद्वच्छक्या वारयितुं हि। स्वचित्तं वारयिष्यामि किं ममान्यैर्निवारितैः॥ १४॥

गगनाप्रमाणे चोहोंकडे पसरलेल्या असंख्य दुर्जनांपैकी मी किती दुर्जन मारूं शकेन? परंतु एकट्या क्रोधयुक्त चित्ताचे दमन केले असतां सर्व शत्रूंचा नाश केल्यासारखे होईल! सर्व भूमि झांकण्यास चामडें कोठून मिळेल? जोड्याच्या थोडक्याशा चामड्याने सर्व पृथ्वी झांकल्यासारखी होते. त्याप्रमाणे पृथ्वीवरील शत्रु वगैरे बाह्य पदार्थांचा प्रतिकार करणे शक्य नाही. तेव्हा मी माझ्याच चित्ताचे निवारण करीन. मग मला दुसऱ्याचे निवारण करण्याचे काय कारण राहील?

—'शांतिदेवाचे बोधिपर्यावतार'— प्रा. कोसंबी 'धर्मचक्र', जानेवारी १९४९

स्वतंत्र हिंदुस्तान

स्वतंत्र हिंदुस्तान ! आतां । स्वतंत्र हिंदुस्तान ॥

उफाळतील न युद्धज्वाला
रकसडा नच दिसणें काळा
खाया उठतील नर न नपला
विश्वच बंधुसमान । अवघें । स्वतंत्र हिंदुस्तान

हिरवीं हिरवीं शेते पिकतिल
सोन्यासम तीं खूब चमकतिल
मोत्याचे वर घोंस लटकतिल
हंसेल विश्वोद्यान । आतां । स्वतंत्र हिंदुस्तान ॥

धर्मासन मठ, देव, मंदिरे
उंच मसाजिदी, चर्च गोजिरे
कोसळून हें पडेल सारे
विश्वच देवस्थान ! आतां । मानव ईशसमान ॥

* * *

स्वतंत्र जीवन स्वतंत्र मानव
जन्मा येइल संस्कृति अभिनव
दिसेल एकच जाती मानव
कुंजवनाचें स्थान होइल । स्वतंत्र हिंदुस्तान ॥

मानव-कल्याणास्तव झटणें
मानव-उत्कर्षास्तव मरणें
मानवतेचा विकास करणें
कर्तव्य हें प्रधान । आतां । स्वतंत्र हिंदुस्तान ॥

संकुचित मनं न आढळतिल
राष्ट्रांमध्ये सीमा नुरतिल
दास्य-कात नर, विश्वहि टाकिल
शांति-प्रीति-गुणगान । आतां स्वतंत्र हिंदुस्तान ॥

असीम हृदयीं अथांग प्रीति
कणांकणांतून हंसेल नीति
तेवतील अणुअणूत ज्योती
करील तेजोदान ! आतां । स्वतंत्र हिंदुस्तान ॥

आजवरी जी प्रीति विशाला
दिसलि न कवणा, कवि-देवाला
दिसेल फुलावित ती विश्वाला
शवांत निमिल प्राण । आतां । स्वतंत्र हिंदुस्तान ॥

* * *

वघतां ऐसे कां शकेन ?
अवघ्या गोष्टी शक्यच घडणें
केशा, कोणी जरी न जाणें

जाणे हिंदुस्तान ! आतां ! स्वतंत्र हिंदुस्तान ॥

—श. जा. पुरवार

आधुनिक विवाह असुखावह होणें अपरिहार्य आहे काय ?

प्रथमतः मी 'आधुनिक विवाह' हे शब्द कोणत्या अर्थाने वापरतो हें सांगितलें पाहिजे; कारण आजहि 'प्राचीन' विवाह होत नाहीत असें नाही ! जो विवाह वडील माणसांनीं ठरविण्याऐवजीं वधू-वरांनीं स्वतःच अगर स्वतःच्या जबाबदारीवर ठरविला असेल त्याला मी आधुनिक विवाह असें म्हणतो. कारण त्या विवाहांतून निघणारी सुख-दुःखे हीं जुन्या विवाहांतून निघणाऱ्या सुख दुःखांहून सर्वस्वीं भिन्न असतात.

पण त्याबरोबर प्रौढ व सुशिक्षित अशा सर्वच वधू-वरांचे विवाहहि मी आधुनिक विवाहांच्या जातींत अन्तर्भूत करीन. कारण अशा वधू-वरांच्या वैवाहिक जीवनांत उद्भूत होणारे प्रश्न जुन्या जीवनांत उद्भूत होणाऱ्या प्रश्नांहून प्रायः भिन्न आहेत.

त्याबरोबर 'असुखावह विवाह' हे शब्द मी कोणत्या अर्थाने वापरतो हेंहि सांगितलें पाहिजे. नाही तर आधुनिक विवाह तितके सर्व दुःखमय असा माझ्या म्हणण्याचा अर्थ होईल. जुन्या 'सुखी' संसारापेक्षां आधुनिक 'दुःखी' संसारांत देखील अधिक सुख असतें, हें माझें मत मला प्रथम सांगितलें पाहिजे. कारण जुन्या घरांत दुःख आहे कीं सुख आहे हें कळण्यालाच फारसा मार्ग नसे ! त्या घरच्या दुःखाला 'आवाज करण्या'ची बंदी असे. कित्येकदां घरधनीण दुःखी असूनहि घर सुखी असल्याचा देखावा दिसे. कित्येकदां धनी आणि धनीण दोघीहि दुःखी असून देखील घर आवाद असल्याचें नाटक दिसें. कारण दोघांनाहि राववून मिष्टान्नावर ताव मारणारे आत्तेष्ट, त्या जुन्या 'मोठ्या' घरांना 'मोठी'च शोभा आणीत !

असें असूनहि मी नव्या घरांतील दुःखांचाच विचार करीत आहे, याचें कारण नवें दुःख बोलकें

झालें असल्यानें त्याची चर्चा अधिक होत आहे. आणि नवे विवाह आम्ही नवीनांनीं समाजांत आणले असल्यानें त्यांच्या दोषांचें निवारण करणें हें आमचें पहिलें कर्तव्य आहे. कारण जुने लोक तर आपल्या फजीतीला टपलेलेच आहेत !

आधुनिक वधूवरांमधील व्यक्तिमत्त्वाची वाढ

नव्या विवाहांतील असंतोषाचा कांहीं अंश वंडीलमाणसां'कडे' आणि वडील माणसां'पासून' असतो. प्रौढ वधूवरांनीं जुळविलेल्या विवाहास वडील आप्तिष्टांची अनुमति नसल्यास ममतेला आणि कौतुकाला तर मुकावें लागतेंच; पण कित्येकदां त्यांच्या रोपाला आणि विरोधालाहि तोंड द्यावें लागतें. तसेंच अशा विवाहापासून वडील मंडळींना आणि एकंदर कुटुंबालाहि कित्येकदां बराच मानसिक त्रास सहन करावा लागतो. कारण ज्यांच्यावर आपण प्रेम केलें व ज्यांच्या हिताकरितां आपण खस्ता खाल्ल्या त्यांच्या कृतघ्नेतून-अगर वेपवाईतूनहि-अधिक तापदायक गोष्ट दुसरी नाही.

आधुनिक वधूवर कदाचित् वडिल माणसांच्या दुःखाचा अथवा विरोधाचा तितकासा विचार करणार नाहीत; पण तेवढ्यानें आधुनिक विवाह-संस्था निर्विघ्न आणि निर्दोष होईल असें मात्र नव्हे. कारण आधुनिक वैवाहिक जीवनांतील खरें दुःख वडील-माणसांच्या विरोधामुलें निर्माण होत नसून तरुण माणसांच्याच-प्रेमी जनांच्याच-अन्तर्विरोधांतून निर्माण होतें. मला वाटतें य. गो. जोशी यांच्या-सारख्या जुन्या कुटुंब-संस्थेच्या अभिमान्यांनींच एका कादंबरीत म्हटलें आहे कीं- "खरें प्रेमच कित्येकदां फार त्रागा करते !" प्रेमविवाहित जोडपें जितक्या त्वेपानें भांडूं शकेल तितक्या त्वेपानें जुनें जोडपें

नवभारत

भांडू शकणार नाही. कारण खरें भांडण बरोवरीच्या माणसांतच होऊ शकते. आणि जुन्या विवाहांत बरोवरीचा संभव नसल्याने, छळ होत असे;—पण भांडण होत नसे!

भांडण करणे हा प्रेमविवाहितांचा एक महत्वाचा हक्क असला, तरी त्यांतून कायमचें वितुष्ट निर्माण झाल्यास त्या प्रेमी युरमाला प्रेमाचीहि कला माहीत नाही आणि भांडणाचीहि कला माहीत नाही, असे मी म्हणेन. चिरसहवासाने बोथट होऊ लागलेल्या भावनांना धार येण्यापुरताच भांडणाचा काय कां विरहाचा काय उपयोग व्हावयास हवा.

पण तें कांहीहि असलें तरी प्रेम विवाहांतील भांडण मुळांत व्हावेंच काय म्हणूत? हाहि प्रश्न महत्वाचा आहे. आणि याचा उपयोग प्रेमविवाहाचे विरोधक तर प्रेमविवाहाची अनिष्टता सिद्ध करण्याकडेहि करतात. व्यक्तिमत्त्वाची वाढ हें आजच्या सर्वच जीवनाचें वैशिष्ट्य आहे. त्यांतून स्त्रियांच्या व्यक्तिमत्त्वाला किंवा निदान त्यांच्या प्रदर्शनाला, अवसर असा अलीकडेच मिळत आहे. त्यामुळे पत्नीच्या स्वतंत्र वृत्तीला नव्या संसारांत प्रथम कौतुक व नंतर विरोध यांचा अनुभव येणे अपरिहार्य झाले आहे. त्यामुळे आधुनिक जीवनांत तरुण पति-पत्नी कित्येकदां पोरकट अहंकाराचें आणि मतभेदाचें स्तोम माजवून असंतोष निर्माण करतांना आढळतील. किरकोळ वादांत अशिक्षित स्त्रिया देखील हार खात नाहीत; मग “कॉम्प्लेक्स” “टीरनी” “आर्विट्री” यांसारखे घसघशीत इंग्रजी शब्द वापरणारी सुशिक्षित वधू तर नवऱ्याला सहजच चूप बसविते! जुन्या स्त्रियांना उघडपणें पड खाण्यांत कमीपणा वाटत नसे. आधुनिक स्त्रियांना तें सयुक्तिकहि वाटत नाही की शक्यहि वाटत नाही. एकादे वेळी त्याहि हार खातील; पण ती अशा-ऐटीत खातील की विचान्या नवऱ्याला त्यांच्या त्या पराजयांतील आणि तदनंतरच्या (तुच्छतागर्भ !) मौनांतील ‘सुन्या’ चांगल्याच जाणवाव्या!

आधुनिक घरांत सुखाकांक्षांची गर्दी

व्यक्तिमत्त्वाची वाढ म्हटली की अपेक्षांची वाढ आलीच. आधुनिक विवाहित स्त्री-पुरुष असुखी असण्याचें कारण त्यांच्या अपेक्षा जुन्या संसारी

मंडळांच्या अपेक्षांहून अधिक वाढत्या आहेत, हेंहि आहे. बरोबर स्वतःची लहानशी सतरंजी घेऊन (अपत्यद्वयांसह!) कथाकीर्तनाला जाणारी जुनी गृहिणी सुखी असली, आणि दोन तासांच्या ‘सिनेमा शो’च्या वेळीं देखील पोरावाळांचा ‘शो’ करणे खेडवळपणाचें समजणारी आधुनिक घरधनीण असं-तुष्ट झाली, तर त्यांत आश्चर्य असे कांहीच नाही. मुलेंवाळें, पाहुणे, आजारीपण, वाळंतपण या प्रत्येक वावर्तीत आधुनिक जीवनांतील वाढत्या अपेक्षांचीच अडचण अधिक होते. विचान्या मुलांच्या आगमनावरहि इलाज निघाले, पण पाहुण्यांच्या आगमनावर मात्र गृहिणींना अद्याप तरी तोड सांपडली नाही! पण माझा सांगण्याचा मुद्दा वेगळाच आहे. या सर्व वावर्तीत आधुनिक पति-पत्नी पुष्कळदां असंतुष्ट दिसत असली, तरी त्याचें कारण आधुनिक घरांतून ‘सुखानें’ पळ काढला आहे हें नसून आधुनिक घरांत अधिक सुखाकांक्षांनीं गर्दी केली आहे हेंच आहे.

स्त्रीपुरुषमैत्रीचें एक नवीन नातें

पण आतांपर्यंत मी किरकोळ धुसफुशींचीं कारणे कथन केलीं; आतां प्रेमविवाहांत अगर आधुनिक जीवनांत शिरलेल्या एका खास विकाराची नोंद केली पाहिजे. आणि तो विकार म्हणजे—‘स्त्री-पुरुष-मैत्री’! “जे तरवारीनें उत्कर्ष पावतात, ते तरवारीनेंच नाश पावतात” अशी इंग्रजीत म्हण आहे. जीं लग्ने स्त्री-पुरुषांच्या आकर्षणामुळे जुळतात, तीं स्त्री-पुरुषांच्या आकर्षणांतच गारद होतात,—निदान जखमी होतात, असें म्हणतां येईल! ज्या आकर्षणाच्या आणि स्वातंत्र्याच्या वाटेनें प्रेमविवाहांतील पति येऊन पोहोचला, ती वाट विवाहानंतर एकदम बुजून जाते असें नाही. फक्त ती सामाजिक आणि नैतिक दृष्ट्या बंद आहे असें जाहीर करण्यांत येतें. स्त्रियांच्या आकर्षकतेला आणि स्वातंत्र्याला सामाजिक मान्यता हें प्रीतिविवाहाचें मूळ आहे. पूर्वीच्या पिढ्यांतहि स्त्रिया आजच्याप्रमाणेच पुरुषांना आकर्षित करू शकत असत. परंतु एकाद्या स्त्रियाच्या आसेष्टांनीं पुरुषास विवाहासंबंधी विचारणा करीपर्यंत तिच्या आकर्षकतेची दखल घेणे अप्रतिष्ठितपणाचें मानलें जाई. आणि एकाद्या पुरुषानें तिच्या सौंदर्याची दखल

४४४

आधुनिक विवाह असुखावह होणे अपरिहार्य आहे काय ?

घेतली तर तिला अगर त्याला विवाहाच्या दृष्टीने पुढाकार (initiative) घेतां येत नसे. आज स्त्री-विषयक आकर्षण आणि विवाहविषयक अपेक्षा दाखविण्याची रूढि हळूहळू समाजमान्य होऊं लागल्यानेच प्रीतिविवाहाची शक्यता उत्पन्न झाली आहे. पण त्या रूढीस मिळालेल्या मान्यतेमुळेच स्त्री-पुरुष-मैत्री ही नवी चीज समाजांत उत्पन्न झाली आहे. कारण पश्चिचांतून प्रेम व प्रेमांतून विवाह असा क्रम असला, तरी विवाह एकाच ठिकाणी शक्य असल्याने ज्यांचा परिचय झाला, पण प्रेमापर्यंत प्रगति झाली नाही, असे कांहीं परिचित स्त्री-पुरुष समाजांत निर्माण होतात. इतकेंच नव्हे तर ज्यांच्याशी प्रेम जमलें पण कांहीं व्यावहारिक अडचणीमुळे विवाह होऊं शकला नाही असेहि स्त्री-पुरुष समाजांत दिसूं लागतात. पूर्वी समाजांत स्त्री-पुरुष मैत्री अजीवात नव्हती असें नाही. पण ती बहीण-भावासारखी किंवा जीत शारीरिक आकर्षणाचा भाग नाही अशी असेल तरच तिला समाजांत मान्यता मिळेल. आज, जे उघड उघड एकमेकांच्या शारीरिक आकर्षणामुळेच मित्र बनले असे अनेक स्त्री-पुरुष समाजांत दिसणें अपरिहार्य झालें आहे. विवाहाची शक्यता नाहीशी होतांच त्यांना आपल्या प्रेमास निराळें वळण लावतां आलें असतें. पूर्वीच्या जमान्यांत तो प्रयत्न झाला असता किंवा निदान तसा प्रयत्न करणें प्रतिष्ठित संकेत तरी झाला असता; पण आजच्या आधुनिक दृष्टिकोनाप्रमाणें असें करणें अनावश्यक दोंगपिणांत जमा होतें ! व त्यामुळे जे एकमेकाला आकर्षक समजतात, जे नातेवाईक नाहीत, आणि जे एकदां एकमेकांच्या प्राप्तीची धडपड करीत होते असे अनेक स्त्री-पुरुष प्रीति-विवाही समाजांत वावरणें अपरिहार्य असतें. स्त्री-पुरुषांतील हें नातें आपल्या समाजास तरी नवेंच आहे. या नात्यांतूनच इंग्रजी कथा-कादंबऱ्यांच्या वाचकांना परिचित असा सुप्रसिद्ध love triangle (प्रेमाचा त्रिकोण) तयार होतो.

‘प्रेमाचा त्रिकोण’ हे आधुनिकतेचे लक्षण

विवाहापूर्वाच्या मैत्रीतच या त्रिकोणाचा जन्म आहे असें नाही. विवाहानंतरही स्त्रीचा पुरुषाशी परिचय आणि पुरुषाचा स्त्रीशी परिचय होऊन

त्याचें पर्यवसान तिघांनाहि उपद्रवकारी अशा मैत्रीत होऊं शकतें. पण या सर्वांचेंच मूळ समाजानें स्त्री-पुरुषांच्या आकर्षणास आणि परिचय-स्वातंत्र्यास दिलेल्या मान्यतेंत आहे. आणि ही मान्यता असल्या-खेरीज तर प्रीतिविवाह किंवा परिचयपूर्वकहि विवाह होणें शक्य नाहीं. अशा प्रकारें प्रीतिविवाहाबरोबरच त्या विवाहाच्या विच्छेदाचें बीजहि जन्माला आलें आहे.

या सर्वच स्नेहांचें पर्यवसान वैवाहिक सौख्याच्या नाशांत होतें असें नाहीं. प्रीतिविवाह रूढ नसतां हि असा त्रिकोण तयार होतच नसे असेंहि नाहीं; पण त्या वेळीं स्त्री-पुरुषपरिचयांतलौ औचित्यकल्पना फारच कडक असल्यानें पतीच्या अगर पत्नीच्या रोषाच्या भीतीनेंहि अशा स्नेहाचें बीं जमीनीतच जडून जाई. आज कादंबऱ्या आणि चित्रपट यांत या त्रिकोणा-खेरज पानच हालत नसल्यानें, जीवनांतहि असे त्रिकोण करणें, पाहणें, आणि चर्चिणें हें आधुनिक-तेचें लक्षण होऊं लागलें आहे !

अशा विवाहवाह्य स्नेहामुळें थोडा पेंच निर्माण होणें अगदीं अस्वाभाविक अगर भयंकर आहे असें मी म्हणत नाहीं. समाजांत प्रीति-स्वातंत्र्य अजीवात नव्हतें, तेव्हांहि असे नाजूक धागे नकळत जीव धरीत. पण आजच्या समाजांत स्त्री-पुरुष आपल्या आधुनिकतेच्या खुळचट कल्पनांनीं हे 'problems' निष्कारण वाढावितात असें आढळून येईल. आधुनिक स्त्रीची सवत, दहांतील नऊ उदाहरणांत, तिनेच कौतुकानें घरांत आण-लेली 'introduce' करून दिलेली 'एके काळची 'मैत्रीण' असते असें आढळून येईल. नवऱ्याला न आवडणारा, स्त्रीचा स्नेही देखील बहुधा त्यानेच आधुनिकतेच्या प्रौढीनें उत्तेजिलेला एके काळचा 'स्नेही'च असतो. या वावर्तीत स्त्रीनें पुरुषावर आणि पुरुषानें स्त्रीवर नियंत्रण घालणें अनुदार-पणाचें, भिन्नपणाचें आणि मागासेलपणाचें लक्षण समजण्यांत येतें. " आपल्याला नाहीं त्याचें कांहीं वाटत ! " — " I have given complete freedom to my wife ! " — " She knows her own responsibility ! " इ० इ० म्हणणाऱ्या पतीच्या घरांतील प्रेमाचें आणि विश्वासाचें वातावरण नाहींसें होऊं लागलें, तरी त्यावर उघड दिसणारा

नवभारत

इलाज करणेंहि त्यांस कमीपणाचें वाटतें. आणि इकडे स्त्री तर मोहाच्या ओढीमुळें घसरत असते !

आधुनिक दुवळेपणाचें लक्षण

माझ्या माहितीच्या एका तरुण सुस्वरूप स्त्रीकड एक आचरट तरुण नुक्ताच येजें लागला होता. त्याचा येण्यांतील उद्देश, आणि तो स्वतः दोघेहि उघड उघड इतके आचरट होते कीं त्याला घर बंद करण्यांत संकट वाटण्याचेंहि कारण नव्हतें. आणि तरीहि नवरावायकेंत त्याच्या निमित्तानें चांगलाच वाद झाला. बायको म्हणे—“तुम्ही त्याला मजपयेंत आणलातच कशाला !” नवरा म्हणे—“वसमध्ये गांठ पडली, तेव्हां तूं त्याच्याशीं appointment केल्याचें तो मला सांगत होता !” इतक्यांतूनहि त्याचें येणें आणि यांचे वाद वाढूं लागले तेव्हां मी त्या दिलदार पतीला म्हटलें—

“तुमचें दोघांचेंहि, तो आचरट आहे या विषयीं जर मतैक्य आहे; आणि तुमच्या मिसेस् जर थोड्या भिडस्त आहेत—तर तुम्हीच त्या आचरटाला रस्ता कां दाखवीत नाही ?” त्यांनीं उत्तर केलें, “ती गोष्ट अगदींच सोपी आहे; पण तसें करीन तर तें ‘नवरेपणा’ गाजविण्यासारखें होईल !”

ही “नवरा” ठरण्याची भीति ही एक खास आधुनिक चीज आहे ! तिला जुन्या जमान्यांत स्थान नव्हतें; आणि जुन्या पतींना तिच्या अर्थहि कळणार नाही ! याच पतींनीं वेळ पडल्यास चार गुंडांशीं दोन हातहि केले असते ! तो शारीरिक धाडसांत उणा नव्हता. पण ‘आधुनिकते’विरुद्ध पाऊल टाकणें त्याला भयंकर वाटत होतें. पूर्वीच्या जमान्यांत वाडिलांची अवज्ञा करणें—वाडिलांकडे दोष असला तरीहि !—जसें जिवार येई, तसें आजच्या जमान्यांत अज्ञान माणसांना धाक लावणें जिवार येतें ! कारण त्यांत आधुनिकतेचा अवमान होतो !

पण याचा परिणाम कधीं कधीं मोठा करणास्पद होतो आणि तो झाल्यावर इलाज नसतो, अशाच एका दिलदार आधुनिकाची स्वातंत्र्याचे खेळ खेळून पोळलेली पत्नी तापदायक अनुतापाच्या क्षणां जें म्हणाली तें मी कधींहि विसरणार नाही.

ती मला म्हणाली—“वेळींच त्यांनीं माझा तोंड सांवरायला हवा होता !”

त्यावर मी म्हणालों, “पण ते उदार आणि पुरोगामी आहेत. बंधन घालून तुम्हांला सावरणें त्यांना मान्य नसेल. आणि त्यांच्या मनांत आजहि तुमच्याबद्दल आदर आणि प्रेम आहे. आणि तुम्हांला स्वतःची चूक आज पटल्यानें तोहि प्रश्न उरत नाही. मग तुम्हांला इतकें कधीं होण्याचें कारण काय ?”

“आपल्या नव्या कल्पनांप्रमाणें वागण्यामुळें त्यांना काय समाधान वाटत असेल तें असो ! पण माझाच उलट त्यांच्याविषयींचा आदर कमी झाला ! संसारांत माझा तोंड जाऊं लागला, तर मला कुणाचा आधार नाही. एवढें मला या सर्व प्रकारांतून पक्कें कळून चुकलें !!”

स्त्रीला पतीकडून कोणकोणत्या जातीच्या आधारांची गरज असते, हें मला त्या अनुगत तरुणीच्या करुणोद्गारांवरून जितकें कळलें, तितकें अनेक कादंबऱ्यांच्या वाचनानें कळलें नसतें !

पतीनें हुकूमशाही गाजवावी असें मला म्हणायचें नाही. पण स्वातंत्र्याच्या गाभान्यांत भ्रष्टाकार होईल या धास्तीनें उघड अविचाराला देखील आळा घालायचा नाही हें खास आधुनिक दुवळेपणाचें लक्षण आहे ! पत्नीच्या बाबतींत पति, आणि मुलांच्या बाबतींत वडील माणसें, असलें दौर्बल्य हल्लीं दाखवतात याला कारण त्यांची स्वतःवरील आणि स्वतःच्या जबाबदारीवरील श्रद्धा—इतर अनेकविध श्रद्धांविरोधक !—नष्ट झाली आहे, हेंहि असूं शकेल !

समाजविरोधी विवाह

आज कित्येक धाडसी समाजविरोधी विवाहहि आत्मस्वकीयांना दुःखी करीत आहेत. स्वतः वधूला त्या विवाहानें सुख अधिक होतें कीं दुःख अधिक होतें हें अद्याप ठरायचें आहे. जातीवाहेरील आणि धर्मावाहेरील विवाह यांनाच मी समाजविरोधी विवाह म्हणतां. कारण ज्या समाजांत आपले मित्र व नातेवाईक अधिक आहेत त्या समाजापासून अशा विवाहामुळें आपण दूर होण्याचा संभव असतो. अशा विवाहासंबंधी मत बनवितांना पुष्कळच वैचारिक गोंधळ दिसून येतो. एका पुरोगामी विद्वानाशीं यासंबंधी चर्चा करीत

४४६

आधुनिक विवाह असुखावह होणें अपरिहार्य आहे काय ?

असतां ते मला म्हणाले, “आजवर जर आपण जातिभेद, धर्मभेद मोडण्याच्या गप्पा मारल्या तर आज आपल्या मुलांनीं अगर मुलींनीं परजातींत विवाह केल्यास इतका त्रास करण्याचें कारण काय ?”

जातिभेदांतील कटुता कमी करणें आणि जातिभेद पूर्णपणें नाहीसे करणें यांतील फरक प्रथम ओळखला पाहिजे. आणि शिवाय जातिभेद पूर्णतः नाहीसे करणें हें आपलें अगदीं नजकचें साध्य मानलें, तरी “जातिभेद अद्याप मोडलेले नाहीत” हेंहि विसरून नालगार नाही. या बाबतींत मी त्या विद्वान् गृहस्थांना बर्नाई शॉच्या समाजवादाचें उदाहरण दिलें. बर्नाई शॉ म्हणतात की, मी कदा समाजवादी असलों तरी सर्व समाजांत आर्थिक समता प्रस्थापित होण्यापूर्वीच मी माझी संपत्ति सर्वांना वांटून टाकावी, असा त्याचा अर्थ नाही ! जातिभेद-नाशासंबंधीहि तसेंच म्हणावें लागेल. तें सामाजिक ध्येय असलें तरी तें साध्य होण्यापूर्वीचें आंतर्जातीय विवाह हे आतिशाना अप्रिय वाटणारच. आणि वधू-वरानाहि ते सुखावह होतील की नाही हें त्यांच्या प्रेमाच्या आणि इतर ध्येयांच्या उत्कटेवर अवलंबून राहील.

परधर्मीयांशीं होणाऱ्या विवाहाची गोष्ट तर यादूनहि गंभीर स्वरूपाची म्हटली पाहिजे. विशेषतः मुलीनें विधर्मीयांशीं विवाह करण्यानें ती स्वधर्मीय समाजास मुकल्यासारखी होणें आज विसाव्या शतकांतहि अपरिहार्य आहे. सुमारे वीस वर्षांमागे एका उच्चवर्णीय सुशिक्षित प्रौढ स्त्रीनें सुशिक्षित मुसलमानांशीं विवाह केला. सामान्यतः हिंदु स्त्रीचा मुसलमानांशीं विवाह म्हणजे गफलतीशिवाय किंवा जबरदस्तीशिवाय होणारच नाही अशी भोंवतालच्या घटनांवरून आपली कल्पना झाल्यास आश्चर्य नाही. पण पुण्यांतील गेल्या पिढीतील हा विवाह त्याला अपवाद होता असें म्हणणें प्राप्त आहे. त्या विवाहाच्या वेळीं महाराष्ट्रांत मोठेंच शाब्दिक वादळ माजलें. पण तदनंतर त्या विवाहाच्या परिणामासंबंधी विचार करण्याइतपतहि लोकांना त्या विवाहांत कुतूहल राहिलें नाही. पण त्या विवाहानें हिंदू समाज एका कुलीन स्त्रीला आणि तिच्या अपत्यांना मुकला एवढा तरी

दुष्परिणाम झालाच !

अलीकडेहि एका पदवीधर महाराष्ट्रीय तरुणीनें मुसलमानांशीं विवाह केल्याचें वृत्त आलें होतें. उत्कट प्रेमाच्या निसर्गदत्त श्रेष्ठतेबद्दल मला पूर्ण आदर असून आणि मुसलमान समाजाबद्दल सदभावना असूनहि मला असे विवाह आजच्या काळांत तरी उद्देगजनक वाटतात. सुशिक्षित मुली स्वसमाजाच्या मताबद्दल किती अज्ञ अगर बेपर्वा आहेत याचें मी तें एक उदाहरण मानतो. हिंदू-मुसलमान ऐक्याचें ध्येय किती दिवसांनीं साध्य होईल तें होवो; पण आज हिंदू समाजाविषयी तुच्छता आणि द्वेष पसरविणें हेंच कार्य ज्या समाजांतील अनेक लोकमान्य नेते करीत आहेत, त्या समाजांतील एका घटकाची गहिणी म्हणून त्या समाजांत प्रवेश करणें म्हणजे हिंदू समाजाचा अत्यंत मोठा अपराध करणें होय. मुसलमान समाजांत असा अपराध करणाऱ्या कन्येला कोणती वागवणूक मिळेल हें सांगण्याचें कारणच नाही.

सामाजिक औदार्य कीं वेडपटपणा !

अशा विवाहांतील सामाजिक बेजबाबदारपणा उघड असूनहि आमच्या पुरोगामी मंडळींना मात्र त्याच्या विरुद्ध बोलण्याची चोरी वाटते ! कारण तसें केल्यास आपण आधुनिकतेच्या देवळांत विटाळ कालवल्यासारखे होईल, असें त्यांना वाटतें ! आपणच प्रेमस्वातंत्र्याचे गोडवे गाडिले; आपणच धार्मिक स्वातंत्र्याचें स्तोम माजविलें; आतां आपल्या एकाद्या मित्राच्या मुलीनें मुसलमान नवरा केल्यास त्याविरुद्ध बोलण्यास आपल्याला तोंड नाही, अशी ही बौद्धिक अगतिकतेची स्थिति असते ! अशा विवाहांनीं या मंडळींना मनापासून आनंद होणें शक्यच नसतें;—(आणि पाकिस्तानवादी मुसलमानांनीं हिंदु-शीखांविरुद्ध केलेल्या पाशवी वर्तनानंतरहि या मंडळींना अशा विवाहापासून सुख होत असल्यास, त्यांची गणना मनुष्ययोनीत करतांच येणार नाही !) पण तरीहि त्यांना त्याचा उघड निषेध करण्याचें मात्र संकट वाटतें.

पण या वृत्तीला सामाजिक औदार्य हें नांव वेडपटाखेरीज (muddleheaded लोकांखेरीज !) कोणीच देईलसें वाटत नाही. हिंदू-मुसलमान समा-

जाचे आजचे संबंध लक्षांत घेतां, हिंदु स्त्रिं मुसलमानांशी विवाह करणें हें पुरोगामित्वाचें लक्षण नसून बुद्धिहीनतेचें, सामाजिक मागासलेपणाचें, आणि विकारवशतेचें लक्षण आहे. जुनी स्त्री ज्याप्रमाणें एका-वाड्यांतील चालरीत, एका आई-बापांची सुलतानी इच्छा, यापलीकडील समाज ओळखत नसे तशीच नवी स्त्री स्वतःचे मनोविकार आणि आईबापांचा हतबलपणा यापलीकडील विशाल समाजभावना ओळखीत नाही असेंच म्हणावें लागेल ! आणि या दृष्टीनें पुष्कळ परीक्षा पास होऊनहि ती मागासलेलीच राहिली असें म्हणावें लागेल.

आधुनिकतेची सदोष कल्पना

पण आधुनिक विवाहस्वातंत्र्यातील या सर्व दोषांचें, आणि त्या दोषांबाबत स्वातंत्र्यवादी मंडळी दाखवीत असलेल्या बौद्धिक दौर्बल्याचें मूळ आधुनिकतेच्या आणि स्वातंत्र्याच्या सदोष कल्पनेंत आहे. आणि आपण एकदां विवाहस्वातंत्र्य दिल्यानंतर आतां आपणांस त्याविरुद्ध तक्रार करण्याचा अधिकार नाही अशी खुळी भावना आधुनिक म्हणविणारांनीं करून घेतलेली दिसते. पण जुन्या वधूवरांदूनहि मोठी जबाबदारी नव्या वधूवरांवर येऊन पडते, हें या ब्रिक्टोरिया राणीच्या काळांतलं आधुनिकांनीं अद्याप ओळखलेलें नाही ! व म्हणूनच आमचे 'आधुनिक' हेच मागासलेले आहेत-काळाबरोबर चालणारे नाहीत, असें म्हणावें लागतें. जुन्या वधू-वरांवर केवळ वडील माणसांना व घराण्याला न दुखाविण्याची जबाबदारी असे; कारण ते बोलून चालून अज्ञानीच असत ! तर उलट आधुनिक वधू-वरांवर समाज व तत्त्वप्रणाली यांच्यासंबंधीहि कांहीं जबाबदाऱ्या आहेत हें आधुनिकांनीं ओळखलेलें नाही. जुनाट रूढीतूनच मुक्तता म्हटली म्हणजे सर्वच जबाबदारीतून मुक्तता असा अर्थ नव्हे. आमच्या तरुण-तरुणींत जर कोणतें वैगुण्य असेल तर तें अद्यापहि वडिलांच्या जोखडांतून मान काढून घेतलेल्या अज्ञान पोरान्प्रमाणें वागतात, -जबाबदार आधुनिक समाजघटकांप्रमाणें वागत नाहीत, हें आहे. पैसा आणि रुढि यांच्याखातर ठरविले जाणारे विवाह बंद झाले हें लोक झालें. पण तेवढ्यानें भागलें नाही. वधू-वरांनीं स्वतः ठरविलेले विवाह हे बघिले.

च्या तावडींतून निसटलेल्या उनाड पोरांनीं ठरविलेले विवाह न ठरतां जबाबदार पुरोगामी नागरिकांनीं पत्करलेलें सामाजिक बंधन ठरणें जरूर आहे. तरुण-तरुणींस ही पुरोगामी नागरिकत्वाची भावना प्राप्त झाल्यास त्यांच्या विवाहनिर्णयांत इष्ट तो समतोलपणा व गांभीर्य आल्याखेरीज राहणार नाही.

अतिपरिचयाचे अनिष्ट परिणाम

वधू-वरांच्या निवडीप्रमाणेंच त्यांच्या भावी काल-क्षेपावरहि या वृत्तीचा विशेष परिणाम होईल. आजच्या प्रीतिविवाहित जोडप्यांत स्वातंत्र्यकल्पनेमुलें अगर 'त्रिकोणादि' मानगडींमुलें जे प्रश्न निर्माण होतात त्याला मुख्य कारण म्हणजे प्रेम-प्राप्तीच्या उद्योगांतून मुक्त झाल्यानंतर प्रेमी युगमाला एकमेकांला छळण्याखेरीज उद्योग रहात नाही, हें होय ! मी असें म्हणत नाही कीं त्यांना पोटाचे आणि घरकामाचे उद्योग नसतात. पण त्या उद्योगांना मनांत फारसें खोल स्थान नसतें. ते वरवरचे उद्योग असतात. भावनांच्या दृष्टीनें पाहतां पत्नीला पति आणि पतीला पत्नी, यांखेरीज कोणी वाटेकरी उरलेला नसतो. थोडा चमत्कारिक वाटण्यासारखा शब्दप्रयोग पत्करून सांगावचें झाल्यास, 'अलंकाराच्या संसारांत पतिपत्नी एकमेकांच्या वांग्यात वाजवीपेक्षां अधिक येतात !' अस्मिष्टांनीं भरलेल्या जुन्या घरांत इतर नातेवाईकांच्या आड पडद्यामुलें तरुण पति-पत्नीच्या सहवासाला जो उठाव मिळे, तो देण्यास आतां कोणी राहिले नाहीत. त्यामुलें लवकरच एकमेकांना एकमेकांच्या सहवास वाजवीपेक्षां अधिक मिळूं लागतो. त्यांच्या तें सहजासहजी ध्यानांत येत नाही. घुसफूस, मतभेद, उतरतें आकर्षण हे सर्व या अतिपरिचयाचेच परिणाम असतात !

पण याकरितां मी पुनः एकत्र-कुंडव आणि त्यांतील अडाणी आणि मत्सरी नातेवाईकांचा घोळका, हा तोडगा सुचवितों असें मात्र नव्हे ! तरी तरुण पतिपत्नींना मानसिक दृष्ट्या पथ्यकारक अन्तरावर ठेवण्यास पाहुणे, वडील माणसें, सणवार, समारंभ यांचा जो उपयोग होत असे त्याची जागा घेण्यास आजच्या संसारांत व्यवतीहि नाहीत आणि कर्तव्यहि नाहीत. आणि त्यामुलेंच विवाहाच्या पहिल्या

आधुनिक विवाह असुखावह होणें अपरिहार्य आहे काय ?

कालखंडांतच पतिपत्नी एकमेकांशी अतिपरिचित होऊन नंतरच्या कालखंडांत एकमेकांस अप्रिय होण्याच्या मार्गास लागतात !

संसारसाफल्यास जीवनध्येय आवश्यक

पतिसेवा, पितृसेवा वगैरे कौटुंबिक ध्येयें आधुनिक स्त्रीला संकुचित वाटली तर नवल नाही; पण त्यांच्याहून व्यापक ध्येयें तिला न दिसल्यास तिच्या जीवनांत भकासपणा आणि निरर्थकता येईल. एक तर तिचे जीवन आहारनिद्रादिकांच्या पलीकडे जाणार नाही; नाही तर ती पतीला आणि संसाराला उपद्रवकारक असे उद्योग आरंभील. दोन अनुरक्त व्यक्ती एकत्र आल्यावरहि त्या दोघांची 'अनुरक्ति' दोघांच्या सुखाहून उच्चतर उद्दिष्टांवर स्थिर झालेली नसेल, तर ती एकमेकांला खाऊ लागतील; नाहीतर सुस्त, मंद आणि भकास बनतील !

जुन्या विवाहांतील लैंगिक आणि कौटुंबिक गुलामगिरीच्या अवस्था संपून आज प्रेम आणि स्वातंत्र्य यांचा उदय दांपत्यजीवनांत झाला आहे, ही खास पुढची पायरी आहे. पण आधी सर्व प्रेमविवाह सारख्या दर्जाचे आणि उत्कटतेचे असतात असे नाही आणि अगदी लैला-मजनून

यांची उत्कटता असली तरीहि पतिपत्नी केवळ एकमेकांच्या प्रेमावर जगू शकत नाहीत. इतकेच नव्हे, तर ज्या विवाहाचा प्रारंभ उत्कट प्रेमांत होतो त्याला तर सामान्य संसार अधिकच नरिस वाटण्याचा संभव असतो. पतिपत्नींना परस्पर-प्रेमाइतकेच उत्कट आकर्षण व जीवनध्येय सांपडल्याखेरीज त्यांचे संसार सफल होणे शक्य नाही.

पण असे आकर्षण आणि असे जीवनमूल्य आजच्या संसारांत कोणतें आहे ? की ज्यांत प्रेम-बंधनाचे माधुर्यहि आहे आणि धर्मबंधनाचे स्थैर्यहि आहे ? राजकारणांत इलेक्शन, व्यापारांत नफेवाजी, आणि संसारांत स्वेच्छाचार एवढीच काय ती दैवतें आधुनिकतेचा तोरा मिश्रणाच्या या युगांत शिल्लक राहिली काय ?

पण सनातनी श्रद्धा आणि शिस्त लयाला जातांच, आपली मनें विनयन्याच्या गुरांसारखी वाधळ लागली तर आपण खऱ्या अर्थाने 'पुरोगामी' ठरणार नाही.

प्रीतिविवाह आणि पुरोगामित्व या दोहोंचेहि साफल्य जुनी श्रद्धा टाकण्यांत नाही; तर नवी श्रद्धा निर्माण करण्यांत आहे.

असहकार हाच पाशवी शक्तींना तोंड देण्याचा उपाय

पाशवी शक्तीला चिरकाल यशस्वी रीतीने तोंड द्यायचे असेल तर तिच्या विरुद्ध तत्सम पाशवी शक्ति योजून भागणार नाही. पाशवी शक्ति उपयोगांत आणण्याचा ज्यांनी चंग बांधला आहे, अशांशी असहकार करूनच पाशवी शक्तीला तोंड देता येईल. जगांतील राष्ट्रं आज ज्या दुश्चक्रांत सांपडली आहेत, त्यांतून सुटायचा एकमेव उपाय हाच होय असे गांधीजींनी ओळखले.

ही निर्वाणीची वेळ आहे. ती निघून जाण्यापूर्वी आपल्याला जे शक्य होईल ते ते आपल्या शक्त्यनुरूप आपण करू या. तरच जगांतील लोक गांधीजींचे तत्त्व स्वीकारून त्याच्या आधारे वागण्याचा संभव आहे.

—प्रो. आल्बर्ट आइन्स्टाइन [जागतिक शांततावाद्यांच्या परिषदेच्या पूर्वसभेचे अभिनेदन करतांना]

२९-१-४९.

श्री. शं. वा. जोशी

यक्ष-प्रश्न

यक्ष-‘प्रश्ना’ची कथा

‘श्रीव्यास महर्षींनी महाभारताच्या स्वरूपांत मानवजातीचा सनातन इतिहासच लिहिलेला आहे,’ असें एकदां महात्माजी म्हणाले होते. महाभारतांत यक्ष-प्रश्न नांवाचें एक प्रकरण आहे. त्याची सद्यःस्थितीशी तुलना केल्यास महात्माजींच्या उक्तीची सार्थता पटते.

पांडव वनवासांत असतांनाची गोष्ट. कोणा ब्राह्मणाच्या ‘अरणी’ कृष्णसारमृगानें पळवून नेल्यामुळें त्याचें अग्निहोत्र बंद पडण्याचा प्रसंग आला. ब्राह्मणानें आपली तक्रार धर्मराजाकडे नेली. क्षात्रधर्मीला अनुसरून धर्मराज आपल्या भावंडांसह ‘अरणी’ शोधण्यासाठी निघाला.

अरणीच्या शोधार्थ फिरत असतां पांडवांना तहान लागली. धर्म नकुलाला म्हणाला, ‘वत्सा ! या वृक्षावर चढून कोठें जलाशय दिसतो का पहा वरें.’ वृक्षाच्या माथ्यावर उभें राहून नकुलानें क्षितिजापर्यंत नजर फिरवली. जवळच त्याला पाण्याच्या आश्रयानें वाढलेल्या वेतसुम्फा दिसल्या—झेंपावणारे सारस पक्षीहि त्यानें पाहिले. खाली तो धर्मराजाला म्हणाला, “जवळच सरोवर असावेंसं वाटतें. मी पाणी घेऊन येतो.”

त्याचा तर्क बरोबर होता. निळसर आकाशाचें प्रतिबिंबच जणू असें विस्तीर्ण सरोवर त्याच्यापुढें पसरलें होतें. नकुल तृपार्त झालेला होता. आधीं आपण पाणी प्यावें व मग इतरांसाठी न्यावें या विचारानें त्यानें पाण्यांत पाय ठेवला. तोंच आकाशवाणी झाली: ‘नकुल ! सावधान ! या जलाशयाचा मी स्वामी आहे. माझ्या अनुमतीशिवाय या पाण्याला स्पर्शहि करतां कामा नये. तुला पाणी हवेंच असेल तर माझ्या प्रभांना आधीं उत्तरें द्यावीं

लागतील’.... महाबाहु नकुलानें आकाशवाणीकडे दुर्लक्ष केलें आणि पाण्याचा घोंट घेतला. क्षणार्धांत त्याला मूर्च्छा आली.

इकडे तृपार्त पांडव नकुलाची वाट पाहून थकले. धर्मानें सहदेवास पाठविलें. निश्चेष्ट होऊन पडलेला नकुल पाहून सहदेव चकितच झाला. तान्हेलेला असल्यानें तोहि आधीं पाणी पिण्यासाठी सरोवरांत गेला. पुन्हां तीच आकाशवाणी ! तसेंच दुर्लक्ष आणि तीच अवस्था !

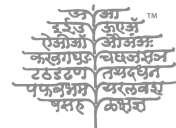
आतां अर्जुनाची पाळी आली. स्वतःला लोकैकवीर मानणारा तो धनंजय सरोवरापाशीं आला तों त्याला माद्रीपुत्रांचीं प्रेतेंच प्रथम दिसलीं. ‘या अतिरर्थीना मारणारा कोण महारथी असावा. त्याचा समाचार घेतलाच पाहिजे’ असा विचार करीत तो पाण्यांत उतरला. पुन्हां अंतराळांतून तो घनगंभीर शब्द आला: ‘अर्जुना ! माझ्या प्रश्नांचीं उत्तरें न देतां पाणी पिणाऱ्यास जीवन नाही ! उद्दामपणानें तूंहि तसाच पाणी पिऊं बघशील तर तुझीहि तुझ्या भावांसारखीच गत होईल !”

पार्थाचा राग अनावर झाला. आपल्याला प्रतिबंध करणाऱ्या या उध्दाला शासन केलें पाहिजे या अभिनिवेशानें शब्दवेधाचा प्रयत्न करीत त्यानें चारी दिशांना शरवर्षाव केला.

अंतरिक्षांत एक मर्मभेदी हास्य घुमलें—‘पाण्डवा ! तुझे श्रम व्यर्थ आहेत. मला जिकील असा वीर पैलोक्यांत नाही ! धनुर्धरा ! उगचि बाहू शिणवृं नकोस !’ अर्जुनाची भुंवई चढली. ‘आपल्याला कोणी आडवल्यास त्याचा निःपात करून टाकू’ या आवेशांतच त्यानेंहि ओंजळीत पाणी घेतलें. घोंट घेतांच त्याच्या डोळ्यांपुढें अंधेरी आली. तीच महानिद्रा !

४५०

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशालामंडळ, वार्डे

यक्ष-प्रश्न

—शक्तिशाली भीम आला—त्याचीहि तीच अवस्था झाली.

अखेर विश्वकर्मानेच जणू निर्मिलेल्या त्या अगाध जलाशयाजवळ कुन्तीपुत्र युधिष्ठिर स्वतःच आला. आपल्या बंधूंची प्रेते पाहून तो महामना ध्याकुळ झाला. त्यांच्या अंगावर शस्त्रांची एक जखमहि त्याला दिसना. दुर्योधनाने विषप्रयोग तर केला नसेल ना! अशी त्याला शंका आली. पण पांडुपुत्रांच्या तेजस्वी मुद्रा जशाच्या तशा पाहून तीहि भीति मावळली. हे गौडबंगाल काय आहे हे त्याला समजेना!

पाणी पिण्यासाठी त्यानेहि सरोवरांत पाऊल टाकलें. फिरून तोच घोष—‘माझ्या प्रश्नांना उत्तरे न देतां जे पाणी पितात त्यांची अशी गत होते. हद्दाने पाणी पिऊं नकोस. नाहक नाश पावशील.’

धर्माने प्रतिप्रश्न केला, ‘हे अदृश्य शक्ते! तूं कोण आहेस? तूं कोणी तरी देवाधिदेव आहेस हे खास. अन्यथा माझ्या पराक्रमी भावांना जमिनीवर लोंढवण्याची शक्ति कुणालाच नाहीं.’

इतक्यांत त्याला समोरच एक वक पक्षी दिसला. वक म्हणाला, ‘या सरोवरांतील शेवाळें व मासे खाऊन राहणारा मी एक वक आहे!’ यावर धर्मराजाने म्हटलें, ‘छे! छे! तूं साधामुधा वक नव्हेस. हे महाशक्तिमान्! तूं कोण आहेस बरे?’

‘मी एक यक्ष आहे. या अफाट जलाशयाचा स्वामी.’

ज्या दिशेने हे उत्तर आलें तिकडे पाहतांच धर्माला सरोवराच्या टोंकाला एक पर्वतप्राग् भव्य मूर्ति दिसली. तालवृक्षाएवढी उंच. अग्नि-सूर्याइतकी तेजस्वी. तिचे नेत्राहि किती भयानक. आणि शब्द तर प्रलयमेघासारखा आला—‘माझे प्रश्न सोडव आणि मग खुशाल पाणी पी!’

पुढे त्या दोघांत कांहीं प्रश्नोत्तरे झाली. यक्षाच्या कूट प्रश्नांस धर्मराजाने आपल्या समजुतीप्रमाणे योग्य उत्तरे दिली. समाधान पावून यक्ष म्हणाला—‘धर्मा, मी तुझ्यावर संतुष्ट झालो आहे. तुझ्या भावंडांपैकी एकाला जिवंत करण्यास मला सांग.’

धर्मराज म्हणाला, ‘नकुलाला जिवंत करा, महाराज!’ यक्ष स्तिमित होत्साता उद्गारला,

‘धर्मराजा! हे तू काय केलेंस! अरे अतुल पराक्रमी भीम, त्रैलोक्यजेता धनंजय यांना सोडून यःकश्चित् नकुलाला जिवंत करावयास सांगतोस!’

पुढे-मार्गे कौरवांशीं समरप्रसंग होणार आहे आणि भीमार्जुनांची त्यासाठी आवश्यकता आहे हे समजत असूनहि महात्म्या युधिष्ठिराने म्हटलें, ‘कुंतीचा जसा एक मुलगा जिवंत राहिला आहे तसा माद्रीचाहि एक मुलगा जिवंत असण्यांत धर्म आहे. सहोदर भावाच्या मोहाने भीमार्जुनांनाच जिवंत करूं पाहणें हा मोह आहे. यक्षश्रेष्ठा! मी कर्तव्यच्युत होणार नाहीं.’

यक्ष संतुष्ट होऊन म्हणाला, ‘तुझे चारी भाऊ जिवंत होतील असा मी तुला वर देतो’. गाढ निर्द्वेष जाणति यावी तसे ते पांडुपुत्र हंसत उठले!

यक्ष म्हणाला, ‘युधिष्ठिरा, मी साधामुधा यक्ष नसून प्रत्यक्ष यमधर्मच आहे. कृष्णसाराच्या रूपाने मीच ब्राह्मणाच्या अरणी पळाविल्या होत्या. या ध्या त्या अरणी.’

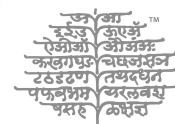
पाहतां पाहतां यक्ष अदृश्य झाला.

संकेतांचे उदात्त अर्थ

या कथेतून एक सनातन सत्य व्यास जगाला सांगत आहेत. कथेचे रहस्य नीट समजण्यासाठी कांही संकेतांचा अर्थ कळणें आवश्यक आहे.

जसें कांही विश्वकर्माने निर्मिलेले ते सरोवर म्हणजे ‘जीवन’—कासार. पाणी म्हणजे ‘जीवन’ नव्हे काय? वृक्ष-मत्स्यादि सर्व जीवनाचीच प्रतीकें आहेत. विश्वसंसारची तुलना वृक्षाबरोबर करण्याचा प्रघात अगदीं पूर्वीपासून पडलेला आहे. ‘अहं वृक्षस्य रेखा।’—[मी (संसाररूप) वृक्षाचा (अंतर्यामी असून) प्रेरक आहे.] या तैत्तिरीयो-पनिषदांतील वचनांत हेंच रूपक असून गीतेंतील ‘ऊर्ध्वमूल अधःशाख’ अशा अश्वत्थवृक्षाचेहि वर्णन या वेळीं ध्यानांत घेण्यासारखें आहे. संसारवृक्षाच्या माथ्यावर उभें राहून सम्यक् दृष्टीने पाहिल्याशिवाय जीवनकासाराचें यथार्थ दर्शन होणार नाहीं हे जाणूनच जणू धर्मराजाने नकुलाला वृक्षावर चढून आसमेतात नजर फिरवण्याची सूचना केली!

जीवन-कासाराचें अनादि प्रभुत्व सांगणारा तो यक्ष म्हणजे ‘काल’—Time Spirit—हे निःसंदिग्ध होय. धर्माला तो बकरूपांत दिसला ही गोष्टहि

नवभारत

फारच अर्थपूर्ण आहे. म्हणूनच 'या सरोवरांतलि शेवाळें व मासे यांवर माझा निर्वाह होतो' असें त्यानें धर्मराजाला सांगणें औचित्यपूर्ण वाटतें. अध्यायाच्या शेवटीं, व्यासांनीं सर्वांच्या शंका निवारण्यासाठीं तो म्हणजे प्रत्यक्ष यमधर्मच होय हें स्पष्ट केलेलें आहे व यमधर्माचें रहस्यहि पण उघड केलें आहे.

प्राणिमात्र काळाच्या अधीन असल्यानें, वेळो-वेळीं काळानें टाकलेल्या जीवन-समस्यांना योग्य उत्तरें न देतां जगण्याचा अधिकार कोणालाच नाही. जगावयाचें असेल तर काळपुरुषाचे प्रश्न सोडविल्याशिवाय गत्यंतर नाही. 'कसें का होईना-आधीं आपण जगलें पाहिजे' या अभिनिवेशानें जो ओंजळीत पाणी घेऊं पाहील त्याचा मृत्यु अटळ आहे. "काल-प्रश्नांना उत्तरें न दिल्यानें भीमार्जुनांसारख्या लोकोत्तरांचीहि काय अवस्था झाली तें पहा," असेंच जणू ते ऊर्ध्वबाहु व्यास आपणांस सांगत आहेत !

काळाला 'यमधर्म' म्हणण्यांत व्यासांची उदात्त भूमिका चांगलीच प्रत्ययास येते. काळानें (यमानें) हें जग 'नियमवद्ध' ठेविलें आहे. सूक्ष्म निरीक्षणा-नंतर 'काळाच्या' शक्तीचें स्वरूप आपणांस काय दिसतें ? काळ ही दुष्ट शक्ति कीं सुष्ट ? लोकविनाशक कीं संरक्षक ? सुखात्म कीं दुःखात्म ? आपल्या कल्याणाचीच इच्छा प्रत्येक व्यक्तीच्या अंतरंगांत लपून बसलेली नाही काय ? आपापल्या कल्पनेप्रमाणें अखेर आपलें भलें व्हावें हेंच सर्वांचें अंतिम साध्य आहे. जगांत प्रत्येक व्यक्ति तें कल्याण साधून जगण्या-करितांच मरण पावते. केवळ मरणाकरितां कोणीहि मरत नाही. या धर्मानेंच जग बांधलें गेलें आहे. हा नियम म्हणजेच यमधर्माचें आत्यंतिक स्वरूप.

यक्षानें शेवटीं युधिष्ठिराला सांगितलें—'वत्सा, मी तुझा पिता-प्रत्यक्ष यमधर्मच म्हणजे कल्याण-कर्ता आहे.'

'यशः सत्यं दमः शौचमार्जवं ह्रीरचापलम् ।

दानं तपो ब्रह्मचर्यमित्येतास्तनवो मम ॥

अहिंसा समता क्षान्तिस्तपः शौचममत्सरः ।

द्वाराण्येतानि मे विद्धि प्रियो ह्यसि सुतो मम ॥'

जगण्याची इच्छा कशासाठी ? कल्याणासाठी,

आनन्दासाठीच ना ? 'कल्याणासाठी आवश्यक जे गुण ते म्हणजेच मी' असें यमधर्म सांगतो. जराणें हेंच सर्वांचें प्रमुख ध्येय, जग ज्या ज्या नियमांनीं बांधलें गेलें आहे ते नियम (धर्म : Eternal Law) उल्लंघिल्यास मरण = आत्मनाश; अनुसरल्यास जीवन = कल्याण. सर्वांच्या कल्याणासाठी जो सदैव झटतो तो यमधर्माच्या, काळाच्या प्रीतीस पात्र होऊन मरणातीत म्हणजेच अमर होतो, लोकहृदयांत अढळ स्थान मिळवून मरण जिंकतो. एरवीं यम-नियमांना उल्लंघून जें जीवित जगू पाहतात ते जीवन्मृतांप्रमाणेंच होत. यक्षकथा हेंच सांगते. युधिष्ठिरानें यक्षरूप यमधर्माजवळ विज्ञप्ति केली तीहि अशी:

'देव, देवो मया दृष्टो भवान् साक्षात्सनातनः

यं ददासि वरं तुष्टस्तं ग्रहीष्याम्यहं पितः ॥

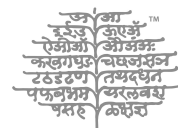
जयेयं लोभमोहौ च क्रोधं चाहं सदा विभो

दाने तपसि सत्ये च मनो मे सततं भवेत् ॥'

'क्रोध-लोभ-मोहादिकांस जिंकून माझें मन सदैव दान-तपस्या-सत्यांत स्थिर राहूं दे.' ही युधिष्ठिराची विनवणी आहे. हे अमर धर्म आहेत. हे गुण जसे आत्मसात् होतील तशी ती व्यक्ति अमर होत जाईल.

'न-कुला'ला प्रथम जीवदान

धर्मराजाच्या उत्तरामुळें संतुष्ट झालेल्या यमधर्मानें 'तुझा एक भाऊ जिवंत करतो' असा त्याला वर दिला. त्या वेळीं धर्मानें कोणास जिवंत करावयास सांगितलें ? 'न-कुला'ला (Fallen, down-trodden, oppressed, depressed ला) जीवदान देण्याची याचना तो करतो. हाच खरा धर्म. ह्याचें परिपालन केलें म्हणूनच गांधीजी 'महात्मा' झाले. 'न-कुल' शब्दाचा हा ध्वनितार्थ ज्यांना असंभाव्य वाटत असेल त्यांनीं महाभारतातील इतर नांवांचीहि जरा चिकित्सा करून पहावी. महाभारतातील मुख्य व्यक्तींचीं नांवां स्वभावदर्शो, अन्वर्थक अशींच व्यासांनीं कविलेली आहेत. धृतराष्ट्र म्हणजे राष्ट्राचें धारण करणारा; शतपुत्रांचा तो पिता आहे. अधिकाऱ्याच्या लालसेनें तो अंध होत असतो—म्हणून धृतराष्ट्र आंधळा ! सर्व पांडवांचीं नांवांहि तशींच... भीम : पराक्रम; वीर्य आणि शौर्य धर्माच्या ताब्यांत

यस-प्रश्न

असर्ताल तरच त्याचा जय. युधिष्ठिराच्या वर्णनावरून 'धर्म' हा स्वभावतः निष्क्रिय आहे. पतितांना पाठच्या भावडांप्रमाणे वागावेणे हाच धर्माचा पराक्रम. हाच धर्म ! आपल्या कुठ्याला आंत घेतल्याशिवाय स्वर्गातही प्रवेश करण्याचे नाकारणारा धर्मराज पाहिला की व्यासांच्या व्यंग्यसरणीची रमणीयता पटते.

अग्नीची उपासना, सूर्याची उपासना म्हणजेच ज्ञानोपासना. (—याबद्दल ‘अग्नि-विद्या’ या छोट्या पुस्तकांत मी विवरण केलें आहे—) ब्राह्मणानें अग्नि होत्र सोडतां कामा नये, याचें रहस्य त्यानें आजन्म स्वाध्यायनिरत व्हावें, ज्ञानजिज्ञासू व्हावें असें आहे. विचार व ध्यान यांतून त्यानें अग्नि निर्माण करावा. परंतु चर्चा, विमर्श, विचार व विवेक यांच्या साहाय्यानें अग्निसाधना करण्याची कला जेव्हां ब्राह्मण विसरतो तेव्हां त्याचा अग्नि लुप्त होतो आणि तो आपलें तेजच गमावून वसतो !

कालाच्या प्रवाहांत ब्राह्मणाच्या अरणीच हरवल्या !
 कृष्णसाराच्या रूपानें कालानेंच त्या पळवल्या.
 त्यांचा पुन्हा लाभ व्हावा म्हणून ब्राह्मणांनीं 'धर्मा'-
 जवळ प्रार्थना केली. ज्ञानोपासक व राज्यशासक
 यांच्यामधील संबंध सहकाराचा असेल तरच त्यांचें
 उभयतांचें व लोकांचें कल्याण होईल ही सूचना या
 गोष्टीत असावी.

विचारमंथनाच्या अरणी हरवणारे ब्राह्मण आणि काळाच्या समस्या टाळून पाहणारे भीमपराक्रमी दोघेही जीवन्मृतच. यांची जर ही अवस्था तर सामान्यजनांची काय गत होईल! पांडव जीवन-कासारसमीप प्रेतवत् पडले. मेल्ले नव्हते पण मेल्या-सारखे पडले होते. तोंडावर तेज होतें पण शरीरांत चैतन्य नव्हतें. त्या त्या काळाच्या प्रश्नास उत्तर न देतां जगणें कोणासहि शक्य नाहीं हाच यक्ष-प्रश्नांचा सारांश आहे.

कालानें फर्माविलेली सजा

सातव्या शतकानंतर भारतीय स्वातंत्र्य क्रमाने
नष्टप्राय झालें. आमच्या देशाला जणू जीवन्मृतावस्था
आली ! उत्तरेस प्रथम स्वातंत्र्यसूर्य मावळला आणि
नंतर सर्वच दिशांत हळूहळू काळोख पसरला. 'सूर्य
आत्मा जगतः तस्थुष्व' ! आत्माधतेमुलें आमचें

राष्ट्र आतांपर्यंत जंविन्मृतावस्थेतच कसें तगून राहिले
याचा विस्मय वाटतो.

आर्य आणि यदुतुर्वाचे (द्राविड) संबंध आले आणि त्यांच्यांत सरमिसळ होऊन वर्णव्यवस्था उत्पन्न झाली. आर्येतर प्रात्यांना आत्मसात् करण्यासाठी कांहीं संस्कार करीत असत; त्यांचे स्वरूप अथर्वणांतील ब्राह्म्यस्तीमांत आपणांस आढळतें. मुसलमानांच्या आधी शक-हूण-बर्बर-यवन-आभीर आदि कित्येक जमाती येथें आल्या. त्यांतील कांहींना पळवून लावण्यांत आलें. पण जे कोणी येथेंच राहिले त्यांना समाजानें आपल्यांत समाविष्ट करून घेतलें, पंचविलें. त्यांचा वेगळेपणा जाऊन ते भारतीयच बनले. निरोगी देहानें अन्न पचवून टाकावें व चैतन्य मिळवावें तसा हा प्रकार होता. ही प्रथा पुढें नष्ट झाली. अन्नाचा कांहीं भाग देहार्थी एकजीव होईना. सातव्या शतकानंतर बाहेरचे लोक आले. त्यांना पंचविष्याची शक्तीच जणू राहिली नाहीं. समाज निर्जीव होत चालल्याचें हें स्पष्ट गमक म्हणूनचें मुसलमानांच्या रूपानें येणारें संकट, दिवसानुदिवस वाढतच गेलें. लोक परक्यांचे सेवक बनूं लागले. पारतंत्र्य म्हणजे नरक. परावलंबन म्हणजेच जीवमृततावस्था नव्हे काय ?

या जीवन्मृतावस्थेन कारण काय असेल ?
महाभारताचे पारायण या देशात रोज चालू असले
तरी बाह्यार्थावरून लोक समाधान मानू लागले.
रहस्यग्राही रसग्रहणच थांबले. यक्ष-प्रश्नाच्या रूपकाचा
मथितार्थ जर आम्हांला कळता तर आम्हां सदैव
जिवंत राहिलो असतो.

बुद्धिशाली आणि बलशाली लोक काही प्रमाणात
वर येण्याची धडपड करीत असले तरी सर्वांनी
संकुचित दृष्टि ठेवल्यामुळे “न-कुल” ना ऊर्जिता-
वस्थेस आणण्याकडे राष्ट्राचे दुर्लक्ष झाले आहे.
आपल्या देशांतील विचारवंतांचे हे अविमर्शपूर्ण
‘काला’ने सहन केले नाही; सहन करणे अशक्यच
होते. आपल्या अपराधासाठी व अधर्मासाठी कालाने
फर्मावलेली सजा म्हणजेच परावलंबनाची
जीवन्मृतावस्था !

महात्माजी जन्माला आले आणि त्यांनी
कालाच्या कांहीं प्रश्नांस समर्पक उत्तरे दिलीं. त्यांच्या-

नवभारत

मुळें अंशतः तरी आपण जिवंत झालों आहोंत. त्यांच्या धर्माचरणानेंच भारताला स्वातंत्र्य मिळालें आहे. परंतु अजूनहि अनेक विकट प्रश्न आपल्या-समोर उग्र स्वरूपांत उभे आहेत. त्यांना योग्य ती उत्तरे न दिल्यास सर्वभक्षक 'काला'च्या दरवारी आपण पुन्हा गुन्हेगार ठरूं.

आजचे यक्ष-प्रश्न

आजचा यक्ष आपणांस जे प्रश्न विचारीत आहे त्यापैकी काही प्रश्न खाली दिले आहेत. ते महत्त्वाचे प्रश्न सोडविल्याशिवाय आपणांस तरणोपाय नाही—

१ भारताचें स्वातंत्र्य हेंच आपलें खरोखर ध्येय ना ?

२ तर श्रेष्ठ कोण ? जातिधर्म की राष्ट्रधर्म ?

३ राष्ट्रीय सैन्याशिवाय स्वातंत्र्य टिकवितां येईल काय ?

४ जातिभेदावर उभारलेला आपला समाज 'राष्ट्रीय सैन्य' उभारूं शकेल काय ?

५ मराठा इन्फंट्री, शीख दल, महार पलटण, लिंगायत बटॅलियन्—असे जातवार विभाग सैन्यास हितकारी आहेत काय ?

६ प्रजाप्रभुत्व हें आपलें उद्दिष्ट आहे काय ?

७ असल्यास, जन्मतःच काही जाती श्रेष्ठ वा कनिष्ठ असें आपलें आजचें मानणें प्रजाप्रभुत्वाच्या समानभावतत्त्वाला सार्जेसं आहे काय ?

८ राज्यकारभारासाठी लोक निवडतांना गुणांस प्रथम, स्थान मिळावें किंवा जातीस ? जातिकुल अगर प्रांत यांच्या अभिमानानें, कर्तृत्वशाली व बुद्धिमान लोकांना डावलून, आपापल्या जाती-तल्या अगर प्रांतांतल्या लोकांचीच निवड केली तर राज्यतंत्र-निपुण अशा क्रिप्स-मॉलोटोव्ह आदि मुत्सद्द्यांच्या बरोबरीने काम करणें त्यांना शक्य होईल काय ? होणार नसल्यास आजच्या स्वरूपाचे जातिभेद नष्ट करण्यासाठी एवढेंच कारण पुरेंसं नाही काय ?

९ परधर्मांत गेलेल्या लोकांस, शुद्धीकरणानें हिंदू म्हणून स्वीकारावें काय ?

१० स्वीकारणें अवश्य असल्यास आज जातिमय असलेल्या आपल्या समाजांत, संस्कार घेऊन आलेल्या लोकांचें स्थान काय ? ते आपापल्या

पूर्वाच्या जातींत मिसळून जातील, का संस्कार घेऊन परत आलेल्या लोकांची एक नवीनच जात निर्माण होईल ?

११ स्वतःस उच्चधर्मीय समजणारे काही महानुभाव, संस्कार घेऊन परत येणाऱ्या ख्रिस्ती, मुसलमानादिकांना दूरच ठेवणार असतील तर ते लोक परत येण्यास तयार होतील काय ?

१२ संस्कारांसह परतणाऱ्यांना आम्ही हिंदू म्हणून स्वीकारलें नाही तर बंगाल-पंजाबातील मुसलमानांच्या अत्याचारांमुळें धर्मांतरित झालेल्यांची काय वाट ? त्यांना प्रवेश नाकारणें म्हणजे शत्रुपक्षीय पाकिस्तानचें बळ वाढविण्याचें आत्मघातकी कृत्य करणेंच नव्हे काय ?

१३ हिंदु शब्द हा मुळांतच देशवांचक आहे. [सिंधु-हिंदु]. आज पुन्हां त्याच अर्थानें तो शब्द रूढ करून हिंदु-देशाचे सर्व नागरिक हिंदु किंवा हिंदवीय असें म्हटल्यास चुकलें कोठें ?

१४ सर्व मुसलमानांस पाकिस्तानांत हटविणें अगर त्यांना हिंदुधर्म स्वीकारायला लावणें शक्य व न्याय्य होईल काय ?

१५ हिंदुस्थानांत राहणारे सर्व मुसलमान भारतनिष्ठ राहतील, पंचमदळी होणार नाहीत अशी व्यवस्था करण्याचे उपाय कोणते ?

१६ ख्रियाहि 'मानव' असल्या तर पुरुषां-प्रमाणें त्यांच्याहि व्यक्तिविकासाला समाजांत वाव मिळावयास नको काय ?

१९४६ साली सप्टेंबर महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यांत हे प्रश्न माझ्या मनावर स्पष्टपणें बिंबले. त्याच महिन्याच्या २ तारखेस राष्ट्रसभेनें तात्पुरतें मध्यवर्ती सरकार स्थापिलें. मुस्लिम अत्याचार-अनाचार यांचें ग्रहण लागत असतांनाच जणूं त्या दिवशीं सूर्य पूर्वक्षितिजावर उगवला !

नौखालीच्या भीषण अत्याचारांची वार्ता ऐक-तांच अनेकांचीं स्वराज्याविषयक गोड स्वप्ने पार विरून गेलीं. मन कळवळलें. पं. नेहरू कांहीं आर्थिक, औद्योगिक संयोजन हातीं घेतील, आपला देश ऊर्जित दशेस पोहोचेल; जगांतील प्रमुख राष्ट्रांच्या मालिकेंत भारताची गणना होईल; असल्या स्वप्न-सृष्टींत विहरणाऱ्या मनाला या सामाजिक वणव्या-

४५४

यक्ष-प्रश्न

मुळें चांगलाच चटका वसला ! सभ्य, सुसंस्कृत जीवनांतून, जीवनविकासाला ही विरोधी अशी परिस्थिति निर्माण व्हावयास काय कारणें घडलीं असतील ? 'मृतं राष्ट्रमराजकम्' ! पारतंत्र्यांतून मुक्त होऊन स्वातंत्र्यसौख्याचा अनुभव यावयाच्या आंतच हा देश जीवन्मृत दिसू लागला. या अनर्थपरंपरेची कारणमीमांसा करित असतांना वर दिलेले प्रश्न माझ्या जोळ्यांसमोर उभे राहिले आणि भारतांतील यक्षप्रश्नांची आठवण झाली.

ज्या सामाजिक पायावर आपण स्वतंत्र प्रजा-राज्याचें भव्य मंदिर बांधूं पहात आहोंत तो पायाच मुळांत कच्चा असल्याचें आज अनुभवास येत आहे. जाति-द्वेष व असूया यांसारख्या पुर्णार्थांनीं विळें जाणो-जाग झालेलीं असून तीं उघडतांच सर्व घरांलाच त्यांत धोका पोंचणार अशी भीति आज वाटत आहे. आपल्या घराचा पाया शक्य तों लवकर पक्का करणें जरूर आहे, हें प्रत्येक व्यक्तीस समजत आहे, पटत आहे. परंतु हजारां वर्षांचा हा परंपरागत जुना इमला बदलून नवीन पद्धतीनें, मजबूतपणें बांधण्याची कित्येक लोकांची तयारी नाही. कांहीं ठिकाणीं वरच्या तुळ्या अंगावर कोसळून पडण्यासारख्या झाल्या असल्या तरीहि जुन्या घराचा मोह कित्येकांस पडत आहे. जुनें तें सोनें या वचनाचा आधार घेऊन गुळमुळीतपणें वसणें आपल्या सर्वस्वाच्या नाशाला कारणीभूत होईल कीं काय अशी साधार भीति वाटत आहे.

गांधीजींचे अंधभक्त

महात्माजींच्या एकाद्या कार्यक्रमावढल थोडा निराळा अभिप्राय दाखविला कीं चिडणारे नियमानें हरिजन वाचणारे लोक सर्वत्र आहेत. पण 'गांधीजींनीं नौखालींत चालविलेल्या प्रयोगाचा अर्थ काय ?' असें विचारलें तर मात्र स्तिमिततेनें दांतखीळ बसणारे लोक त्यांत फार आहेत. रेल्वे-

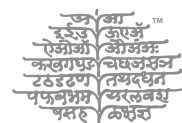
मध्ये 'हिंदु-पाणी' 'मुस्लिम-पाणी' असले भेद नकोत या महात्माजींच्या आदेशाचा अर्थ काय ? गांधीजी केवळ खादी-गांधी नव्हेत; फक्त हरिजनोद्धारक नव्हेत. ते जातिभेदनिर्मूलक, मानवोद्धारक झाले आहेत. जातीचीं सर्व बंधनें तोडून नवसमाजनिर्मितीसाठीं नौखालींत यात्रेस निघालेल्या गांधींचें अनुकरण करणें आवश्यक नाहीं काय ? या माझ्या प्रश्नांनीं भांबावून जाऊन निरुत्तर होणारे गांधी-भक्त मी पाहिले आहेत. देवांना देवघरांत ठेवून (अंध-) भक्तीनें हात जोडणाऱ्या सनातनी भक्तांच्याप्रमाणें वागणाऱ्यांचाच भरणा फार. कोरडी स्तुति करणारे, गांधींचे अनुयायी म्हणून मिरवणारेच बहुसंख्य आहेत. पूज्य महात्माजींच्या वलिदानानंतर ही गोष्ट मला अधिक स्पष्टपणें दिसून आली. मला वाटलें कीं प्रवाहपतित होऊन आम्ही निघालों आहोंत. 'विचारी' मानवाला हें भूषण नव्हे. मानवी जीवनाचें ध्येय व भिन्नभिन्न कालाचे गुणधर्म लक्षांत घेऊन आपली समाजरचना बदलून घेण्यांतच शहाणपणा आहे. समाज ही कांहीं एक स्थिर वस्तु नव्हे. मनु पालटला कीं स्मृति (धर्मशास्त्रहि) पालटली पाहिजे. समाज गतिमान आहे. समाज हा कांहीं केवळ सिद्ध नाही. साध्यहि त्याहे. केवळ भूत नव्हे, भव्यहि आहे. घरगुती उपमा देऊनच बोलावयाचें तर समाज हें वाढत्या अंगाचें मूल असून त्याच्या अंगचे कपडे वाढत्या अंगाबरोबरच मोठे करावयास हवेत. तेव्हां आज कोणत्या प्रकारची समाजरचना हवी हें आजच्या विद्वानांनीं ठराविणें जरूर नाहीं काय ?

भारतीय स्वातंत्र्य-नव्हे-मानवी स्वातंत्र्य हें आमचें ध्येय असल्यास आजची आपली जाति-निष्ठ अगर गटनिष्ठ वागणूक त्या ध्येयाला पोषक आहे काय ? हाच आजचा मुख्य प्रश्न आहे.

४५५

नं. ६

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशालामंडळ, वाई

प्रा. म. वा. धो ण्ड

लावणी म्हणजे काय ?

लावणी-वाङ्मयासंबंधी आजकाल विपुल चर्चा होत आहे. ही अत्यंत इष्ट अशीच गोष्ट आहे. जरा देखील खंड न पडलेल्या महाराष्ट्रकविपरंपरेच्या या खंडावद्दल मात्र उदासीन राहून मराठीच्या जुन्या अभ्यासकांनी शाहिरांस अन्यायच केला होता. या वाङ्मयावद्दल आज जे कुतूहल उत्पन्न झाले आहे, त्यामुळे त्या अन्यायाचे अंशतः परिमार्जन होत आहे. परंतु योग्य वेळी न्याय न देणे म्हणजे अन्यायच करणे, हे सुभाषित इथेही सार्थ आहे. या वाङ्मयाची योग्य वेळी वृज न झाल्यामुळे त्यावेळी उपलब्ध असलेली साधनसामग्री आज नाहीशी झाली आहे. यामुळे आजच्या कुतूहलाला चित्रशाळेने अतिशय गवाळ स्वरूपात प्रसिद्ध केलेल्या रामजोशी, अनंत फंदी, होनाजी बाळा, प्रभाकर, परशुराम व बाळा बहिरू यांच्या आणि अधिकारी यांनी चित्रशाळेचाच किता गिरवून प्रसिद्ध केलेल्या सगनभाऊच्या लावण्या यांवरच निर्वाह करावा लागत आहे.

लावणीसंबंधी रूढ कल्पना

साधनसामग्रीच्या या गवाळपणाचा व अपुरेपणाचा परिणाम असा झाला आहे की या वाङ्मयासंबंधी आजकाल जे टीका लेख प्रसिद्ध होत आहेत त्यांत या वाङ्मयापेक्षा टीकाकाराच्या वैयक्तिक आवडीनिवडीचेच जास्त दर्शन घडते. उदाहरणार्थ, ज्या लावणीसंबंधी ते लिहितात त्या 'लावणी' शब्दाची व्याख्या व त्याच्या अर्थाची निश्चित कल्पनाही कोणी देत नाही. "जी हृदयाला चटक लावते ती लावणी" ही अ. व. कोल्हटकरांची व्याख्या वाचून कोल्हटकरांना लावणीची चटक लागली होती यापलीकडे वाचकास विशेष माहिती ती काय मिळते ?

या लेखांत लावणी या शब्दाची व्युत्पत्ति शोधून त्याचा निश्चित अर्थ समजून घेण्याचा प्रयत्न करण्याचे योजिले आहे. या प्रयत्नांतच या वाङ्मयप्रकारासंबंधी बरीचशी माहिती होईल अशी अपेक्षा आहे.

लावणी या शब्दाचा अर्थ व्युत्पत्तिकोशकार "एक प्रकारचे ग्राम्य गीत; a kind of rural erotic song" असा देतात. मराठी अर्थात नसलेला erotic हा शब्द इंग्रजीत योजून लावणीतील ग्राम्यता शृंगारविषयक असते, असे त्यांनी स्पष्ट केले आहे. त्यांच्या मराठी व इंग्रजी अर्थातून ग्राम्यता, शृंगार व रोयता ही लावणीची तीन लक्षणे निष्पन्न होतात. लावणीसंबंधीच्या रूढ समजुतीतही हीच तीन लक्षणे प्रामुख्याने आढळत असल्यामुळे त्यांची यथार्थता पारखणे आवश्यक आहे.

लावण्या या रोय असतात यावद्दल वाद नाही. परंतु त्या ग्राम्य व शृंगारिकच असतात हे विधान मात्र चिंत्य आहे. ग्राम्यता ही विषय व भाषा या दोन अंगांत येऊ शकते आणि शृंगाररसपरिपोषांत, शाहिरांनी आपल्या काव्याला विषय निवडले ते बहुजनसमाजाला आवडतील असे आणि विशेषतः त्यांच्याच जीवनांतील, पण हा बहुजनसमाज खेड्यांतील नसून शहरांतील आहे. यामुळे शाहिरांच्या काव्यांत खेडी, खेडूत व त्यांचे शेतांभातीसारखे उद्योग यांची वर्णने नसून तुळजापूर, पंढरपूर-सारखी क्षेत्रे, कोल्हापूर, सोलापूर, पुणे यांसारखी शहरे, त्यांतील स्त्री-पुरुष आणि त्यांचे जीवन यांचीच आहेत. कोल्हटकर म्हणतात त्याप्रमाणे 'कसा पिकला गहू ग हरभरा' या प्रकारची जनपदवर्णने नसून "दाट नळ पाण्याचे। ठाथि ठाथि शोभती हौद एक फर्माचे" अशी शहरांची

४५६

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत

द्वारा प्राजपाठशालामंडळ, वाई

लावणी म्हणजे काय ?

वर्णने आहेत. “राया नका मला उसामाधि ओहूँ” असे म्हणणाऱ्या कृषिकन्येचा त्यांत थोड्याच असून भांगांत मोठ्या लेंडलेल्या व रस्त्यांत क्षणभर चमकून हवेलीत नाहीश्या होणाऱ्या सुंदरीच जास्त आहेत. शाहिरीचे विषय लौकिक खरे पण खास जानपद नव्हेत. याचें कारण शाहिरींना जानपदाचें वावडें आहे असें नव्हे, तर ते शहरांतच जास्त रमलेले आहेत.

लावण्यांची भाषा त्या वेळच्या इतर काव्यांतील भाषेहून कांहींशी वेगळी दिसते खरी, पण त्याचें कारण इतर काव्ये व लावण्या यांच्या विषयांतील फरक होय. इतर काव्ये धार्मिक किंवा पौराणिक तर लावण्या लौकिक. यामुळे भाषेत फरक पडणारच. परंतु शाहिरींचा कल मात्र ग्रामीणांची भाषा वापरण्याकडे असून शिष्टांची भाषा वापरण्याकडे दिसतो. लावणीकारांपैकी रामजोशी, अनंत फंदी व प्रभाकर हे तिघे ब्राह्मण. यांची भाषा केवळ नागरच नव्हे तर घोटीव अशी आहे. ज्या “मराठी भाषेस समोर थाटानें उभी करून तीस आपल्यापुढें” नर्तकीप्रमाणें रामजोशींनी नाचावयास लावले, ती ग्राम्य मराठी भाषा खाचित्तच नव्हे, तर मुक्तेश्वराच्या भाषेप्रमाणेंच संस्कृतांतील माधुर्यानें रसरसलेली. त्यांनीं संस्कृतमध्येहि लावण्या रचलेल्या आहेत. राहिलेले होनाजी वाळा व परशुराम; हे ब्राह्मणेंतर आणि सगनभाऊ हा मुसलमान. यांचीहि भाषा बरीचशी नागरच आहे. पूर्वीच्या संतकाव्यांत या पंडिता काव्यांत न आलेले शब्द लावण्यांत आले आहेत हें खरें, पण ते पूर्वीच्या काव्यांत न आलेल्या विषयांच्या अनुषंगानें. लावण्यांची सर्वच भाषा आज शिष्ट लोकांना पसंत पडेल असें नाही; परंतु आजची शिष्टमान्यता व पेशवाईतील शिष्टमान्यता या एकच नव्हेत हें विसरतां कामा नये. प्रभाकर व सगन यांच्या लावण्यांत बऱ्याच ठिकाणीं अश्लीलता आहे हीहि गोष्ट खरी. परंतु अश्लीलता व ग्राम्यता यांतहि पुष्कळच भेद आहे.

राहिला शृंगार. शृंगार हा सर्व रसांचा राजा असल्यामुळे तो कोणत्याहि ललितवाङ्मयांत विपुल-तेनें आढळणारच. परंतु तो जेव्हां एकाद्या वाङ्मय-प्रकाराचें वैशिष्ट्य म्हणून सांगितला जातो तेव्हां

त्याखेरीज इतर रस त्यांत येऊं शकत नाहीत असेंच सांगण्याचा हेतु असाच त्याचा अर्थ करावा लागतो. लावणी ही शृंगारिक असते असें म्हणणाऱ्यांचा भाव लावणीत शृंगाराशिवाय इतर रस नसतात असेंच सांगण्याचा असतो. उपलब्ध लावणीसंग्रह पाहिल्यास हाहि समज चुकीचाच असल्याचें आढळून येईल. लावण्यांत स्त्री पुरुषविषयक शृंगाराचीं विविध अंगें आहेतच; पण त्याबरोबरच पुण्यासारखें शहर, तुळजापूर, पंढरपूरसारखीं क्षेत्रें, सावित्री, हरिश्चंद्र इत्यादिकांच्या पौराणिक कथा, लक्ष्मी-पार्वती-किंवा-कृष्ण-राधा-संवाद, १८०४-५ सालचा दुष्काळ, होळकर दंगा, त्रिस्तनी किंवा सता जाण्याचें वचन देणारा कामी नवरा, गरोदर स्त्रीचे डोहाळे, निपुत्रिक स्त्रीचीं दुःखें, संसाराची असारता इत्यादि विविध विषय व तदनुषंगानें आळविलेले शृंगारा-व्यतिरिक्त वीर, करुण, हास्य, वीमत्स, भयानक, शांत वगैरे विविध रस आलेले आहेत. शृंगारिक लावण्याच वाचायच्या व ऐकायच्या या आवडीमुळे लावण्या या शृंगारिकच असतात हा समज दढावला आहे. परंतु पहाटेच्या रामप्रहरी सडासंमार्जन करीत असतां आपली आजी किंवा आई “घनश्याम सुंदरा श्रीधरा” ही गोड भूषाळी मोठ्या प्रेमानें म्हणत असते तेव्हां ती लावणीच म्हणत असते, हें लक्षांत आणलें तर लावणी म्हणजे शृंगारिक ग्राम्य गीत, हा गैरसमज मनांत एक क्षणभरहि ठिकणार नाही.

लावणीचीं वैशिष्ट्ये व व्याख्या

लावणीचीं कोशकारांनी दिलेलीं म्हणजेच लौकिक लक्षणें कशीं चूक आहेत, हें पाहिल्यावर तिचीं खरीं लक्षणें शोधून काढण्याची जबाबदारी प्राप्त होते. त्याकरितां मूळ लावण्यांकडेच जाणें योग्य.

उपलब्ध लावण्यांचा अभ्यास केल्यास या वाङ्मय-प्रकाराचीं पुढील वैशिष्ट्ये नजरेंत भरतात : (१) लावण्यांचे विषय लौकिक आहेत (२) त्या जन-समूहासमोर म्हटल्या जात असत (३) त्यांची रचना आठ मात्रांच्या धुमाळी तालांतच आहे (४) लावणीकारांत परस्परशीं स्पर्धा असे आणि (५) लावणीकारांनी प्रौढी मिरविली आहे ती आपल्या रचनाकौशल्याची.

नवभारत

उत्तर पेशवाईत लावणीवाङ्मय बहरास आलें. त्याच्या आधी मराठी कविता ही तुकाराम-नाम-देवांच्या अभंगांप्रमाणें भक्तिपर किंवा मुक्तेश्वर-मोरो-पंत यांच्या काव्याप्रमाणें पौराणिक होती. काव्यांत ज्या विविध भावना रंगवावयाच्या त्या पौराणिक व्यक्तींच्या वैयक्तिक भावना व्यक्त करणें असलेंच तर ती केवळ भक्तीची. शृंगार, वीर, करुण इत्यादि संस्कृत साहित्यशास्त्रांत सांगितलेल्या रसांचा मक्ता स्वर्गस्थ पौराणिक व्यक्तींना दिलेला; म्हणून जिवंत माणसाच्या वांटणीस मराठी संतकवींनी नव्यानेच आणलेला भक्तिरसच राहिलेला. थोडक्यांत म्हणजे 'अलवण हरिविण कविता' अशीच लावणी-कावांच्या आधीच्या कवींची काव्याविषयी कल्पना. त्रैगुण्योद्भव नानारसात्मक लोकचरित्राचें मराठी काव्यांत प्रथम दर्शन होतें तें लावण्यांत.

या लौकिक विषयांवर शाहिरींनी लावण्या रचल्या त्या प्रचंड जनसमूहास म्हणून दाखविण्या-करितां. कित्येकदां या लावण्या तिथल्या तिथेंच रचून म्हटल्या जात असत. लावणीचें हें वैशिष्ट्य घ्यावें तेवढें विचारांत घेतलें जात नाहीं. निवांतस्थळीं स्वस्थपणें वाचण्याकरितां लिहिलें काव्य आणि जनसमूहांत वसून ऐकण्याकरितां लिहिलें काव्य यांत फरक हा पडणारच. लावणीवाङ्मयांतील शृंगार-प्राधान्य, उत्तानता, उथळपणा, सूचकतेचा अभाव, कथा व वर्णने यांवर दिलेला भर इत्यादि गुण दोष यांतूनच निष्पन्न होतात.

लावण्यांचें वाङ्मयदृष्ट्या विवेचन इथें प्रस्तुत नसल्यामुळें लावणीच्या या उत्पत्तिहेतूच्या तिच्या रचनेवर कोणता परिणाम झाला याचाच विचार करूं. जाहीर काव्यगायनाच्या वेळीं श्रोते पायांनी ताल धरतात हा अनुभव नेहमींचा आहे. जनसमूह हा तालप्रिय असतो. म्हणूनच जनसमूहासमोर म्हणण्याकरितां रचलेल्या लावण्या या तालगोच्य वृत्तांत आहेत; संस्कृत श्लोकवृत्तांत नाहींत. लावण्यांच्या गायनाला कडे किंवा ढोलकें यांची साथ घेतात ती या तालाकरितांच. विशेष म्हणजे आठ मात्रांचा धुमाळी तालच सर्व लावण्यांत योजिलेला आहे. लावणी व धुमाळी तालच सर्व लावण्यांत योजिलेला आहे. लावणी व धुमाळी ताल यांचें साहचर्य येवढें

अभंग असल्यामुळेंच धुमाळी तालास लावणीचा ताल असेंच नांव पडलें आहे. तालाच्याच अनुपंगानें आलेली दुसरी गोष्ट म्हणजे यमकप्राचुर्य.

जनसमूहासमोर कविता करून म्हणावयाची व त्यांच्याकडून विदागीची अपेक्षा करावयाची म्हणजे आपोआपच इतर शाहीरांशीं स्पर्धा आली. सुदैवानें या स्पर्धेंस हल्लींच्या साहित्यिकांच्या स्पर्धेप्रमाणें हिन स्वल्प आलेलें दिसत नाहीं. "होना गवळ्याचा झाला चुना" असा नांव घेऊन अन्य शाहीराचा अधिष्ठेप केलेला असला तरी बहुशः प्रतिस्पर्ध्यांच्या निंदेपेक्षां आत्मस्तुतीचाच भाग अधिक दिसतो. क्वचित् "फंदी अनंत कवनांचा सागर" असा दुसऱ्याचा गौरव केलेलाहि आढळतो. याचाच अर्थ हा कीं, या स्पर्धेचा परिणाम परस्परांची नालस्ती करण्यांत न होतां स्वतःच्याच लावण्या जास्त जास्त सुधारण्यांत झाला.

या स्पर्धेचीं दोन अंगां आढळतात. पाहिलें म्हणजे कलगीतुऱ्याचे सामने. कलगाविले स्त्रियांच्या भावना रंगवितात तर तुरेवाले पुरुषांच्या. प्रभाकर कलगी-वाला आणि रामजोशी तुरेवाला. वेदांताच्या गूढार्थांत कलगीवाले हे प्रकृतीच्या पक्षाचे तर तुरेवाले पुरुषाच्या पक्षाचे. जिथें शैव व वैष्णव एकमेकांस पाण्यांत पाहतात त्या कर्नाटकांत शैवपंथीय नागेशी व वैष्णव-पंथीय हरदेशी यांचेहि सामने होत. या कलगी-तुऱ्यांच्या सामन्यांतूनच भेदिक लावण्या व वेदांती कोडीं निघालीं. वेदान्त ज्यांस पचत नाहीं त्यांच्या-करितां "चंद्राचें चांदणें सीतळ कां उष्ण प्राणपती?" अशी व्यावहारिक कोडीं विचारलीं जाऊं लागलीं. अशा प्रकारच्या सवाल जवाबांत एकमेकांवर मात करणें हें स्पर्धेचें एक अंग तर एकाच विषयावर जास्त जास्त सकाईदार रचना करणें हें दुसरें अंग. कोडीं घालून प्रतिपक्षाला निरुत्तर करणें हा पोरकट आनंद. पण आपल्या सकाईदार व घोटीव रचनेनें प्रतिपक्षाला मुग्ध करणें हा खऱ्या कलावंताचा आनंद. प्रतिस्पर्ध्याला चीत करण्यासाठीं या दुसऱ्या मार्गाचाच शाहिरींनी अवलंब केला. बहुतेक लाव-ण्यांच्या शेवटीं आपल्या रचनेची लावणीकारांनी तारीफ केलेली असते ती याकरितांच.

४५८

अनुक्रमणिका

राज्य मराठी विकास संस्थेच्या
महाराष्ट्र शाळांमार्फत
२०२०-२१
पुस्तक प्रकल्प
२०२०

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशाळांमार्फत, वाई

लावणी म्हणजे काय ?

हो जौ लावणीचीं वैशिष्ट्यें तीं विचारांत घेतलीं असतां लावणीची पुढील व्याख्या निष्पन्न होते. जनसमूहासमोर-म्हणण्याकरितां त्यांना रुचेल अशा व विशेषेकरून त्यांच्या जीवनांतील विषयावर त्यांच्याच भावना व्यक्त करणारी आठ मात्रांच्या तालावरील पदरचना म्हणजे लावणी.

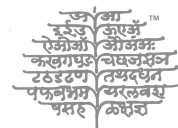
लावणीची व्युत्पत्ति

या विशिष्ट रचनेला लावणी हें नांव कां दिलें गेलें याचा विचार केला पाहिजे. लावणी या शब्दाच्या अनेक व्युत्पत्त्या सुचविल्या गेल्या आहेत. परंतु त्यांतील एकाहेंच समाधान होत नाहीं. “हृदयाला चटका लावते ती लावणी” या अ. व. कोल्हटकरांच्या व्युत्पत्तींत ऐतिहासिक सत्य नसेल पण काव्यसत्य तरी आहे. पण इतर ज्या व्युत्पत्त्या सुचविल्या जातात त्यांत इतिहासहि नाहीं कीं काव्यहि नाहीं. शेतांत लावणी करतांना म्हटलें जाणारें जें गीत तें लावणीगीत, अशी सर्वांत सोपी व्युत्पत्ति आहे. पण लावणी करतांना लावणीच्या स्वरूपाचें गीत म्हटलें जात नाहीं आणि लावणी हें लोकगीत असलें तरी खास जानपद गीत नव्हे. लावणी हा शब्द ‘लू’ म्हणजे कापणें या संस्कृत धातूवरूनहि व्युत्पादिला गेला आहे. म्हणजे लावणी पेरें लावण्याच्या वेळीं न म्हणतां कापणीच्या वेळीं म्हणतात; अशी ही सुधारणा आहे. चतुर किंवा मधुर या विशेषणांवरून चातुर्य किंवा माधुर्य हीं भाववाचक नामें होतात, त्या-प्रमाणेंच चातुरी किंवा माधुरी अशींहि नामें निष्पन्न होतात. लवण म्हणजे सुंदर त्यावरून लावण्य या भाववाचक नामाप्रमाणेंच लावणी हेंहि सौंदर्य या अर्थी भाववाचक नाम संभवतें. लावण्यांत सौंदर्याचें-विशेषतः स्त्रीसौंदर्याचें-वर्णन असल्यामुळें त्यांस सौंदर्य या अर्थी लावणी हें नांव दिलें असावें, ही लावणीची चौथी व्युत्पत्ति. ही व्युत्पत्ति शब्दसिद्धीच्या दृष्टीनें निर्दोष आहे; परंतु सौंदर्य या अर्थी लावणी हा शब्द मराठींत योजलेला आढळत नाहीं; संस्कृतांतहि काचित्च. अर्थात् या व्युत्पत्तीसहि ऐतिहासिक आधार कांहींच नाहीं. आणि म्हणूनच ही व्युत्पत्ति सुचविणारे श्री. गो. कृ. मोडक यांचा तिच्याबद्दल आग्रहहि नाहीं.

व्युत्पत्तिकोशकारांनी दिलेली ‘लापनिका’ ही व्युत्पत्ति त्या शब्दाच्या संस्कृतपणामुळें आणि त्याचें अंतर्लीपिका, बहिर्लीपिका या कूटप्रश्नात्मक संस्कृत काव्यप्रकारांशीं असलेल्या साम्यामुळें बऱ्याच जणांस संमत आहे. लापनिका या शब्दाच्या संस्कृत-पणाविषयी विचार नंतर करूं. परंतु आधीं लावणी व लापनिका यांचें अंतर्लीपिका व बहिर्लीपिका या काव्यप्रकारांशीं कांहीं संबंध आहेत कीं काय, तें पाहूं.

लावण्यांत कूटप्रश्न असतात पण ते फारच थोड्या लावण्यांत. यामुळें कूटप्रश्न हें लावण्याचें वैशिष्ट्य होऊं शकत नाहीं. शिवाय लावण्यांचा उगम कूटप्रश्नांतूनच झाला असावा, असें मानण्यासहि कांहीं आधार नाहीं. लापनिका नांवाचा कूट-प्रश्नात्मक काव्यप्रकार संस्कृतांत असावा, हा समजहि असाच निराधार आहे. लापनिका हा शब्द ‘सिंहासनद्वान्निशिका’ या जैन-ग्रंथांत आला आहे; पण तो ‘बोलणें, संभाषण’ या अर्थी. मराठींतहि ‘बडबड, चव्हाट’ या अर्थी लपनिका हा शब्द वापरलेला आढळतो. परंतु या लापनिकेचा लाव-णीशीं कांहीं संबंध असावा, असें वाटत नाहीं, तसें मानण्यास कांहीं आधारहि नाहीं. ‘लप्’ म्हणजे बोलणें या धातूचें जसें ‘लापयति’ असें प्रयोजक रूप होतें. तसेंच ‘ली’ म्हणजे चिकटणें लागणें या धातूचें चिकटविणें, लावणें, या अर्थी लापयति असेंच प्रयोजक रूप होतें. लापनिका हें रूप रचना या अर्थी ली धातूपासून आलें असावें, असें मानलें तर ‘ली-लापयति-लापनिका, लावणी’ अशी संगति लागून व्युत्पत्ति सुरेख जमेल.

परंतु ‘लवण लावण्य-लावणी’ या व्युत्पत्तीवर जो आक्षेप घेतला तोच यावरहि घेऊं शकेल. ‘ली-लापयति लापनिका-लावणी’ ही शब्दसिद्धी ठीक आहे; पण यांतील लापनिका हा दुवा कच्चा आहे. ली धातूपासून सिद्ध झालेला लापनिका हा शब्द संस्कृतांत आढळत नाहीं. या ठिकाणीं एक दुसरा विचार सुचतो. लावणी हें जें मराठी काव्यप्रकाराचें नांव तें एकाद्या संस्कृत शब्दापासून अपभ्रंश होत होत आलें आहे असें आपण केव्हां दाखवूं शकूं? लावणी हा काव्यप्रकारच एकाद्या संस्कृत काव्यप्रकारापासून

नवभारत

हळूहळू उत्क्रांत होत गेलेला आहे, असे सिद्ध केले तर, परंतु लावणी-वाङ्मयास कांही परंपरा होती असे मानण्यास कांहीच आधार नाही. हा काव्य-प्रकार पेशवाईत-विशेषतः उत्तर पेशवाईत-एका-एकी उदयास आला. ज्या परिस्थितीत तो स्वाभाविकपणेच उत्पन्न झाला तिच्या अभ्यास केला असता त्याच्या आधी तो दुसऱ्या कोणत्याही स्वरूपांत असेल असे वाटत नाही. ज्या अर्थी हा काव्यप्रकार शुद्ध मराठी आहे त्या अर्थी त्याचे नांवहि शुद्ध मराठीच असले पाहिजे. लावणें या क्रियापदाच्या 'मांडणी करणें, रचना करणें' असा अर्थ रूढच आहे. 'पुस्तकें लावलीं' म्हणजे 'पुस्तकें व्यवस्थित रचलीं'. या लावणें या क्रिया-पदापासून रचना या अर्थी लावणी हा शब्द सहज सिद्ध होऊ शकेल. रचना या अर्थाने, लावणी-वाङ्मय उत्पन्न होण्यापूर्वीपासूनच लावणी हा शब्द रूढ असावा आणि त्याच अर्थाने लावणीकारांनी आपल्या काव्याचे वैशिष्ट्य दाखविण्यास योजिला असावा.

ही शुद्ध मराठी व्युत्पत्ति मानली तरी लापनिका हा शब्द शिल्पक राहतोच. त्याची सोय काय करावी? लापनिका हा शब्द रचना या अर्थाने संस्कृतांत नसला तरी मराठीत आहे. तो शब्द ली या संस्कृत धातूपासून निष्पन्न होऊ शकतो खरा. परंतु संस्कृतांत नसल्यामुळे तसा निष्पन्न झाला असावा, असे मानता येत नाही. यावरून तो शब्द रचना या अर्थी लावणी या शुद्ध मराठी शब्दाचे संस्कृतीकरण करून तयार केला असावा, असे वाटते. लप् धातूप्रमाणेच ली या धातूचे प्रयोजक लापयति असे होतें. म्हणून बोलणें या अर्थी लप् पासून जसे लापनिका रूप सिद्ध होतें त्याप्रमाणेच रचना या अर्थी ली पासूनहि लापनिका शब्द सिद्ध व्हावा, अशी ही विचारसरणी असावी.

या कल्पनेस कांही आधारहि देता येतील. "लावणें; अर्थबोध होईल अशा प्रकारें जुळणी करणें" या अर्थी लापन हा शब्द रूढ आहे. हा शब्द संस्कृत वाटला तरी संस्कृतांत नाही. पण मराठीत लापन असा स्वतंत्रपणे किंवा श्लोकलापन, ग्रंथलापन अशा सामासिक रूपाने तो रूढ आहे. श्लोकलापन म्हणजे श्लोक लावणें; ग्रंथलापन म्हणजे ग्रंथ लावणें. श्लोक समजण्याकरितां त्याची पदे लावावी लागतात. त्यास अन्वय लावणें असे म्हणतात. अन्वय लावला कीं अर्थ चटकन समजतो. यावरून अर्थ समजावून सांगणें या अर्थी श्लोक लावणें, ग्रंथ लावणें हे शब्दप्रयोग आले असावेत. यावरूनच अर्थ समजणें, अक्षर वाचतां येणें किंवा समजणें या अर्थी अर्थ लागणें, अक्षर लागणें हे शब्दप्रयोग आले असावेत. रचना या अर्थी लावणी या शब्दाचे लापनिका हें संस्कृतीकरण झालें. त्या-प्रमाणेच लावणें या नामाचे संस्कृतीकरण होऊन लापन, श्लोकलापन, ग्रंथलापन हे शब्द मराठीत आले असावेत असे मानल्याशिवाय त्यांची व्युत्पत्ति नीट लागत नाही. युज् धातूची योजयति-योजन-योजनिका ही जशी रूपे होतात त्याच धर्तीवर लावणें हें क्रियापद ली पासून व्युत्पादून ली-लापयति-लापन-लापनिका अशी लावणें व लावणी या दोन नामांची संस्कृतीकरणे झालीं असावीत. मराठी शब्दांचे संस्कृतीकरण केले जात असे याला पुष्कळच आधार देता येतील. परंतु ओवी या शब्दाचे ओवनिका हें संस्कृतीकरण येथे विशेष उपकारक ठरेल. ओवी हें जें शुद्ध मराठी वृत्ताचे नांव तें ओवणें या मराठी क्रियापदावरून ओवणें-ओवणी-ओवी या प्रकारें आले असावे, हें राजवाडे यांनी सिद्ध केलेंच आहे.^१ परंतु ओवी हा शब्द त्याच्या मराठीपणामुळेच कीं काय न रचून महानुभावानीं त्याचे ओवनिका असे संस्कृतीकरण केले.^२ ओवणें-ओवणी-ओवी-ओवनिका

१. राजवाडे, 'मराठी छंद'; ओवी हा शब्द संस्कृत 'अर्धचतुष्पदी' या शब्दापासून प्रा. ह. दा. वेळणकर व्युत्पादितात; परंतु ती व्युत्पत्ति मला पटत नाही.

२. 'दर्शनप्रकाश'

लावणी म्हणजे काय ?

हैं संस्कृतीकरण लावणें-लावणी-लावनिका याच धर्तीवर आहे.^३

व्युत्पत्तीला ऐतिहासिक आधार

ली-लापयति-लावणें-लावणी-लापनिका या व्युत्पत्तीस ओवणें-ओवणी-ओवी-ओवनिका या व्युत्पत्तीशिवाय दुसरा कांही ऐतिहासिक आधार मिळतो की काय, हें पाहणें आवश्यक आहे. एका संशयित व्युत्पत्तीस दुसरी तितकीच संशयित व्युत्पत्ति हा चांगलासा आधार होऊं शकत नाही. मी सुचविलेल्या व्युत्पत्तीस जर कांही ऐतिहासिक आधार मिळाला नाही तर लावणीसंबंधी ज्या अनेक कल्पना आहेत, त्यांपैकीच ही एक होईल.

लावणी हा शब्द ज्ञानेश्वरांनी सोळाव्या अध्यायांत वापरला आहे. सोळाव्या अध्यायांतील विषय वास्तविक पाहतां नवव्या अध्यायाच्या नंतर लगेच यावयास पाहिजे होता. परंतु मध्ये दुसराच विषय निघाला व हा मार्गे पडला तो आतां परत हातीं घेतला आहे, हें सांगतांना ज्ञानेश्वर म्हणतात:

“तया निरूपणाचेनि नांवें। अध्यायपद सोळावें। लावणी पाहतां जाणावें। मागिलावरी”^४

या ठिकाणी लावणी म्हणजे (विषयाची) व्यवस्थित मांडणी. शिवकालीन शाहीर अज्ञानदास यानें देखील लावणी हा शब्द याच अर्थानें योजिला आहे. आपल्या अफजलखानाच्या वधाच्या पोवाड्यांत “तिसऱ्या सदरेच्या मांडणी”^५चें वर्णन करतांना तो म्हणतो:

“चांदवा जडिताचा बांधोनी। घोंस मोतिचांच। वर ठिकडी नानापरीची। अवघी जडिताची लावणी। हिरे जोडिले खणोखणी.”^६

येथें ‘जडिताची लावणी’ म्हणजे हिऱ्यामाणकांची शोभिवंत रचना.

शोभिवंत किंवा सुभगरचना याच अर्थी शाहिरांनी आपल्या काव्यास लावणी हा शब्द योजला

असावा या तर्कास लावण्यांच्या वाचनानें बळकटीच येते. लावणी हा शाहिरांचा विशिष्ट काव्यप्रकार असता तर त्यांनी आपल्या काव्यास लावणीच म्हटलें असतें. परंतु तसें न करतां त्यांनी कविता, कवन, छंद, बूट असेहि शब्द योजिले आहेत. आपल्या काव्याबद्दल गौरवाचे उद्गार काढतांना प्रत्येक शाहिरानें जर आपल्या कोणत्या विशेष गुणाचा निर्देश केला असेल तर पदरचनेचा, हें त्यांच्या लावण्यांचे शेवट पाहिले असतां स्पष्ट होईल. “करी जडण घडण नवे नित्य प्रभाकर खासी” “प्रभाकराची जडण घडण जणूं वऱ्हाणपुरी रंगित ठसा” “होनाजी वाळा गुणा आगळा कवीची जडणी” “अनंतफदीचे छंद जसे कटिबंद जडन नवी झनानी” असेच प्रत्येक कवीनें आपल्या रचनेबद्दल गौरवाचे उद्गार काढले आहेत. परशुराम तर “अटीतटीच्या जडणा घडणा परशुराम नित्य करी” एवढें म्हणूनच थांबत नाही, तर “रामकृष्ण गुणी रामा गातो ताजव्यांत अक्षरें तोला” असें आह्वानहि देतो. लावणी ही तालगेय वृत्तांत असल्यामुळें तालांत पक्की असण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आणि म्हणूनच ताजव्यांत अक्षरें तोलण्याची भाषा.

यावरून शाहिरांना जर आपल्या काव्याचें कोणत्या विशेष गुणाबद्दल कौतुक वाटत असेल तर रचनेबद्दल. सुभगरचना या अर्थी त्यांनी लावणी हा शब्द सुखातीला योजिला असावा आणि तोच पुढें त्या काव्यप्रकाराचा निदर्शक झाला असावा. “माझी रचना कशी उत्तम साधली आहे ?” या अर्थी “लावणी कशी झाली ?” या उद्गारावरून पुढें लावणी म्हणजे शाहिरांचें विशेष प्रकारचें काव्य असा अर्थ रूढ झाला असावा. “पदरचना नित प्रभाकराची सभेस गाईन मी” असें प्रभाकर म्हणतो. यांतील पदरचना या शब्दाचा अर्थ तोच

३. ‘लावणें’ हें क्रियापद लागणें या क्रियापदाचें प्रयोजक असल्यामुळें तें ली धातूच्या प्रयोजकावरून आलेलें नसून लग् या धातूवरून आलें असावें, असेंहि म्हणतां येईल. लापन, लापनिका हीं संस्कृतीकरण मानल्यास लावणें क्रियापद ली वरून व्युत्पादिलें काय कीं लग् वरून व्युत्पादिलें काय सारखेंच.

४. ज्ञानेश्वरी, अध्याय १६, ओवी ६३

५. ऐतिहासिक पोवाडे, भाग १, पृष्ठ १५

४६१

लावणी या शब्दाचा मूळचा अर्थ. “पाय धरिल कविराय दुजा अशी काय लावणी करी। माय कुणाची व्याली या गगनाखाली कविता सोलापुरी” असें रामजोशी म्हणतो तेव्हां तो आपल्या काव्याला कविता असें संबोधितो आणि त्या कविते-सारखी लावणी म्हणजे रचना दुसरा कोणी करील की काय असें विचारतो. बहुसंखी नांवाचा शाहीर आपल्या खड्यांच्या लढाईच्या अखेरीस “बहुसंख्याची लावणी। पवाडा केला मर्दानी”^६ असा आपल्या पोवाड्याचा गौरवानें उल्लेख करतो, तेव्हां तो लावणी हा शब्द रचना याच अर्थी योजतो; शृंगारिक, ग्राम्य गीत या अर्थानें नव्हे. पोवाडा देखील तालावरच म्हणायचा असल्यामुळे सुरुवातीची शिथिल रचना पुढें पुढें पक्की होत गेलेली आढळते. सुरुवातीला गद्यप्राय दिसणारे पोवाडे पुढें पुढें आठ मात्रांच्या तालवृत्तांत बंदिस्त केलेले दिसतात ते यामुळेच. “शूर मर्दाचा पवाडा बोल धडधडा ऐक शाहीर। गुरु नागनरुचें कवन मोत्याची वोवण ऐक शास्तर” या ओळींत शाहीर नागनरु “पवाड्याच्या रचनेला देखील ‘शास्तर’ आहे आणि तें पाळून मी मोत्यांच्या सरासारखी रचना केली आहे”, असें सांगतो. “ताजव्यांत अक्षरें तोलण्या”ची संवय झालेल्या शाहिरांची पोवाड्यांची रचना देखील लावण्यांप्रमाणेच पक्की होत चाललेली दिसते. यामुळेच अशा प्रकारच्या पोवाड्यांविषयी लिहितांना य. न. केळकरांना लावणीवजा पोवाडे अशी शब्दयोजना करावी लागली आहे.^७ महाराष्ट्रांतूनच हें शाहिरी वाङ्मय कर्नाटकांत गेल्यामुळे त्याबरोबरच लावणी हा शब्दहि गेला. त्याच्या मूळ अर्थाचा पुढें महाराष्ट्रांत विपर्यास झाला. पण कर्नाटकांत अजूनहि लावणी हा शब्द पोवाडे व लावण्या या दोहोंसहि लावतात.

शाहिरांचा काव्यहेतु

ज्या शाहिरांनी पोवाडे केले त्यांनीच लावण्याहि रचल्या; या घटनेचे टीकाकारांनी लावलेले अर्थ मनोरंजक आहेत. पोवाड्यांत वीररस तर लावण्यांत लौकिक समजुतीप्रमाणें शृंगाररस. यामुळे “हे कवनाचे दोन प्रकार वाहेरून दिसण्यांत जरा विरोधी दिसतात खरे. परंतु ते विरोधी किंवा भिन्न नसून ती एकाच वीरसाची दोन अंगें आहेत.”^८ “वीर आणि शृंगार हे रस जरी दिसावयाला भिन्न दिसले तरी एकाच पौरुषगुणाचे ते दोन प्रकार आहेत.”^९ पोवाडे हे राजकारणी पुरुषांवर व लढायांवर आणि लावण्या समाजजीवनावर, यामुळे शाहीर हे देशभक्त व समाजमित्र ठरले आणि या दोहोंविषयी उदासीन (!) असलेले संतकवी व पंडितकवी हे तुलनेनें देशद्रोही व समाजशत्रू ठरले! “जे टाळ कुटीत बसले आणि मृत अशा संस्कृताच्या छंदाला अनुसरून भारत-रामायणांतल्याच कर्मकथांचीं पुराणें पुन्हां पुन्हां सांगत सुटले, जे श्लोक-आर्यादिकांच्या उसन्या कसरतींत बांधले रांगिले...त्यांना देश तरला काय आणि बुडाला काय!! तो हंसला काय आणि रडला काय!! एकच! त्यांची ती पुराणें संथपणें चाळूच होती. त्यांच्या वाग्देवीला सगळे दिवस सारखेच होते. त्या सरस्वतीदेवीपुढें ते आपलीं पुराणें सांगत बसत आणि ती ती ऐकत बसे.”^{१०} अशी हीं भाष्यें आहेत. लावण्या या केवळ शृंगारिक असतात हा खोटा समज आणि ज्या परिस्थितींत पोवाडे आणि लावण्या हीं जन्मास आली त्या परिस्थितीचें अज्ञान हे दोन्ही दोष या भाष्यांत आढळून येतात. वीर व शृंगार हे रस जर एकाच पौरुषगुणाचीं दोन अंगें असती तर शिवकाळांतहि पोवाड्याबरोबर शृंगारिक लावण्याहि निर्माण झाल्या असत्या, पण तसें झालेलें नाहीं. त्या काळांतलि

६. ऐतिहासिक पोवाडे, भाग १, पृष्ठ २८४
७. ऐतिहासिक पोवाडे, भाग २, पृष्ठ २०२
८. महाराष्ट्र-सारस्वत, भाग २, पृष्ठ २७६
९. माडखोलकर: शाहिरी, ऐतिहासिक व राष्ट्रीय कविता
१०. महाराष्ट्र-सारस्वत, भाग २, पृष्ठ २८७

लावणी म्हणजे काय ?

लावण्या उपलब्ध नाहीत. पुढे उपलब्ध होतील ही आशाहि व्यर्थ आहे; शिवाय त्या कालांत लावण्या रचल्या गेल्या होत्या असे मानण्यासहि कांही आधार नाही. शिवकालांत पोवाडेहि फारसे झाले नाहीत. याचें कारण त्या कालांत शाहिऱांना स्फूर्तिदायक प्रसंगांची वाण पडली असें नाही. याचें खरें कारण हेंच की शाहिऱांनी कविता केली ती देशभक्तीनें नव्हे की समाजप्रतिनें नव्हे तर 'अर्थकृते'. संतकवींनी काव्य केलें तें जनतेला धार्मिक शिकवण द्यायच्या हेतूनें; त्यामुळें ते राजकारणाविषयी उदासीन राहिले. पंडितकवींनी काव्य लिहिलें तें भक्तीनें प्रेरित होऊन, पारलौकिक कल्याण आणि ऐहिक कीर्ति मिळविण्याच्या हेतूनें. त्यामुळें ते राजकारण व समाजजीवन या दोहोंविषयी उदासीन राहिले. पण शाहिऱांनी रचना केली ती पैशाकरितां. मग त्यांस राजनीय व सामाजिक परिस्थितीकडे दुर्लक्ष करून कमें चालिले! त्यांनी तत्कालीन राजकाणी नरांची स्तुति केली ती व्यर्थ नव्हे तर अर्थकडे नजर ठेवूनच. जेव्हां राजकाणी पुरुषांची परंपरा खांडित झाली तेव्हां प्रभाकरासाख्या शाहिऱांनी मुंबईच्या विकाजी व फेस्तंजी शेठांवर देखील पोवाडे केले! शाहिऱांनी हा काव्यहेतु लपवून ठेवलेला नाही. त्याकडे दुर्लक्ष केलें त्यांना देशभक्तीचें श्रेय देणाऱ्या त्यांच्या भक्तांनी. पोवाड्यांच्या अखेरीस "शिवाजी सरज्यानें। इनाम घोडा बक्षीस दिला। शेरभर सोन्याचा। तोडा हातांत घातला" असे बाक्षिसाचे उल्लेख आहेत. हा त्यांचा काव्यहेतु लक्षांत घेतला असता तर त्यांच्या देशभक्तीशीं संत-व-पंडितकवींची उदासीनता तुल्य त्यांची निंदा करण्याचें पातक भाव्यांनीं केलें नसतें आणि शिवकालीन फक्त सात आठच पोवाडे सांपडतात याचें आश्चर्यहि य. न. केळकरांना वाटलें नसतें! शिवकालांत स्फूर्तिदायक प्रसंग विपुल होते; पण पोवाड्यांची किंमत सोन्याच्या तोड्यांनीं करणारे धनिक राजकारणी पुरुष किती होते? सगनभाऊचा पानपतचा सोडला तर इतर सर्व पोवाडे समकालीन शाहिऱांनींच रचले आहेत. याचें कारणहि

शाहिऱांच्या काव्यहेतूंतच सांपडतें. पूर्वजांची स्तुति कुणाला अप्रिय असते असें नाही; पण स्वतःची स्तुति त्याहून जास्त प्रिय असते आणि म्हणून त्याची किंमतहि जास्त. "समोर वाहणारी नदी असतांना तीत क्रीडा करण्याचें सोडून त्या नदीच्या उगमस्थानी जाण्याचा विचार कोण करणार!" असें जें याचें य. न. केळकर कारण देतात तें केवळ काव्य आहे.

पेशवाईत-विशेषतः उत्तर पेशवाईत— ही परिस्थिति बदलली. मराठी राज्याचें साम्राज्य झालें पण शिवशाहींतील शिस्त राहिली नाही. मराठी साम्राज्य ही पेशव्यांची दौलत, जहागिरी ही सरदारांची दौलत आणि परमुखांत-व शेवटीं शेवटीं आपल्याच मुलखांत- केलेली लूट ही सैनिकांची दौलत. मग दौलतजाद्यास पूर आला नाही तरच नवल! सरदार-जहागिरदार वाढले तसे त्यांच्यावरचे पोवाडे देखील वाढले. सरदारांवरींवर सैनिक, कारकून, ब्राह्मण इत्यादि वर्गांकडेहि पैसा वाढला. "सुखी केला मुलखांत केशरी भात घरोघरी शिजे। ग्रहस्थ भिक्षुकांचें गौरवें तुपांत मनगट भिजे। तीर्थोतीर्थी नित्य शेरभर सोनें सकाळीं शिजे। नाही दुःख कोणास पलंगी आनंदांत जन निजे" असें प्रभाकरांनी त्या वेळच्या संपन्नतेचें वर्णन केलें आहे. हे नवीन धनिक काव्याची किंमत सरदारप्रमाणें 'सोन्याच्या लंगरानें' अर्थातच करूं शकत नव्हते. पण त्यांच्या चवल्यापावल्याहिः शाहिऱांना नको होत्या असें नाही. त्यांच्या संतोषाकरितां त्यांच्या आवडीच्या विषयांवर लावण्या रचल्या गेल्या. शिवशाहींतील शाहिरांप्रमाणेंच पेशवाईतील शाहिऱांनीहि पैशाकरितांच रचना केली हें,

"प्रभाकर कवी भ्रमर गुंतला पहा कर्जाच्या कमळांत। द्रव्यकूपेचा प्रकाश पडल्या सुटून जाइल स्वकुळांत ॥" अशा प्रकारच्या उल्लेखावरून स्पष्टच होतें.

पोवाड्याची लावणी व लावणीचें गाणें

पेशवे व सरदार आणि त्यांनीं मारलेल्या लढाया हे विषय बहुजनसमाजासहि प्रियच होते. परंतु त्या

* चवल्यापावल्या हा शब्द लक्षणेनें व्याख्याचा; वाच्यार्थानें नव्हे. याला परशुराम हा अपवाद होता असें म्हणतात.

नवभारत

विषयांवरील रचना ज्या ओवडधोवड स्वरूपांत स्तुतिविषयाकडे खपून जात असे, तें स्वरूप मात्र बहुजनसमाजास आवडेल असें नव्हतें. केवळ शुभ बातमी आणणाऱ्यास जो इनाम देतो तो त्या प्रसंगावर स्तुतिपर कवन करणाऱ्यास मोठेंच इनाम देईल, यांत नवल नाही. परंतु तें काव्य बहुजनसमाजास पसंत पडावयास प्रसंगाचें वर्णन व नायकाची स्तुति यावरोवरच कलेचीहि आवश्यकता उत्पन्न झाली. शाहिऱांची कला रचनाप्रधान म्हणून पेशवाईतील पोवाडे जास्त सफाईदार होऊं लागले. पोवाड्याची लावणी झाली.

लावणीच्या स्वरूपांतहि हळूहळू फरक पडत चालला. कलगीतुऱ्याच्या सामन्याचें मूळ स्वरूप जाऊन, कोडीं, वर्णनें, रचना यांत स्पर्धा होऊं लागली होती ती पुढें गायनांत होऊं लागली. लावण्यांना 'अकट विकट चाली' लावण्यांत येऊं लागल्या. रागदारांत रचना होऊं लागली. लावणी गायकीच्या ढंगावर जाऊं लागली. तमाशाच्या

फडांतून ती कलावंतिणच्या बैठकींत शिरली. लावणीचें शृंगारिक गाणें झालें.

कलावंताची भूक

शाहिऱांनीं सुरुवातीस पोवाडे केले ते स्तुति-विषयाकडून मिळणाऱ्या इनामाकरितां आणि लावण्या रचल्या त्या बहुजनसमाजाकडून मिळणाऱ्या चवल्यापावल्यांकरितां. यामुळें त्यांचे सुरुवातीचे पोवाडे हे शिथिल व लावण्या या उत्तान, अर्थापेक्षां नादावर व रसापेक्षां रचनेवर जास्त भर दिलेल्या झाल्या, हें जरी खरें असलें तरी खऱ्या कलावंताचें समाधान केवळ रचनेच्या सफाईनें किंवा त्यामुळें मिळणाऱ्या पैशानें होणें शक्य नाही. यां कारणा-नेच आपल्या काव्यांत रसहि आहे, असें प्रभाकरनें मधून मधून आग्रहानें सांगितलें आहे. आणि रामजोशांनीं

“कवितारस झडकरी मनांत यावा, पुण्याचा ठेवा ।
दाता परी नीरस काय करावा, जन मार्मिक व्हावा ॥”
असे उद्गार हृदय पिळवटून काढले आहेत !

‘स्वैर विहंग’

“The sands in your way beg for your song and your movement,
Dancing Water ! Will you carry the burden of their lameness ? ”

— R. Tagore. “Stray Birds”

नवतरंग निर्मित, डुलत, निर्झरा ! जासी
तव मार्गावरतीं तिष्ठति सिकताराशी
याचितात तव मधु गीत नि मोहक लास्य;
त्या उत्कण्ठित परि अपंग, त्यांचा भार
बेउनी काय वद, नाचत तूं जाणार ?

— अनुवादक मा. गो. काटकर, बी. ए. (सोलापूर)

४६४

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राप्तपाठशाळांमंडळ, वार्ड

डॉ. के. ल. द प्तरी

स्वतंत्र भारताकरितां तत्त्वज्ञान

१५ ऑगस्ट १९४७ पासून भरत-खंडाचें पाकिस्तान आणि इंडिया अशीं दोन शकलें झालीं असलीं तरी प्रत्येक शकलास पूर्ण स्वातंत्र्य मिळालें आहे ह्याविषयी संशय नाहीं. हें स्वातंत्र्य आपणांस आपल्या पराक्रमानें मिळालें नसून जागतिक परिस्थितीमुळें व इंग्लंडांतल मजूर पक्षाच्या समंजस-पणामुळें मिळालें हेंहि उघड आहे. ह्यालाच ईश्वर-कृपेनें आपणांस स्वातंत्र्य मिळालें असेंहि कोणी म्हणतील. महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली आपण स्वातंत्र्याकरितां जी चळवळ केली तिनें हें मिळालेलें स्वातंत्र्य टिकविण्यास व त्याच्या सदुपयोग करण्यास आपणांस अंशतः लायक केलें एवढेंच झालें आहे. अंशतः हा शब्द मी बुद्धिपुरस्सर यांजिला आहे. कारण माझ्या मते इंडिया म्हणजेच स्वतंत्र भारत, मिळालेलें स्वातंत्र्य टिकविण्यास व त्याच्या सदुपयोग करण्यास पूर्ण लायक अजून झालें नाहीं. ह्याचें प्रमाण असें दिवतें कीं हें स्वातंत्र्य टिकविण्यास आणि त्याच्या सदुपयोग करण्यास आपण काय करावें ह्याविषयी आपणांत वादविवादच चालूं असून आपलें त्याविषयी एकमत झालेलें नाहीं. अर्थात् तदनुप क्रियाहि पूर्णपणें सुरू झाली नाहीं, हेंहि उघडच आहे. म्हणून स्वातंत्र्य कसें टिकवावें व त्याच्या सदुपयोग कसा करावा ह्याचा विचार करण्याकरितां हा निवेध मी लिहीत आहे.

सुखाविषयांच्या सामान्य कल्पना

प्रथमः स्वातंत्र्याच्या सदुपयोग म्हणजे काय ह्याचा विचार करूं. प्रत्येक मनुष्य आपल्या दुःखाचा नाश करून आनंदाचा अनुभव घेण्याकरितांच झटत असतो. त्या अर्थां स्वातंत्र्याचाहि उपयोग दुःखाचा नाश व आनंदाचा अनुभव

ह्याकरितांच केला पाहिजे हें कोणीहि मान्य करील. पण दुःखाचा नाश व आनंदाचा अनुभव कशांनें होईल ह्याविषयी मात्र मतभेद होण्याचा संभव आहे. मतभेद होण्याचा संभव आहे असें म्हणण्यापेक्षा मतभेद आहेच असें म्हणणेंच अधिक योग्य आहे. म्हणून दुःखाचा नाश व आनंदाचा अनुभव मिळविण्यासाठीं काय केलें पाहिजे ह्याचाच आतां विचार करूं.

कांहीं लोकांस असें वाटतें कीं इंद्रियांकडून त्यांच्या त्यांच्या विषयांचा यथेच्छ उपभोग घेविल्यानें आनंद होतो. पण हें चूक आहे. विषयांचा उपभोग कांहीं मर्यादपलीकडे गेल्यास तो आनंद देण्याऐवजी रोगांस व दुःखांसच कारणीभूत होतो. शिवाय फार विषयोपभोगानें आणि वार्धक्यानें इंद्रियें विषयोपभोगास असमर्थ होतात. अशा-वेळीं आनंद कसा मिळवावा हा प्रश्न उपास्थित होतो. शरीर जिवंत व सुस्थितीत राहण्याला ज्यानें बाध येणार नाहीं, इतकाच विषयोपभोग घेता येईल हें ह्यावरून सिद्ध होतें. कारण जास्त उपभोग रोगांस व दुःखांस कारण होतो. यामुळें आनंदाचें दुसरें कोणतें तरी साधन शोधिलें पाहिजे असेंहि सिद्ध होतें.

दुसऱ्यास दुःखी केल्यानें—दुसऱ्याचें धन, अन्न, घरदाग, शेतीवाडी, कपडालत्ता, बायकामुलें, गुरेढोरे हरण केल्यानें आपणांस सुख होईल असें कांहीं जणांस वाटतें. पण दुसऱ्यावर केलेल्या क्रियेवर तो दुसरा प्रतिक्रिया करतो व आपणांस दुःखांत पाडतो हें ते विसरतात ! शिवाय दुसऱ्यांस दुःख देऊन मिळविलेलें सुख हें परावलंबी सुख आहे; अर्थात् तें अस्थिर आहे, हें त्यांना उमजत नाहीं. दुसऱ्या-

४६५

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत

द्वारा प्राप्तपाठशालामंडळ, वाई

नवभारत

जवळचें धन वगैरे संपल्यावर त्या रीतीनें सुख मिळवितां येत नाहीं हें उघड आहे. ह्या रीतीनें मिळणारें सुख परावलंबी व अस्थिर आहे. म्हणून सुख मिळविण्याची ही रीति सर्वोत्तम त्याच्य आहे.

काहीं न करतां स्वस्थ वसून राहिल्यानें सुख होईल असें कांहींजणांस वाटतें. पण तेंहि चूक आहे. ह्यानें कांहीं काळ सुख होईल खरें पण नंतर भूक लागेल, तहान लागेल, थंडी वाजेल, किंवा ऊन लागेल किंवा एकाच अवस्थेत वसून राहिल्यानें अंग दुखू लागेल. एकूण अनेक प्रकारचें दुःख होईल. तेव्हां कांहीं तरी क्रिया करावी लागेल. अर्थात् अन्न, पाणी, घरदार, कपडे-लत्ते मिळविण्याची क्रिया करावी लागेलच. तर मग ही क्रिया दुःख होण्यापूर्वीच केलेली चांगली हेंहि उघडच आहे. म्हणून स्वस्थ निष्क्रिय वसून राहण्याऐवजीं अन्न वगैरे मिळविण्याची क्रिया करावी हें ठरतें.

अशी क्रिया तरी एकसारखी केल्यानें सुख होईल का ? नाहीं. कारण कांहीं काळ क्रिया केल्यानें थकवा येतो व त्यानंतर केलेल्या क्रियेनें दुःख होतें. म्हणून थकव्यानंतर स्वस्थ निष्क्रिय वसून किंवा निजून झोंप घेऊन विश्रांति घ्यावीच लागते. आळीपाळीनें कर्म करावें व विश्रांति घ्यावी म्हणजे सुख होईल असा विचार मनांत येतो.

आळीपाळीनें कर्म केल्यानें आणि विश्रांति घेतल्यानें मनुष्य जिवंत राहील व त्याच्या शरीराला दुःख होणार नाहीं हें खरें; पण त्याचें मन तेवढ्यानें दुःखरहित व सुखी होईल का ? किंवा मला गाडी पाहिजे, घोडा पाहिजे, नेसण्यास पैठणी पाहिजे, श्रीखंड पाहिजे, बासुंदी पाहिजे, अप्सरा पाहिजे असें म्हणून स्वतःस दुःखी करून घेईल ? किंवा दुसरे मला दुःख देतील ह्या चिंतेनें व्याकुळ होईल ? किंवा मी कर्म करण्यास आणि अन्नादि मिळविण्यास असमर्थ झालों तर तेव्हां माझे दुःख कसें निवारण करतां येईल ह्या चिंतेनें व्याकुळ होईल ? शरीर जिवंत व दुःखरहित असलें तरी मन ह्या रीतीनें दुःखी होईल असें निश्चित दिसतें.

ह्यावर उपाय काय ? गाडी, घोडा वगैरे मिळविण्यासाठी खटपट करावी आणि दुसऱ्याचा नाश

करून टाकावा काय ? केलेल्या खटपटीनें गाडी, घोडा वगैरे न मिळाले आणि दुसऱ्यांनी आपलाच नाश करण्याचा प्रसंग आणला तर कसें होईल ? ह्यापेक्षां गाडी, घोडा, वगैरेची इच्छा टाकून दिली व दुसऱ्याचें प्रेम संपादिलें तर अधिक चांगलें नाहीं का होणार ? ह्या इच्छा कशा टाकून देतां येतील व दुसऱ्याचें प्रेम कसें संपादन करतां येईल ? गाडी-घोडे वगैरेशिवायहि मनुष्य आनंदी असू शकतो हें समजलें व पटलें तर मनुष्य इच्छा टाकून देऊं शकतो आणि दुसऱ्यांवर प्रेम करून त्यास त्याच्या अडचणींच्या वेळीं मदत केल्यानें त्याचें प्रेम संपादितो येतें. पण हें तरी कसें घडावें ?

आनंदाचें स्वरूप

ह्याकरितां आनंदाच्या स्वरूपाचें मनुष्यास ज्ञान झालें पाहिजे आणि जीवाजीवांचा परस्परान्शी जो संबंध आहे त्याचें यथार्थ ज्ञान झालें पाहिजे.

मनुष्यानें स्वतःच्या आनंदाच्या वेळच्या स्वरूपाचा विचार करावा म्हणजे त्यास दिसून येईल कीं आनंदाच्या वेळीं तो जागा असून त्यास त्या वेळीं इच्छा कोणतीच नसते. जागेपणीं इच्छेचा अभाव झाला कीं आनंद प्रगट होतोच. उदाहरणार्थ, लहान मुलांस खाऊ-पिऊ घातलें व त्यांच्या अंगावर कपडे चढविले म्हणजे त्यांच्या सर्व इच्छा नाहींशा होतात, तेव्हां त्यांच्या ठिकाणीं आनंद प्रकट होतो. व तो क्रीडेच्या म्हणजेच खेळण्याच्या रूपानें जणू उत्पन्न जात असतो ! इच्छेचा अभाव जागेपणीं करणें हेंच आनंदाचें साधन ह्याप्रमाणें ठरतें. आनंदाच्या वेळीं देखील कोणतीहि इच्छा उत्पन्न झाली कीं मनुष्य त्याच वेळीं त्या आनंदापासून च्युत होतो म्हणजेच घसरतो.

इच्छांचा अभाव कसा होईल ? एक तर ती पूर्ण केली पाहिजे किंवा ती टाकून दिली पाहिजे. इच्छा पूर्ण होणें ही पुष्कळदां पराधीन गोष्ट असते; पण ती टाकून देणें ही स्वाधीन गोष्ट असते. उदाहरणार्थ, गाडीत वसून जाण्याची इच्छा झाल्यास गाडी मिळविण्यांत सिद्धि प्राप्त झाली तरच ती इच्छा पूर्ण होऊं शकेल व नाहींशी होईल. पण ती इच्छा टाकून देणें स्वाधीन आहे. अर्थात् ही इच्छा पूर्ण करण्यापेक्षां ती टाकून देणेंच सोपें अर्थात् अभीष्ट आहे.

४६६

स्वतंत्र भारताकरिता तत्त्वज्ञान

पण काही इच्छा अशा आहेत की त्या पूर्ण केल्याशिवाय नाहीसा होतच नाहीत. उदाहरणार्थ, भूक लागली असतां अन्न खाण्याची इच्छा. ही अन्न खाऊन पूर्ण केली तरच नाहीशी होईल. अशा इच्छा पूर्ण करण्याकरितां खटपट म्हणजेच कर्म केलेंच पाहिजे. इतर इच्छा टाकून देणेंच सोपें व योग्य आहे. ह्या दोन उपायांनीं आनंदाची प्राप्ति होईल.

दुसऱ्याचें भय केव्हां वाटणार नाही ?

पण दुसरा आपणांस दुःख देईल किंवा आपल्या इच्छा पूर्ण करण्याच्या आड येईल हें जें भय आपणांस वाटतें व त्या भयामुलें ज्या इच्छा आपणांस उत्पन्न होतात त्या कशा नाहीश्या होतील ? त्या नाहीश्या होणें हें त्या दुसऱ्याच्या अधीन आहे— पराधीन आहे— अर्थात् स्वाधीन नाही. ही अडचण कशी दूर करावी ? आपण जर त्या दुसऱ्यास ज्यांनीं आनंद होईल अशाच गोष्टी करूं लागलों तर आनंद देणारे जे आपण त्या आपला नाश करण्याची त्यास इच्छाच होणार नाही. उलट आपलें सर्व प्रकारें रक्षण करावें अशीच इच्छा त्या दुसऱ्यास होईल. अर्थात् अशा परिस्थितीत त्याचें भय मानण्याचें कारणच राहात नाही. म्हणून दुसऱ्यापासून होणारें दुःख व भय नाहीसे करण्याकरितां त्या दुसऱ्यास ज्यांनीं आनंद होईल त्या सर्व गोष्टी करणें हाच उपाय आहे. ह्यासच दुसऱ्यावर प्रेम करणें, दुसऱ्यावर उपकार करणें, असें म्हणतात. हा परोपकार किंवा परप्रेम आपणांस जितकें अधिक साधेल तितकें अधिक निर्भय आपण होऊं. म्हणून हा परोपकार किंवा परप्रेम आत्यंतिकपणें साधण्यास मी व पर असा भेद माचूं नये.

पण आपण एकटे आणि दुसरे अनंत आहेत. या सर्वांवर आपण मनानें प्रेम केलें तरी उपकार करूं शकत नाही. शिवाय अनंत दुसरे जे आहेत त्यामध्ये मनुष्येतर नासमज हिंस जीवहि आहेत व कांहीं मनुष्येतर नासमज असतात. त्यांना दुसऱ्यांस दुःख देऊं नये हें समजत नाही. म्हणून दुसऱ्यांपासून देऊं नये हें समजत नाही. म्हणून दुसऱ्यांपासून भय अजिवात नाहीसे होणें असंभाव्य आहे. असें हें भय नाहीसे करण्याकरितां राज्य किंवा सरकारें स्थापन झालेली आहेत. त्यांच्याकडून देखील हें

भय पूर्णपणें नाहीसे होत नाही असें प्रत्यक्ष दिसून येतें. तर मग दुसऱ्यांपासून वाटणारें भय पूर्णपणें कसें नाहीसे होईल हा प्रश्न आहे.

त्या प्रश्नाचें एक उत्तर असें आहे: दुसरा जेव्हां आपणांस दुःख देतो त्या वेळीं त्यास आनंद होतोच. तो त्याचा जो आनंद तो आपलाच आनंद होय. कारण त्याचा व माझा आत्मा एकच आहे. इतकी अभेददृष्टि ज्याची होईल, त्याला त्या दुसऱ्यानें दिलेलें दुःख मासणारच नाही व अर्थात् त्याला दुसऱ्याचें भय केव्हांच वाटणार नाही. एकनाथांच्या घरांत चोर शिरला व त्यानें देवाच्या मूर्तीशिवाय सर्व नेलें. एकनाथ तें सर्व विरोध न करतां पाहत होते. चोर जाऊं लागला तेव्हां एकनाथ चोरास म्हणाले, “अरे ती सोन्याची मूर्ति घेऊन जावयाची राहिली ना ? तीहि घेऊन जा.” ह्यावरून चोराचा जो आनंद चोरास होत होता तोच एकनाथांस देखील होत होता ! इतकी एकनाथांची अभेददृष्टि झाली होती ! वाच आपणांस लाऊं लागला तर ह्या वाधास त्या खाण्यापासून जो आनंद होतो तोच जर आपण अनुभवूं लागलों तर आपणांस भय कोणतें ? मकरध्वज राजाची गोष्ट अशी सांगतात की, श्रीकृष्णानें त्याच्या देहाचा उजवा भाग करवतीनें कापून मागितला. तेव्हां करवत असतांना डावा डोळा रडूं लागला. त्याचें कारण विचारांत त्या राजानें असें सांगितलें कीं माझा उजवा भाग त्या राजानें असें सांगितलें कीं माझा उजवा भाग श्रीकृष्ण घेईल व त्याचें सार्थक्य होईल; डाव्या भागास हें भाग्य लाभत नाही म्हणून डावा डोळा रडत आहे. ह्यावरून श्रीकृष्णाशीं त्याची पूर्ण अद्वैतदृष्टि झाली होती हें सिद्ध होतें. सर्व जीवांशीं अशी पूर्ण अद्वैत दृष्टि झाल्यावर भय कोणतें राहणार आहे ?

साम-दाम-दंड योजितांना अभेददृष्टि

तर मग आपणांस दुःख देणाऱ्यांस विरोध न करतां यथेच्छ वावरूं द्यावें काय, असा प्रश्न येतो. तो आतां जसा मला दुःख देण्यास तयार झाला, तसा तो इतरांस दुःख देणार नाही काय ? त्या इतरांस तो दुःख देईल तें विरोध न करतां पहाणें, हें त्या इतरांविषयीं माझी जी अभेददृष्टि असावी तिच्याविरुद्ध नाही काय ? वाघ मला खात असला

नवभारत

तर मी विरोध करू नये हें जर खरें असलें, तरी वाघ माझ्या शेजाऱ्यास खात असला तरी देखील विरोध करू नये हें खरें आहे काय?— असे प्रश्न उत्पन्न होतात. त्यांचें उत्तर असे:— अशांस आवश्यक तितका विरोध करावाच. पण त्यांचेहि प्रेम संपादन करण्याकरितां त्याविषयीची अभेददृष्टि म्हणजेच परोपकारवृत्ति सोडू नये. म्हणून प्रथमतः सामानें (उपदेशानें किंवा महात्मा गांधीप्रमाणें प्रायोपवेशन करून) त्यास परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करावा. तें शक्य नसल्यास त्यास धन देऊन देखील परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करावा. उदाहरणार्थ, अहल्याबाई होळकरिणीनें चोऱ्या करणाऱ्या मिहळांस शेती करण्याकरितां धन व जमीन देऊन चोऱ्या करण्यापासून परावृत्त केलें. तें शक्य नसल्यास त्याच्या साहाय्यकरत्यास त्याच्यापासून फोडून किंवा थोड्यांत थोडें दुःख देऊन त्यास परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करावा. कोणत्याहि रीतीनें परावृत्त केलेल्यास प्रेम दाखवून व त्यावर उपकार करून हितकर सन्मार्गास लावावें. तें शक्य दिसत नसल्यास आणि त्याच्याकडून होणारें नुकसान भरून येणार नाही असें असल्यास त्यास विरोध करावा किंवा त्यास मारून देखील टाकावें; पण त्या वेळीं देखील अभेददृष्टि सोडू नये. म्हणजे त्यास कमीत कमी दुःख होईल अशा रीतीनें विरोध करावा व मारतांनाहि झटपट मारून टाकावें. दुःखानें फार वेळ तळमळत ठेवू नये. अशा सर्व वेळीं देखील त्या दुसऱ्याशीं झगडतांना आपणांस जें दुःख होईल तें आपण इतरांच्या आनंदाकरितां आपल्या अंगावर घेतों ही भावना ठेवावी. म्हणजे त्या भावनेनें आपणांस होणारें दुःख लोपून जाईल; इतकेंच नव्हे तर त्यांचे आनंदातच रूपांतर होईल. आपल्या देशाच्या संरक्षणाकरितां किंवा सुखाकरितां लढतांना वीरांना आनंदच होत असतो हें प्रसिद्धच आहे आणि अशा कारणाकरितां लढतांना ज्यांना आनंद होतो तोच खरा वीर. दुसऱ्यांचें भय केव्हां वाटणार नाही या प्रश्नाचें हें दुसरें उत्तर आहे.

एकूण, इतर जीवांस अभेददृष्टीनें पाहून त्यांवर प्रेम व उपकार करित गेल्यास ते इतर जीव आपलें रक्षण करण्याचाच व आपणांस सुख देण्याचाच प्रयत्न करतील. परंतु क्वचित् कोणी

ज्याला आपल्या प्रेमाचा व उपकाराचा अनुभव नाही, असा आपणांस दुःख देण्यास उभा राहिलाच तर त्याच्याच आनंदाकरितां त्यास विरोध न करतां त्यास होणारा आनंद अनुभवावा किंवा इतरांच्या रक्षणाकरितां व आनंदाकरितां त्यास कमीत कमी दुःख देऊन विरोध करावा आणि त्या इतरांचा आनंद अनुभवावा; म्हणजे जिवंत असेपर्यंत आपणांस आनंदाशिवाय दुसरें कांहींच मिळणार नाही.

एकूण आनंदाचा मार्ग ठरतो तो असा: (१) जिवंत राहाण्याकरितां व दुसऱ्यांवर प्रेम व उपकार करण्याकरितां कर्म करावें. असें कर्म केव्हांच टाकू नये. (२) इच्छा जितक्या टाकून देतां येतील तितक्या टाकून द्याव्या. (३) इंद्रियसुखांचा उपभोग जिवंत राहण्याला किंवा दुःख नाहीसे करण्याला आवश्यक इतकाच घ्यावा. (४) इतर जीवांस दुःख दिल्यास ते आपणांस परत दुःखी करण्याचा प्रयत्न करतात आणि इतर जीवांवर प्रेम व उपकार केल्यास ते आपणांवर परत प्रेम व उपकार करतात असेंच नेहमी घडतें; म्हणून इतर जीवांच्या विषयी अभेददृष्टि ठेवून त्यांचा जो आनंद तो आपलाच आनंद मानावा. (५) इच्छांचा अभाव होतांच आनंद प्रकट होतोच व तांचे खरा स्वाधीन असलेला श्रेष्ठ आनंद हांच हें लक्षांत ठेवून वागावें.— हाच ज्ञानकर्मसमुच्चय-मार्ग होय. ह्याच मार्गानें व्यक्तीला, समाजाला किंवा राष्ट्राला आनंद मिळू शकतो. इतर मार्ग दुःखालाच कारणीभूत होतात.

ज्ञानकर्मसमुच्चयाचा मार्ग

युरोप व अमेरिका येथील पाश्चात्य लोक केवळ कर्ममार्गानें गेले व आपल्या ज्या ज्या इच्छा होतील त्या त्या सर्व पूर्ण करण्याकरितां कर्म करित राहिले. पण त्यामुळें एकमेकांशीं भांडणें उत्पन्न होऊन युद्धांमुळें अनेक आपत्ती उत्पन्न झाल्या. त्या आपत्तींमधून सुटण्याचा मार्ग अजून त्यांना दिसत नाही. पाहिलें जागतिक युद्ध झालें, दुसरें जागतिक युद्ध झालें आणि तिसरें जागतिक युद्ध होऊं घातलें आहे. इच्छा टाकून देण्याचा व इतरांचा जो आनंद तो आपलाच आनंद मानण्याचा मार्ग सोडल्यामुळें त्यांची अशी दुर्दशा झाली आहे ह्यांत संशय नाही.

स्वतंत्र भारताकरिता तत्त्वज्ञान

भरतखंडांतील लोकांचे ह्याच्या उलट झाले. सर्व कर्म टाकून अरण्यांत राहून केवळ ज्ञानाच्या जोरावर आनंद मिळविण्याच्या मार्गास ते लागले. त्याची अवस्था पाश्चात्यांच्या अवस्थेपेक्षांहि वाईट झाली. केवळ कर्ममार्गांनी जाणारे व त्यामुळे दुर्दशेत सापडलेले जे पाश्चात्य त्यांचेच गुलाम आपण झालो. आपले स्वातंत्र्य गेलं आणि आपण केवळ पराधीन झालो. पाश्चात्यांचे त्यांचा मार्ग बदलविण्याचे स्वातंत्र्य तरी कायम राहिले. आपणांस आपला मार्ग बदलविण्याचे स्वातंत्र्य राहिले नव्हते. एकूण आपली दुर्दशा त्यांच्या दुर्दशेपेक्षांहि वाईट. केवळ कर्ममार्गांनी जाणाऱ्यास खाण्यापिण्यास मिळेल व तो शरीराने तरी सुखी राहील. परंतु केवळ ज्ञानमार्गांनी जाणाऱ्यास खाण्यापिण्यास न मिळाल्यामुळे त्याचे शरीर दुःखी होईल व शरीर-दुःखामुळे त्याचे मन नेहमी इच्छाग्रस्त राहील. एकूण त्याला कोणतेच सुख मिळणार नाही. एकूण केवळ ज्ञानमार्गांनी जाणाऱ्यांची दुर्दशा अधिक वाईट असते !

म्हणून आतां सुदैवाने स्वतंत्र झालेल्या भारतीयांनी कर्म व ज्ञान ह्या दोहोंचाहि अवलंब करवा. जिवंत राहण्याला आवश्यक असे सर्व पदार्थ उत्पन्न करण्यासाठी कर्म करावे आणि इच्छात्यागाने व परस्परप्रेमानेच खरा आनंद प्राप्त होतो, हे ज्ञान पक्के लक्षांत ठेवून परस्परांशी व इनर राष्ट्रांशी वागावे.

आर्थिक व वैद्यकीय व्यवस्था

वर सांगितलेल्या ज्ञानकर्मसमुच्चयमार्गाविषयी काही खुलासे करणे जरूर आहे. आपसाआपसांतील घनाविषयीची भांडणे कशी मिटवावी असा प्रश्न केला जाईल. ह्याविषयी इतरत्र मी दुसरा एक निबंध लिहिला आहे. ह्यांत दाखविल्याप्रमाणे सर्व धन, ते कोणीहि मिळविले तरी राष्ट्रांचेच समजावे व त्यांतून प्रत्येकास जेवढे आवश्यक असेल तेवढेच उपभोगण्यास द्यावे; त्यासच समाजसत्तावाद म्हणतात व त्यानेच घनाविषयीची सर्व भांडणे मिटून सर्वांस आनंद होईल.

डॉक्टर, वैद्य व हकमि पुष्कळच वाढले व ते फार खटपट करित आहेत तरी रोग व त्यांपासून होणारे

दुःख हद्दतांना दिसत नाही. त्यास कोणता उपाय करावा असा दुसरा महत्वाचा प्रश्न आहे. ह्या-संबंधानेहि “स्वतंत्र भारतातील वैद्यकीय व्यवस्था” हा दुसरा निबंध इतरत्र मी लिहिला आहे व त्यांत आरोग्याचा खरा व सोपा मार्ग दाखविला आहे. त्याचाच अवलंब करवा. त्या निबंधांत दाखविले आहे की “सम-चिकित्सापद्धतीने” योजिलेल्या थोड्याच खनिज शारीरघटकांनीच सर्व रोगांचे उच्चाटन होऊ शकते.” ह्या सिद्धांताचा स्वीकार करून रोगचिकित्सेकांनी वागावे म्हणजे भारतीयांच्या आरोग्याचा प्रश्न फारच चांगल्या रीतीने सुटेल. म्हणजे भारतीयांस आरोग्य व दीर्घायुष्य लाभेल अशी खात्री आहे. माझ्या ह्या सूचनेकडे भारतीयांनी दुर्लक्ष करू नये. मी दीर्घ कालपर्यंत विचार करून व अनुभव घेऊन हे लिहिले आहे.

वरील विवेचनांत विषयोपभोगांस मर्यादा घातली आहे तिचा अर्थ काय? स्त्रीनिषेवन करू नये अस त्या मर्यादेचा अर्थ आहे काय? प्रजोत्पादनास आवश्यक इतके स्त्रीसेवन केलेच पाहिजे. कारण ते न केले तर समाजांत आवश्यक तितकी लोकसंख्या कायम राहाणार नाही व लोकसंख्येची कमतरता सर्वांच्याच दुःखास कारणीभूत होईल. ह्यासंबंधाने स्पष्ट सांगितले पाहिजे की ज्यांचे शरीर निरोगी व सुदृढ आहे व ज्यांचे मन सच्छील व बुद्धि तीक्ष्ण आहे त्यांचे हे कर्तव्यच आहे की त्यांनी स्वतः-सारखीच चांगली संतति उत्पन्न करावी. त्यांनी संन्यास-श्रम घेऊन ब्रह्मचर्याने राहाणे हे मोठे पाप आहे. कारण ते समाजांत आवश्यक असलेल्या चांगल्या प्रजेच्या कमतरतेस किंवा अभाववास कारण होतात. शारीरिक, मानसिक किंवा बौद्धिक व्यंग ज्यांना आहे अशांची संतति व्यंगयुक्तच होणार म्हणून अशांनी प्रजोत्पादन करू नये. आणि अशांना समाजात विवाहप्रतिबंधन किंवा वैध्वीकरण ह्या उपायांनी प्रजोत्पादन करू देऊ नये. रोगी मनुष्यांनीही रोग पूर्णपणे नाहीसा झाल्याशिवाय स्त्रीनिषेवन करू नये. रोगी स्त्रींचेहि निषेवन ती पूर्णपणे रोगमुक्त झाल्याशिवाय करू नये. ज्याने शरीर रोगी व दुर्बल होईल तितके स्त्रीसेवन करू नयेच हेहि उघड आहे. कोणत्या तरी सद्बुद्धीगोळाकडे मन लावून स्त्रीनिषेवन शक्य तितके

नवभारत

कमी करावें. तथापि, चांगल्या मनुष्यानें अविवाहित राहूं नये. विवाह केला तरी प्रजोत्पत्तीकरिता किंवा अतुल कामेच्छेमुळे निद्रानाश वगैरे होऊन दुःख होऊं लागेल तरच स्त्रीसेवन करावें. कामेच्छात्यागांत जो आनंद आहे तो कामेच्छापूर्तीमध्ये नाही हें लक्षांत ठेवूनच वागावें.

संतति नियमन

प्रजोत्पादनाची वर केलेली तरफदारी वाचून क्रित्येकांस फार आश्चर्य वाटेल. लोकसंख्येचा अतिरेक कसा टाळावा? असा प्रश्न ते करतील. लोकसंख्येच्या अतिरेकाचा प्रश्न आज भारतासमोर उभा आहे असे वाटत नाही. भारतापुढें आज प्रश्न उभा आहे तो अन्न वगैरेचें उत्पादन वाढविण्याचा आहे. उत्पादनाची अत्युच्च मर्यादा गाठल्यानंतरच लोकसंख्येच्या अतिरेकाचा प्रश्न उभा राहील. शिवाय व्यंगयुक्तांचें प्रजोत्पादन बंद केल्यानें हा प्रश्न दिरंगाईवर पडेल हें उघडच आहे. म्हणून व दुसऱ्या स्पष्ट दिसणाऱ्या कारणांकरितां व्यंगयुक्तांचें प्रजोत्पादन आतांपासूनच बंद करावें. लोकसंख्येच्या अतिरेकाचा प्रश्न जेव्हां उत्पन्न होईल तेव्हां संततिनियमन करावें. संततिनियमनाचे अनेक उपाय सुचविले जातात. पण त्यांपैकी पुष्कळसे आरोग्यास बाधक असेच आहेत. सर्वांमध्ये उत्तम उपाय मुलींच्या विवाहाचें वय वाढविणें हा आहे. मुलींना संतति सोळाव्या वर्षापासून होऊं लागते. त्यांचा विवाह अठराव्या वर्षाच्या पूर्वी होऊं न दिला तर संतति जास्त सुट्ट व कमीहि होईल. जरूर दिसल्यास ही विवाह-वयमर्यादा अठराच्याहि वर चढवितां येते. शिवाय ज्यांना संतति झाली आहे अशा स्त्रियांस वैधव्य प्राप्त झालें तर त्यांना पुनः विवाह करण्यास प्रातिबंध करून ही लोकसंख्या कमी करतां येईल. लढाईचा प्रसंग न आणतां कमी लोकसंख्येच्या इतर देशांत लोक पाठवितां आले तर पाठवावे हाहि एक उपाय आहे. पण तो अर्थात् पराधीन आहे. सर्व पृथ्वीवर एकच राज्य होईल तेव्हांच हा उपाय खात्रीनें योजतां येईल. तोंपर्यंत वर सांगितलेले दुसरे स्वाधीन असलेले उपाय योजले पाहिजेत हें उघड आहे.

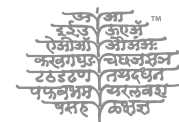
जेत्याचें धोरण

भारतीय राष्ट्र इतर राष्ट्रांशीं प्रेमानें वागत असून हि जर एखादें राष्ट्र भारतावर चालून आलें तर युद्ध करावें किंवा नाही असाहि प्रश्न कोणी करतील. अशा आक्रामक राष्ट्रांशीं भारतीय राष्ट्रानें जरूर युद्ध करावें आणि तें अतिशय निकारानें करावें. पण जय मिळाल्यावर त्या आक्रामक राष्ट्रावर अपमानकारक किंवा नाशकारक अटी लादूं नयेत. पुढील युद्धास कारण होतील अशा कोणत्याहि अटी त्यावर लादूं नयेत. त्यासंबंधानें भरतखंडांतच घडलेली एक हकीकत लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. ती अशी—नेपाळांतील एका नदीच्या कांठीं दोन लहान लहान राज्ये होती. त्या दोनहि राज्यांतील प्रजा त्या नदीच्या पाण्याचा उपयोग करीत. एका वर्षी अवर्षणामुळे नदीत पाणी कमी होतें व ते दोनहि राज्यांतील लोकांना पुरेना. त्यामुळे त्या दोन राज्यांतील लोकांच्या कटकटी होतां होतां त्या राजापर्यंत गेल्या. तेव्हां दोनहि राजांचीं सैन्ये युद्धास सज होऊन समोरासमोर उभीं राहिलीं. पण शस्त्रास्त्रांचा मारा सुरू होण्यापूर्वी त्या दोन राजांनीं एकमेकांशीं कांहीं विचारविनिमय केला. त्यानंतर लढाई सुरू झाली. लढाईत दोन्हीकडच अर्बे लोक मेळ्यानंतर दोनहि राजांनीं हुकूम केला कीं “आतां बाकी राहिलेल्या लोकांना पुरेल इतकें पाणी नदीत आहे त्या अर्थी आतां लढाई थांबवा.” अशा रीतीनें लढाई केल्यास जगांतील लढाया कमी कमी होत नाहीशा होतील. भारतानें लढाई अशाच रीतीनें करावी. प्रत्यक्ष लढाईपासून फारसें नुकसान किंवा दुःख नाही. जितराष्ट्रावर लादलेल्या वाईट अटीपासूनच नुकसान व दुःख आहे.

मी व इतर जीव अभिन्न

इतरांशीं अभेददृष्टीनें वागावें हें तत्त्व मागे सांगितलें. त्यावर कांहींजण अक्षिप घेतील कीं, ‘इतर माझ्याहून अभिन्न नाहीतच. तर मग मी त्यांना अभिन्न कां मानूं?’ त्यांनीं पुढील प्रतिपादनाचें मनन करावें. सर्व जगाचें नियमन करणारी एक परमश्रेष्ठ शक्ति आहे, हें प्रत्यक्षच दिसतें आणि सर्वांस मान्य आहे. हिलाच ईश्वर म्हणतात. दोन स्वतंत्र वस्तू एकमेकांचें नियमन करूं

४७०

स्वतंत्र भारताकरिता तत्त्वज्ञान

शेकत नाहीत आणि कोणतीही वस्तू दुसऱ्या नवीन वस्तूस उत्पन्न करू शकत नाही. ही दोन तत्वे तत्त्ववेत्त्यांनी खूप खूप विचार करून ठरविली आहेत. ह्या तत्वांवरून सिद्ध होते की ईश्वर सर्व जगाहून भिन्न नाही; म्हणून तो सर्व जगाचे नियमन करू शकतो. म्हणून प्रत्येक जीव ईश्वरच आहे— ईश्वराची अभिव्यक्ति किंवा आविर्भाव आहे, असे पाहिजे तर म्हणा! मीही ईश्वरच आणि इतर जीवहि ईश्वरच. अर्थात् मी व इतर जीवहि अभिन्नच; मग इतर जीवांस दुःखी करून मला आनंद

कसा मिळेल? इतर जीवास सुखी केल्यानेच मला सुख (आनंद) मिळेल. ईश्वरास संतुष्ट केल्याने परम कल्याणाची प्राप्ति होते असे सर्व मानतात तर सर्वांनी सर्वांस सुखी व संतुष्ट करण्याचा प्रयत्न करावा हेंच जीवेश्वराच्या अभिन्नत्वावरून ठरते. हेंच व्रत भारतीयांनी एकमेकांशी वागतांना आणि भरतराष्ट्राने इतर राष्ट्रांशी वागतांना पाळावे. हेंच खरे तत्त्वज्ञान होय. ह्याचेंच स्वतंत्र भारताने अनुसरण करावे; म्हणजेच भारतास आनंदाचा अनुभव येईल आणि स्वातंत्र्य टिकवितांही येईल.

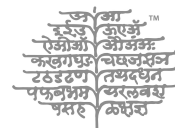
धन्य जीवन, धन्य मृत्यु !

सप्टेंबर १९१९ मध्ये गांधीजींच्या वयास ५० वर्षे पूर्ण झाली त्या वेळी त्यांची जयंती प्रथमच सामुदायिक रीत्या साजरी झाली अशी माझी समजूत आहे. मी त्यावेळी तुकताच सावरमतीच्या सयाग्रहा-श्रमामध्ये राहण्यास गेलो होतो. आश्रमामध्ये जयंतीचा कार्यक्रम ठेवलेला होता. त्या कार्यक्रमांमध्ये मापण फक्त गांधीजींचेच झाले. त्यांतील महत्त्वाचा भाग मात्र माझ्या मनावर कायमचा ठसून राहिलेला आहे. गांधीजी म्हणाले: “माझी जयंती तुम्ही एवढ्या आनंदानिशी साजरी करीत आहां! वाढदिवस म्हणजे तर मृत्यूकडील वाटचालीचे एकेक टप्पे ओलांडणे! मी मृत्यूच्या अधिक जवळ आलो तो प्रसंग तुम्ही साजरा करीत आहांत! पण जेव्हा माझा प्रत्यक्ष मृत्यु होईल तेव्हा तो प्रसंगही तुम्ही या वाढदिवसाइतक्याच आनंदाने साजरा केला पाहिजे. नाही तर विनोबा गीतेचे एवढे पठण करीत असतात, ते व्यर्थ गेले असे म्हणावे लागेल. जन्म आणि मृत्यु दोन्ही समान लेखण्यास गीता आपल्याला सांगते.”

त्यांची हत्या म्हणजे आम्हांला आव्हानच आहे. ते आव्हान स्वीकारतांना मला तर खूप उत्साह वाटत आहे. मला या वेळी अंगांत बारा वाघांचे बळ संचारल्याचा भास होत आहे. आव्हान देणारे म्हणतात “खबरदार, गांधींच्या मार्गाने जाल तर त्यांची केली तीच तुमची गत करू!” फार उत्तम, आपली तयारी असली पाहिजे !

गांधीजींची हत्या ही एक उत्पातकारी घटना होती. तिच्या प्रतिक्रिया साहजिकच उत्पाततुल्य झाल्या. मला मात्र राहून राहून वाटते की, गांधीजींच्या मृत्युप्रसंगी ते ज्या प्रार्थनेसाठी चालले होते तेवढी ती प्रार्थना विनोबाभाट पार पडती—गांधीजींच्या उपचारासाठी चार दोन इसम पुरेसे होते!—तर ते फार उचित झाले असते. तसेंच ज्या मनोवृत्तीने गांधीजींचा बळी घेतला तिला गांधीजींच्या अनुयायांचेहि जरूर तेवढे बळी मिळून जर तिची पूर्तता झाली असती तरी ते चांगले झाले असते. परंतु गांधीजींचा अधिकार आणि गांधीजींचे भाग्य आम्हांला कोटून लाभणार !

— श्री. अप्पासाहेब पटवर्धन [‘साधना’ ३०-१-४९]

श्री. वा. सु. लि म ये

हिन्दी संघराज्यांत राष्ट्रभाषेचें स्थान

इंग्रजीचें आतांपर्यंतचें स्थान

आपला देश हा अनेक भाषा बोलल्या जात असलेला देश (a polyglot nation) आहे. हिंदुस्थानांतील प्रादेशिक भाषा संपन्न अशा आहेत. या अनेक भाषा असल्याने कित्येक महत्वाचे व वादग्रस्त प्रश्न निर्माण झाले आहेत. अनेकांगांनी या विषयाची चर्चा होत आहे. अनेक आग्रही मते व्यक्त करण्यांत येत आहेत. गुलामी मनोवृत्तीचि लोक सोडून देऊन असे म्हणता येईल की प्रत्येक व्यक्तीच्या ठायी आपल्या मातृभाषेविषयी ज्वलंत प्रेम असते. आणि असे असणें अगदी स्वाभाविकहि आहे. लोकांच्या संस्कृतीचा भाषा हा मूलभूत धामा (the basic fabric of a people's culture) आहे याचेंच तें गमक म्हटलें पाहिजे. भाषावार प्रांतरचनेचा प्रश्न, प्रादेशिक भाषांचें शिक्षणांत स्थान काय हा प्रश्न, राष्ट्रभाषेचा प्रश्न, सांस्कृतिक भाषेचा प्रश्न, सरकारी कामकाजाची भाषा कोणती असावी हा प्रश्न असे अनेकविध प्रश्न स्वाभाविकच निर्माण होतात. इंग्रजी राज्यामुळें या सान्या प्रश्नांकडे पहाण्याचा लोकांचा दृष्टिकोन पूर्वग्रहदूषित (कोणत्या ना कोणत्या प्रकारानें तरी) झाला आहे असें या अनेक प्रश्नांची चर्चा तटस्थपणें अभ्यासणाऱ्या मनुष्याला स्पष्टपणें आढळून येते.

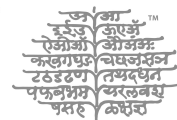
ब्रिटिश अमदानीत इंग्रजी भाषेला असाधारण महत्त्व लाभलें. राज्यकर्त्यांची भाषा म्हणून तिला विशेष प्रतिष्ठा लाभली. राज्यकारभाराची भाषा तीच झाली. शिक्षणाचें माध्यम हीच भाषा झाली आणि शिक्षितांना देवाण-घेवाण करण्यास उपयोगी (communication speech) इतकेंच तिचें स्वरूप न रहाता ती सांस्कृतिक भाषा म्हणूनहि मान्यता पावली. हिंदी भाषेला देवाण-घेवाणीची

भाषा (communication speech) म्हणूनच महत्त्व आहे ही गोष्ट प्रो. सुनीतिकुमार चतर्जी-सारखे भाषाशास्त्रज्ञ स्पष्ट करीत असले तरी ह्या विचारांचा ठसा अनेकांच्या विचारांवर उमटलेला दिसत नाही. हिंदीने इंग्रजीची जागा घ्यावी या विचाराचा पगडाच अनेकांच्या मनांवर आहे. हिंदीला इंग्रजीचें स्थान कधीच मिळणें शक्य नाही. सर्व प्रांतांतील निवडक लोकांचीच का होईना इंग्रजी ही सांस्कृतिक भाषा झाली. तसें स्थान हिंदीला पटकावितो यावयाचें नाही. हिंदुस्थानची एक अशी प्रचलित बोली दाखवितो येणार नाही की जी इंग्रजीचें स्थान पटकावील. इंग्रजीचें स्थान पटकाविणारी एक भाषा असावी या विचारामागें इंग्रजी भाषेच्या उच्चाटनानें जी पोकळी निर्माण होईल ती भरून निवावी हा हेतु दिसतो.

हिंदी भाषा महत् पदाला चढावी यांत केवळ आकस्मिकताच (accident) आहे असें मी मानीत नाही. इतिहासक्रम याला कारणीभूत आहे. प्रो. सुनीतिकुमार चतर्जी लिहितात—
“The pre-eminence of Hindi in its various forms is not the result of an accident, but it is due to the cultural and political importance of the area known in ancient times as the Midland (Madhya-des'a), including the present day Eastern Punjab and Western U. P., from the old Indo-Aryan times. This place was the heart of Aryandom where the first synthesis of the pre-Aryan and Aryan cultures took place through Brahmanism. The speech of this area in ancient and medieval times, as Sanskrit, as

४७२

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशालामंडळ, वाई

हिंदी संघराज्यांत राष्ट्रभाषेचें स्थान

Sauraseni Prakrit and Pali (-Pali belongs to this area and not to Magadha or Bihar-), as Sauraseni Apabrahmsa, and as Braj-bhaka, was the natural communication-speech and culture-language for the whole of Aryan India and beyond.” हिंदीचें म्हत्व देवाण-वेवाणीची भाषा (communication speech) म्हणूनच आहे. व याच अर्थानें ती राष्ट्रभाषा ठरते. ती कांहीं समस्त हिंदी जनांची सांस्कृतिक भाषा (culture language) नव्हे. इंग्रजी ही भारतांतली इंग्रजी जाणणान्यांची सांस्कृतिक भाषा बनली होती ही गोष्ट निर्विवाद आहे. हिंदी ही हिंदुस्थानची सांस्कृतिक भाषा बनवावी हा हिंदी ही राष्ट्रभाषा करावी असें म्हणणाऱ्या उत्तर हिंदुस्थानी पुढान्यांचा जो शेख दिसतो त्यांत हिंदीनें इंग्रजीचें स्थान मिळवावें व सर्व हिंदुस्थानभर तशीच प्रतिष्ठा मिळवावी असा स्पष्ट हेतु दिसतो. प्रादेशिक भाषा या राज्यकारभाराच्या भाषा न बनतां हिंदी (किंवा कोणती तरी एकच भाषा) हीच राज्यकारभाराची भाषा व्हावी असें मत भाषावार प्रांतरचनेचा पुरस्कार करूनहि अवेडकरांनीं प्रतिपादिलें आहे.

प्रादेशिक भाषांची गळचेपी नको

प्रो. सुनीतिकुमार चतर्जी म्हणतात : “Hindi, however, is not a culture-speech for Bengalis, Oriyas, Gujratis, the people of the Maratha Country or of the Dravidian lands ; but it is a great communication-speech, particularly in its simplified Bazaar Hindi form... But for higher culture, Indians go on the one hand to Sanskrit or to Persian and Arabic, and on the other to English”. इंग्रजीची जागा एक सांस्कृतिक भाषा म्हणून हिंदीनें घेऊं पहाणें हें दोन दृष्टींनीं गैर आहे. वाङ्मय व शब्दसंपत्ति या बाबतींत ती इंग्रजीहून किती तरी कमी आहे ! किंवा दुसरी दृष्टी, हिंदुस्थानांतली कोणत्याहि भाषेपेक्षा पांच-दहा पट तरी अधिक शब्द इंग्रजीत आहेत. दुसरी गोष्ट म्हणजे बंगाली, मराठी यासारख्या प्रादेशिक भाषा विकसित

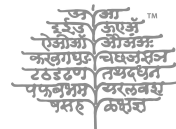
असून वाङ्मयानें समृद्ध आहेत. तेव्हां हिंदी हीच वरिष्ठ शिक्षणाचें माध्यम होणें या भाषांच्या अभिमान्यांना रुचणार नाहीं. आणि यांत अस्वाभाविक असें काय आहे ? आजवर इंग्रजीच्या अन्याय्य दडपणामुळें या भाषांची व्हावी तशी प्रगति झाली नाहीं व आतां तें दडपण दूर होण्याचा समय दिसत असतांना एका स्वदेशीय भाषेनें गळचेपी करण्यास सरसावावें हें पाहून प्रादेशिक भाषांचा अभिमान वाळगणारे लोक कां वरें अस्वस्थ होणार नाहींत ? हिंदुस्थानांतलीं प्रत्येक प्रादेशिक विश्वविद्यालयांतून इतर प्रादेशिक भाषांची प्राध्यासनें (Chairs) निर्माण केल्यास इतर भाषांनीं कोणती प्रगति केली तेंहि कळेल व वैचारिक देव-धेवहि साध्य होईल. वैचारिक देव-धेव शक्य व्हावी म्हणून इटली, जर्मनी किंवा फ्रान्स येथील लोक इंग्रजी हेंच उच्च शिक्षणाचें माध्यम असावें हें मान्य करतील काय ? या ठिकाणीं इंग्रजी ही परकी भाषा असल्यामुळेंच केवळ ते तसें करणार नाहींत, हिंदी ही स्वदेशी भाषा असल्यानें आपणांस तसें करतां येईल असा युक्तिवाद केवळ वितंडवादीच करू शकतील. हिंदुस्थानांतलीं वैज्ञानिक प्रगतीचा आढावा सुलभ व्हावा म्हणून शास्त्रीय परिभाषा सर्व भाषांनीं एकच वापरावी असें ठराविणें मात्र युक्त होईल व सर्वच प्रादेशिक भाषांची नैसर्गिक पोशिदी (the natural feeder of all Indian languages) हा प्रो. चतर्जीचा शब्दप्रयोग) संस्कृतच असल्यानें तें सहज साध्य होईल. हिंदी हीच उच्च शिक्षणाचें माध्यम करण्याची कांहीं जरूरी नाहीं.

अंतःप्रांतीय व्यवहाराची भाषा

अर्थात् हिंदीचा अभ्यास सर्वच विद्यापीठांतून झाला पाहिजे हें कोणीहि कबूल करील. मॅट्रिक किंवा तत्सम परीक्षांना हिंदी व इंग्रजी या दोनहि भाषा सक्तीच्या दुय्यम भाषा म्हणून ठेवण्यास काय हरकत आहे ? आणि हिंदी भाषा शिकण्यास तशी जड नसल्यानें उमज पडल्यास याबाबत होणारा विरोध मावळेल. हिंदी आम्हांला शिकावयास जड जाते असें दाक्षिण हिंदुस्थानचे लोक म्हणतात, तें सापेक्षतेनें खरेंहि आहे. परंतु दाक्षिणेंतील लोकांना खरी भीति म्हणजे हिंदी आपल्यावर आक्रमण करील

४७३

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशालामंडळ, वार्ड

नवभारत

ही आहे. भाषाकुटुंबां (Linguistic families)चा विचार करतांना आर्यन भाषा व द्रविडियन भाषा असा फरक दिसता तरी त्या फरकाचे प्रमाण फार मोठे नाही व दक्षिण भारतातील लोकांना हिंदी शिकणे जड जाणार नाही. प्रो. चतर्जी म्हणतात : "The speakers of Dravidian would not find much difficulty in accepting it (Hindi) for interprovincial purposes, as Hindi as a new Indo-Aryan speech has approximated itself very largely to the syntactical and other speech habits of Dravidian; and the large Sanskrit and Prakrit element in the Dravidian languages forms another bond of union between the Aryan Hindi and the speeches of the Dravidian South." वरील वाव व्यवहाराची आंतर-प्रांतीय भाषा म्हणून हिंदीचा स्वीकार होण्यास अनुकूल आहे व हिंदुस्थानातील जास्तीत जास्त लोकांना समजणारी भाषा हिंदी हीच आहे. परंतु उच्च शिक्षणाचे माध्यम म्हणून ती लादू नये व भाषावार प्रांत आखून त्यांचा राज्यकारभार स्थानिक भाषेतच होईल असे केले पाहिजे.

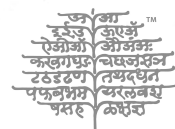
रशियाचे उदाहरण

एकभाषी समाजांत असलेल्या एकजिनसीपणा-मुळे लोकशाही राजवट चांगल्या प्रकारे चालेल हे कवूल करूनहि भारताचे ऐक्य व सारखेपणा (uniformity) या कल्पनेचा पुरस्कार करून आंदोलकांनी राज्यकारभाराची भाषा एकच असावी असे प्रतिपादिले आहे. प्रादेशिक भाषांतून राज्यकारभार चालेल तेव्हा कायद्यांचे ज्ञान जनतेला सुलभतेने होईल व जनतेची राज्यकारभारावर छाप पडेल. इंग्रजीऐवजी हिंदी वापरून ही गोष्ट साध्य होणार नाही. हिंदुस्थानच्या ऐक्याच्या (unity) साठी राज्यकारभाराची एकच भाषा ठेवण्यासारखे कृत्रिम उपाय पाहिजेत कशा? अन्यथा ऐक्याची तळमळ नसल्यास असले बाह्य उच्चार कुचकामी ठरतील. आणि ऐक्याची जाणिव प्रभावी असेल तर असल्या कृत्रिम साधनांचा अवलंब न करताहि चालू शकेल. इंग्रजांनी बसविलेल्या राज्यकारभाराच्या धर्तीवर

थोडेसे फेरफार करून यापुढे राज्यकारभार चालावा ही इच्छा, राज्यकारभाराची एकच भाषा असावी असे म्हणणारे व बहुभाषी कृत्रिम घटक तसेच चालू ठेवावे असे म्हणणारे लोक यांना, समानछेदासारखी आहे. रशिया हा आपल्यासारखाच बहुभाषी देश असून भाषाबाहुल्याच्या दृष्टीने त्याच देशाशी आपली तुलना होऊ शकेल. रशियाच्या राज्यघटनेत तर मध्यसरकारचे कायदे सुद्धा युनियन रिपब्लिकच्या भाषांतून प्रसिद्ध करावेत असे आहे. म्हणजे रशियांत आपल्याहून किती वेगळा मार्ग अनुसरला गेला आहे, पहा. घटकांचा राज्यकारभार तर प्रादेशिक भाषेतून चालावाच पण मध्यसरकारचे कायदेहि प्रादेशिक भाषेतून प्रसिद्ध व्हावेत असे आपल्याकडे कोणी सुचविले तर तो मनुष्य हिंदुस्थानचे ऐक्य जमीनदोस्त करू पहात आहे असे म्हटले जाण्याचा संभव आहे. परंतु रशियाच्या ऐक्याच्या कल्पनेला वरील तरतुदीमुळे कुठे तडा गेलेला दिसत नाही. रशियातील ऐक्यभावना अगदी दृढमूल आहे. इंग्रजी राज्यांत इंग्रजी राज्यकारभाराची भाषा असल्यामुळे विविध कोर्टांचे निकाल अभ्यासणे वकीलवर्गीला सोईचे झाले. हिंदुस्थानचा राज्यकारभार एकाच भाषेतून चालावा ही गोष्ट सर्वसाधारणपणे सर्वच हिंदी कायदेपंडितांना मान्य होईल असे म्हणण्यास हरकत नाही. या विचारामागे ब्रिटिश राजवटीने मनांत भिनविलेल्या रूढ कल्पना आहेत हे उघडच आहे.

प्रादेशिक भाषेतून प्रादेशिक राज्यकारभार

हिंदुस्थानला संघराज्यात्मक राज्यघटनेची जरूर भासली ती प्रादेशिक भाषांच्या अस्तित्वामुळेच हे अगदी उघड आहे. परंतु आतां संघराज्याची निर्मिती करतांना ज्या कारणासाठी संघराज्यात्मक रचना अवश्य झाली ती वाव पुढे ढकलण्याचा बूट निघत आहे. यांतील विसंगति स्पष्ट आहे. कृत्रिम संघराज्यीय घटकांच्या आधारावर संघराज्याची निर्मिती कां करावी हे कोडे उमजत नाही. बहुभाषी प्रांत ठेवण्याचा कृत्रिम उपाय योजून भारतीय ऐक्याची कल्पना दृढमूल होईल की तिचे उन्मूलन होईल याचा मानसशास्त्रदृष्ट्या जरूर विचार केला पाहिजे. प्राचार्य गाडगीळ आपल्या

हिन्दी संघराज्यांत राष्ट्रभाषेचें स्थान

Some Observations on the Draft Constitution या पुस्तिकेंत म्हणतात—
 “The oft-repeated argument that the process of redistribution of territory will lead to bickerings and some disputes between linguistic groups has little force. For, even greater disputes and continuously worsening relations leading, perhaps, to a break-down of administration in some units can be the only result of a continuous denial to large masses of people of the fundamental right to form their own homogeneous administrative units”. हिंदुस्थानला संघराज्यात्मक राज्यघटना कां हवी ? प्रांतरचना भाषावारच कां पाहिजे ? व घटकांचा राज्यकारभार स्थानिक भाषेंतच कां चालावा ? याचा साकल्याने विचार करणारा प्राचार्य गाडगीळांचा पुढील उतारा मोठा मार्मिक आहे.
 “Democratic Government is reduced to a nullity if the language of the bulk of the people in any region is not also the language of the administration of that area. Where the regional languages differ, the governments of the various regions must be separately organized for the majority of the administrative departments. A major difference of language between regions also usually cannotes differences in social structure and cultural and political history. The large number of distinct major linguistic regions and societies which constitute India make it highly unrealistic to talk in terms of anything but a strictly federal constitution for the country.”
 पुढील विवेचनांत प्राचार्य गाडगीळ सार्थपणें म्हणतात :
 “No progress in the direction of the adoption of the regional language as the language of administration can take place as long as the multi-lingual units exist.”

प्रादेशिक भाषा राज्यकारभाराची भाषा करावयाची असेल तर भाषावार प्रांतरचनेचा प्रश्न लोंबकळत ठेवून चालणार नाही. बहुभाषी प्रांत मात्र ठेवावे व प्रादेशिक भाषांतून राज्यकारभार तर चालावा असें ज्यांना वाटतें, त्यांच्या विचारांत वैचारिक गोंधळ किंवा इतर कोणता तरी प्रच्छन्न हेतु (ulterior motive) असला पाहिजे असें साहजिकच वाटतें. भाषावार प्रांतरचनेची मागणी प्रमाण सोडून चालली आहे व वारिकसारीक भाषाहि स्वतंत्र प्रांत मागूं लागल्या आहेत हें पाहून गांधीजींनी भाषावार प्रांतरचनेच्या मागणीवर टीका केली होती ती तारतम्यानेच विचारांत घेतली पाहिजे. कोंकणी बोलणारांचा स्वतंत्र प्रांत करा ही मागणी आत्वंतिक स्वरूपाची व म्हणून त्याज्य समजावी लागेल. कोंकणी ही केवळ बोलभाषा (dialect) आहे व हाळवी-प्रमाणेंच ती मराठीचाच भाग आहे. “Attempts to set up Konkani as a separate literary language notwithstanding, speakers of the Konkani dialects usually employ Marathi” हें प्रो. चतर्जीचें म्हणणें खरेंच आहे.

पाकिस्तानच्या निर्मितीमुळे हिंदुस्थानी ही राष्ट्रभाषा असावी ह्या म्हणण्यांत फारसें स्वारस्य उरलें नाहीं. हिंदुस्थानी ही भारतीय ऐक्याचें प्रतीक (symbol of Indian unity) होती. तें ऐक्य तर भंग पावलें मग जुन्या प्रतीकाला कवटाळून कशाला बसावयाचें ? दोन लिप्यांची आवश्यकताच काय ? तडजोड म्हणून विशिष्ट हेतूनें स्वीकारलेल्या पर्यायाला तडजोडीचा हेतु विकल झाल्यावर चिकटून कशाला बसावयाचें ? “There must be a single script, if a single language is to stand.” हें रोमन लिपीचा पुरस्कार करतांना चतर्जींनीं केलेलें विधान खरें आहे. नागरी व पर्शियन ह्यांचा झगडा टाळण्यासाठींच केवळ नव्हे तर तिच्या गुणांवर सुद्धा रोमन लिपीचा स्वीकार करावा असें त्यांचें मत आहे. बदललेल्या परिस्थितींत नागरी लिपीतील हिंदी भाषा ही देवघेवीची भाषा या अर्थानें राष्ट्रभाषा व्हावी हेंच युक्त होय.

आचार्य स. ज. भागवत

गांधी जींचें जीवन-दर्शन

जीवनसत्याचा अखंड शोध

* जीवन ही एक अखंड सृजनशील वस्तु आहे. यामुळे जीवनाचें संपूर्ण दर्शन हें देखील अखंड सृजनशील असलें पाहिजे. कोणत्याहि एका विचाराच्या विशिष्ट सांच्यांत संपूर्ण जीवन वसवितां येणें अशक्य आहे. या दृष्टीनें गांधीवाद या नांवाची एकादी जड विचारपद्धति मानतां येणार नाही. खुद्द गांधीजी देखील गांधीवाद म्हणून कांहीं शास्त्रीय विचारपद्धति आहे असा दावा करीत नसत. त्यांच्या हयातींत अनेक वेळां त्यांनीं आपलें जीवनदर्शन शास्त्रशुद्ध भाषेंत लिहून काढावें अशी त्यांना विनांति करण्यांत आली होती. तरी देखील त्यांनीं त्या विनंतीचा कधीहि स्वािकार केला नाही. कार्ल मार्क्सच्या कम्युनिस्ट सिद्धांतप्रणालीप्रमाणें गांधीवादाची सिद्धांतप्रणाली समाजापुढें यावी असा पुष्कळांचा आग्रह आहे. परंतु मला वाटतें की, गांधीवादाचें असें शास्त्र बनविणें शक्य नाही. कारण गांधीजी हे जीवनाचें आकलन केवळ बुद्धिवादनें होऊं शकिल असें मानीत नसत; याचा अर्थ ते बुद्धिविरोधी होते असा नव्हे. पण बुद्धि कितीहि विकसित झाली तरी ती जीवनसत्याचें संपूर्ण आकलन करूं शकिल हें त्यांस मान्य नव्हतें. आणि म्हणून जीवनसत्याच्या आकलनासाठीं जीवनावरील अपार श्रद्धा हांच त्यांची प्रभावी शक्ति होती. ते स्वतःला जीवनसत्याचा एक नम्र उपासक समजत असत आणि सत्याच्या शोधनेंत सर्वस्व अर्पण केल्यानेंच सत्याचा

थोडा फार साक्षात्कार माणसाला होऊं शकतो अशी त्यांची अनुभूति होती. जीवनसत्याच्या शोधासाठीं माणसानें आपल्या सर्व शक्तीनिशीं जीवनाच्या सर्व अंगाशीं संपूर्ण समरस होण्याचा प्रयत्न करणें हाच एकमेव उपाय आहे असें गांधीजी मानीत असत. अशा अर्थानें गांधीजींचें जीवनदर्शन हें जीवनाचें संपूर्ण दर्शन आहे, असें मी मानतां. या दर्शनांत पूर्णतेची शक्यता नाही. अखंड शोध हेंच याचें कायमचें स्वरूप राहिल.

संन्यास व कर्मयोग यांचा समन्वय

गांधीजींचें जीवनदर्शन हें कांहीं तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासांतील अनेक बौद्धिक दर्शनांप्रमाणें तत्त्वज्ञानाचें तार्किक दर्शन नव्हे. ती एक जीवनसाधना आहे. आणि यामुळे गांधीवाद (हा शब्द वापरावचाच असेल तर) हा एक धर्मविचार आहे. जगांतील आजवरच्या सर्व धर्मांशीं याची तुलना करून पाहतां याचें वैशिष्ट्य सहज दिसून येईल. व्यक्तिधारणा, लोकसंग्रह आणि चित्तशुद्धि या जीवनविषयक मूल प्रश्नांचा प्रत्येक धर्मानें उलगडा करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. चित्तशुद्धीवर संपूर्ण भर देणाऱ्या धर्मविचारकांना सामाजिक जीवनांतील सर्व संघर्ष सोडून द्यावे लागलेले आहेत. कारण त्या संघर्षांत चित्ताची समता आणि शुद्धता टिकणें फार कठीण आहे याची प्रतीति त्यांना आलेली होती. ख्रिस्त, बुद्ध, महावीर, लाओ त्से हे या प्रकाराचे प्रतिनिधी आहेत. पण व्यक्तिधारणा

* 'जनवाणी'च्या जानेवारी ३० च्या गांधीजी स्मृतिदिन विशेषांकांत 'जनवाणी'च्या प्रतिनिधीने आचार्य भागवतांची मुलाखत घेऊन त्यांना 'गांधीजींच्या जीवनदर्शना' विषयी विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे छापलेली आहेत. आचार्य भागवत यांनी प्रकट केलेले विचार संग्राह्य वाटल्यावरून ते प्रस्तुत लेखाच्या रूपानें 'जनवाणी'च्या कृपेनें संगृहीत केले आहेत. — का. सं.

४७६

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राप्तपत्रांसाठी मंडळ, वार्ड

गांधीजींचें जीवन-दर्शन

आणि लोकसंग्रह या प्रश्नांचा विचार केल्याशिवाय ज्यांना समाधान मिळालें नाहीं त्या धर्मविचाराकांनी सामाजिक संघर्षाचा त्याग केला नाहीं. त्यांना देखील सामाजिक संघर्षामध्ये चित्ताची समता आणि शुद्धता टिकविणें कठीण आहे हें अनुभवास येतच होतें. तरी देखील कर्तव्यभावनेनें या विषमतेचा आणि या अशुद्धतेचा स्वीकार केला पाहिजे अशी त्यांनीं तडजोड काढली. शरयू, मोक्षेस, महंमद, कृष्ण आणि कम्प्यूशियस हे या प्रकाराचे प्रतिनिधी आहेत. धर्मविषयक अहंकारामुळें पुष्कळांना हें साम्य दिसून येत नाहीं. पण जीवनधर्माचा विचार करणाऱ्या कोणाहि सत्योपासकाला हें मान्य करावें लागेल असें मला वाटतें. संपूर्ण चित्तशुद्धि हाच मानवी मोक्ष होय. ह्या मोक्षाची प्राप्ति इह-लोकांतच मानवाला लाभली पाहिजे यांत शंका नाहीं. या मोक्षाच्या आड जीवनांतील संघर्ष येत राहतात. या संघर्षाचा स्वीकार करून मोक्षाची प्राप्ति कशी करावयाची हा मानवापुढचा मुख्य जीवनप्रश्न आहे. सामाजिक संघर्ष टाळणाऱ्या धर्मविचाराकांना सामाजिक कर्माचा संन्यास करावा लागला. आणि त्यामुळें त्यांचें धर्मजीवन सत्याच्या दृष्टीनें शेवटीं एकांगीच ठरलें. सामाजिक संघर्षाचा स्वीकार करणाऱ्या दुसऱ्या प्रकारच्या लोकांनी आपणाला कर्मयोगी म्हणून संघोधिलें; पण या कर्मयोगांत असत्य आणि हिंसा याचा अपवाद म्हणून का होईना स्वीकार केल्यामुळें, जीवनाची शुद्धि राखण्याच्या कामी त्यांनाहि विशेष यश लाभलें नाहीं. धर्मविचारांची ही मर्यादा जर बरोबर असेल तर गांधीजींच्या जीवनदर्शनांतून एक नवा मानवधर्म निर्माण होत आहे हें आपणांला सहज दिसून येईल. आणि या दृष्टीनें संन्यासी आणि कर्मयोगी या दोनही पूर्व संप्रदायांचें मीलन गांधीजींच्या या नव्या जीवनदर्शनांत जगाला आढळून येत आहे. कृष्ण आणि बुद्ध किंवा महंमद आणि ख्रिस्त यांच्या मार्गांतील शाश्वत तत्त्वांचा समन्वय एका उच्च पातळीवर गांधीजींमध्ये झालेला आहे अशी माझी स्वतःची खात्री झालेली आहे. अहिंसेच्या साधनेनें जीवनांतील सर्व प्रश्नांचा उलगडा करण्याची

गांधीजींची प्रेरणा ही या युगांतील सर्वोच्च धर्मप्रेरणा आहे असें मी मानतों.

गांधीजींच्या अध्यात्माचें वैशिष्ट्य

आतां पर्थेतच्या अध्यात्मवाद्यांचेहि संन्यासवादी आणि कर्मयोगी असे भेद करितां येतात. त्या दृष्टीनें त्यांच्या अध्यात्मविचारांतहि भेद असल्याचें प्रसिद्ध आहे. स्थितप्रज्ञ माणूस भौतिक युद्धें निर्मम बुद्धीनें करूं शकतो हा भगवद्गीतेचा सिद्धांत गांधीजींनी आपल्या गतिवरील ग्रंथांत अमान्य केलेला आहे. स्थितप्रज्ञ अहिंसक युद्धच करूं शकेल हा गांधीजींचा आध्यात्मिक निर्णय त्यांच्या अध्यात्माचें वैशिष्ट्य स्पष्ट करणारा आहे. आत्मप्राप्ति ही नुसत्या चिंतनेनें होणें शक्य नाहीं. त्यासाठीं मानवजातीशीं समरस होण्याची, प्राणिमात्राची सेवा करण्याची आवश्यकता आहे असें गांधीजींचें मत होतें. आणि ही सेवा संपूर्ण अहिंसेशिवाय अशक्य आहे असा त्यांचा अनुभव होता. या दृष्टीनें गांधीजींच्या अध्यात्माची पहाणी करणाराला कित्येक नव्या आणि क्रांतिकारक कल्पना त्यांच्या अध्यात्मांत भरून राहिलेल्या आढळून येतील.

सत्यावरील अचल श्रद्धा

पाश्चात्य नीतिशास्त्रांत पापाची जबाबदारी कोणावर, या प्रश्नाची चर्चा आढळते. ईश्वराचें साधुत्व गृहीत धरणाऱ्या भक्तांना बौद्धिक दृष्ट्या या प्रश्नाचें उत्तर देतां येत नाहीं. ईश्वराची कोणतीहि कल्पना तार्किक दृष्ट्या पूर्ण निर्दोष असत नाहीं एवढाच याचा अर्थ आहे. बौद्धिक दृष्ट्या या प्रश्नाचें उत्तर पाश्चात्य किंवा पौरस्त्य-कोणत्याच दर्शनांत समाधानकारक रीतीनें दिलें आढळणार नाहीं. गांधीजींच्या लेखनांतहि या प्रश्नाचें उत्तर मिळणार नाहीं.

असतो मा सत् गमय।

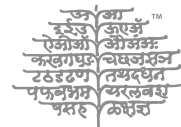
तमसो मा ज्योतिर्गमय।

मृत्योर्मा अमृतं गमय।

ही एक पुराणी प्रार्थना उपनिषदांत आलेली आहे. माणसाच्या आयुष्यांत त्याला आपण अस-त्यांत, अंधकारांत आणि दुःखांत बुडून राहिलों असल्याचें भासत असतें. त्यांतून बाहेर पडून आपण सत्यांत, प्रकाशांत आणि आनंदांत जावें अशीहि त्याला प्रेरणा भासत असते. त्यासाठीं

४७७

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशाळा मंडळ, वार्ड

नवभारत

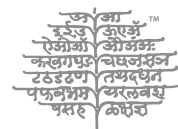
माणसाची साधना चालते. तेंच त्याचें नैतिक अथवा धार्मिक जीवन होय. या जीवनाची भक्ति असणाऱ्या कोणाहि साधकाला असत्याचा वीट आणि सत्याची आवड एवढ्या गोष्टी लाभल्या म्हणजे झालें. असत्य कोणी निर्माण केलें हें न समजलें तरी चालेल. तें प्रत्यक्षांत भासत असल्यामुळें त्याच्याशी लढा करण्याची वृत्ति असली म्हणजे पुरें. संपूर्ण सत्य हस्तगत झालें नाही तरी हरकत नाही. तें आपणांला असत्याच्या बाहेर खेचून घेण्याला उपयोगी पडत असलें म्हणजे बस आहे हीच गांधीजींची दृष्टि होती. जीवनाच्या अंतिम स्वरूपांत असत्याचा लेशहि असणार नाही अशी त्यांची श्रद्धा होती. ही श्रद्धा त्यांच्या बुद्धीच्या सर्व प्रश्नांचें समाधान करूं शकत असे. मलाहि असेंच वाटतें की, जीवनांतील अपूर्णतेची मीमांसा करण्याची गरज नाही. पूर्णतेकडे आपल्या मनाची ओढ असल्यामुळें अपूर्णतेशी सतत झगडा करित राहणें हाच मानवी जीवनांतील परम पुरुषार्थ होय. अपूर्णतेशी झगडल्यानंतर थोड्या फार अंशानें का होईना, पूर्णतेची निर्मिति होऊ शकते हीच या जगांतील आश्वासनकारक घटना आहे. बाह्य विषमता ही विश्वांतून जाणार नाही, जाण्याची गरजहि आहे असें नाही. पण ती विषमता जेव्हां निसर्गानें निर्मिली असते तेव्हां ती विविधतेचा आकार धारण करते. त्यांत उच्चनीचतेचा भाव असत नाही; आणि ती विविधता जीवनाला मारक न होतां उपकारकहि होऊ शकते. पण जीवनांतील विषमतेचें खरें दुःख मानसिक वृत्तीत आहे. ही मानसिक वृत्ति संकुचितपणावर—अज्ञानावर आधारलेली असल्यामुळें तिचा संपूर्ण विलय करण्याची आवश्यकता आहे. मानवानें आपल्या मनांतील या विषमतेचा विनाश करण्याचें कार्य सतत चालविलें पाहिजे आणि सामाजिक क्षेत्रांतहि त्या त्या काळच्या ज्ञानाशी सुसंगत इतकी सामाजिक समता देखील—म्हणजे सर्वांना समान संधि मिळवून देण्याचें कार्य देखील—सतत करित राहिलें पाहिजे. ही साधना मानवसमाजांत अखंड चालू राहिली म्हणजे मानवाची सत्यावरील श्रद्धा कधीच विचलित होणार नाही आणि त्याची बुद्धि

अस्वस्थ होऊन पापाच्या आणि विषमतेच्या प्रश्नांची कोरडी शाब्दिक चर्चा करत बसणार नाही.

शुद्ध हेतू व शुद्ध क्रिया यांचें तादात्म्य

साध्य—साधनांचा अभेद हा गांधीजींच्या जीवनदर्शनांतील गामाच आहे. तसें पाहिलें तर जगांतील सारे विचारक साध्य—साधनांची एकता बुद्धीनें प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करित असतात. टिळकांनीं गीतारहस्यांत याविषयी लिहितांना अपूर्ण जगांत पूर्ण पुरुषालाहि अशुद्ध साधनांचा स्वीकार करावा लागतो, तो विश्वाच्या पूर्णतेला म्हणजेच शुद्धतेला उपयोगी पडण्यासाठीच होय असें प्रातिपादिलें आहे; आणि साधनांची शुद्धता ठरवितांना बाह्य क्रियेपेक्षां आंतर हेतूला खरें महत्त्व आहे असें म्हटलें आहे. दुष्ट बुद्धीनें जगाचें कधीहि कल्याण होणार नाही यांत आजपर्यंतच्या सर्व विचारकांचें एकमतच आहे. परंतु शुद्ध हेतू आणि शुद्ध क्रिया यांचें तादात्म्य कसे ठिकवितां येईल हाच जीवनांतील प्रश्न आहे. गांधीजींचा या बाबतींतील खरा आग्रह हें तादात्म्य जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत अखंड टिकविण्याचा होता, ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. सत्य आणि अहिंसा यांचें साम्राज्य जीवनांत सर्वत्र प्रस्थापित व्हायें हें अंतिम साध्य म्हणून मला वाटतें मार्क्सवादी देखील मान्य करितात; परंतु त्या आदर्श समाजाच्या निर्मितीसाठीं हिंसात्मक लढ्याची अपरिहार्यता त्यांना भासत असल्यामुळें त्यांच्या साधनांत अशा हिंसेला आवश्यक असणाऱ्या वाचिक असत्याचा स्वीकार करण्यास त्यांना तात्त्विक दृष्ट्या हरकत वाटत नाही. शारीरिक हिंसा आणि वाचिक असत्य यांपेक्षांहि मानवाचें कल्याण ही उच्चतर वस्तु आहे या विचारसरणीचा आश्रय करून आपल्या इकडे महाभारतादि ग्रंथांत असाधुहिंसा ही अहिंसाच आहे आणि भूतहित हेंच सत्य आहे असे नैतिक निर्णय दिलेले आढळतात. परंतु असत्य आणि हिंसा या केवळ जड, शारीरिक क्रिया नाहीत. त्यांचा मानसिक वृत्तीशीं देखील अपरिहार्य संबंध जडलेला असतो. चित्त शुद्ध करण्यासाठीं शारीर संयत करावें लागतें. आणि म्हणून कितीहि शुद्ध हेतू बाळगून असत्य आणि हिंसा यांचें आचरण झालें तरी तें मानवाच्या जीवनशुद्धीला कलंकित

४७८

गांधीजींचें जीवनदर्शन

शिवाय राहात नाही हा विचार देखील गीता-त्यांत टिळकांनी मांडिलेला आहे. महाभारतादि प्राचीन धर्मग्रंथांतहि याचें प्रतिपादन आढळतें. त्यामुळें साधनांमध्ये जी अशुचिता राहते ती आप-द्धर्म म्हणूनच केवळ स्वीकारण्यासारखी आहे असाच आजपर्यंतच्या सर्व नीतिविचारांचा निष्कर्ष समजावा लागेल. गांधीजींचें यावावर्तीतलें धोरण अधिक तर्कशुद्ध आणि प्रामाणिकपणाचें आहे असें माझे मत झालें आहे. स्पेन्सरचा अनुवाद करून टिळकांनी गीतारहस्यांत असें म्हटलें आहे की, अपूर्ण जगांत पूर्ण पुरुषालाहि पूर्ण नीति प्रकट करितां येत नाही. गांधीजींचें याला असें उत्तर आहे की, अपूर्ण जगांत कोणीहि माणूस पूर्ण होऊंन शकत नाही; आणि म्हणून जगाच्या कल्याणासाठीं देखील कोणाहि साधकाला अशुद्ध साधनें वापरण्याचा हक्क नाही. जग पूर्ण करण्याचा स्वरा उपाय शुद्ध साधनांचा आग्रह धरून जगांतील अपूर्णता नाहीशी करित राहणें हाच होऊं शकेल. पूर्ण-तेच्या भ्रांत कल्पनेनें आणि अलिप्ततेच्या अहंकारानें केलेला अशुद्ध साधनांचा स्वीकार समाजाला अधिकच भ्रष्ट करण्यांत परिणत झालेला आहे, हा जुन्या इति-हासाचा धडा नवीन क्रांतिकारकांनीं विसरतां कामा नये. गांधीजी हे एक थोर सामाजिक क्रांतिकारक होते. समाजांतील मानवांना उच्चतर अवस्थेला नेण्यासाठीं नानाविध क्रांत्या घडवून आणल्या पाहिजेत हें त्यांना स्पष्ट दिसत होतें. पण या क्रांत्या म्हणजे केवळ नानाविध सामाजिक संस्थांचा उच्छेद ही कल्पना त्यांना मान्य नव्हती. सामाजिक संस्था माणसानेंच निर्माण केलेल्या असतात आणि संस्था मोडावयाच्या झाल्या तरी माणसांच्या मनांतील क्रांतीनेच त्या मोडूं शकतात असा त्यांचा सिद्धान्त होता. मनाची क्रांति म्हणजेच मनाची शुद्धता. माणसाच्या गुलामगिरीचा अंत करण्यासाठीं नव्या मनाची निर्मिती आवश्यक आहे. त्या नव्या मनाला आवश्यक असा नवा समाजदेह निर्माण करण्याचें सामर्थ्यहि मनाच्या शुद्धतेतच भरून राहि-लेलें असतें. म्हणून मार्क्सवादी लोकांप्रमाणें गांधी-

जींना एकवर्ग, समाजरचना अभिप्रेत असली तरी त्यासाठीं द्वेष, हिंसा, असत्य इत्यादि साधनांचा उपयोग ते वर्ज्य मानतात. मार्क्सवादी बाह्य संस्थांच्या विनाशावर अधिक भर देत असल्यामुळें त्यांना क्रांतीची थोडी घाई झालेली दिसते. बाह्य संस्थांमुळें समाजमनाला विशिष्ट आकार प्राप्त होतो यावर त्यांचा अधिक भर दिसतो. गांधीजींचा भर मनःसामर्थ्यावर अधिक आहे. तथापि गांधीजी हे कांही कल्पनावेदी नव्हते. बाह्य जगाचें सत्यत्व त्यांनीं मानलेलें होतें. आणि सामाजिक विकासा-साठीं नाना प्रकारच्या अनुकूल बाह्य संस्था निर्मिल्या पाहिजेत याची त्यांना जाणीव होती. त्यामुळें त्यांच्या क्रांतीची साधना जीवनाच्या संपूर्ण दृष्टीवर उभारलेली होती असें मला वाटतें.

व्यवहारांतच अध्यात्माचा साक्षात्कार

गांधीजींचें सत्य जीवनाइतकें विशाल आणि व्यापक असल्यामुळें जीवनाच्या सर्व अंगांना व्यापून टाकणारें आहे. Appearance & Reality असें जीवनाचे दोन विभाग करून घेण्याचा अडाहास करित राहणें हा गांधीजींचा मार्ग नव्हे.

अध्यात्म आणि व्यवहार हीं दोन क्षेत्रें गांधीजी सर्वस्वी पृथक् मानित नाहीत. व्यवहारांतच अध्यात्माचा साक्षात्कार झाला पाहिजे असा त्यांचा आग्रह आहे.

वरील सर्व विवेचन वाचल्यानंतर गांधीजींनीं जीवनाच्या साधकाला एक नवी साधना निर्माण करून दिली आहे हें सहज लक्षांत येईल. नीति या शब्दाचा अर्थ एकादी कर्मकाण्डी रीति, असा करावयाचा असेल तर गांधीजींनीं अशा नीतीचा पुरस्कार केला आहे असें मला वाटत नाही. त्यांनीं जीवनाची एक नवीन दृष्टि आपणाला दिलेली आहे. त्या दृष्टीच्या प्रकाशांत आपणाला स्वतंत्र संशोधन करून नव्या नीती वेळोवेळीं निर्माण कराव्या लागतील. अशा नव्या नीती निर्माण करण्याची स्फूर्ति गांधीजींच्या चरित्रांत भरपूर भरून राहिलेली आहे अशी माझी दृढ समजूत आहे.

आचार्य शं. द. जावडेकर

गांधी वादाचें भवितव्य

* गांधीवादाचें भवितव्य काय होणार? या प्रश्नाचें उत्तर देणें हें फारच विकट काम आहे. कांहीं वर्षांपूर्वी स्वतः महात्मा गांधी यांनीं असे उद्गार काढले होते कीं, गांधीवाद म्हणून आज कोणतीहि चीज नाही आणि गांधीवादी अशी कोणीहि व्यक्ति नाही. १९४५-४६ सालचे हे उद्गार आहेत. असे उद्गार त्यांनीं अनेक वेळां काढलेले आहेत. यावरून स्वतःच्या नांवानें एकादा नवा वाद अगर संप्रदाय निर्माण करण्याची त्यांची इच्छा नव्हती हें उघड आहे. तथापि, जगामध्ये कांहीं व्यक्तींच्या नांवानें जे वाद झालेले आहेत, ते त्या व्यक्तींच्या इच्छेनं अथवा पुरस्कारानेंच झालेले असतात असें नाही. स्वतः गौतम बुद्धास किंवा येशू ख्रिस्तास मुद्दां आपल्या नांवानें एक नवीन धर्म स्थापन व्हावा, अशी इच्छा नव्हती. परंतु त्यांनीं आपल्या तत्त्वांचा जो पुरस्कार आपापल्या समाजांत केला, तो पुरस्कार पटणारि आणि त्याला विरोध करणारे अशा दोन पक्षांतील संघर्षांतून पुढें बुद्धधर्म व ख्रिस्तीधर्म हे नवे धर्म म्हणून अस्तित्वांत आले. अशीच स्थिति अनेक वादांचे वास्तव घडलेली आहे. त्याचप्रमाणें आपल्या देशांत महात्मा गांधींच्या नांवानें एकादा गांधीवादी पंथ निर्माण होणें अशक्य नाही. तसा झाला आणि त्या पंथानें जर महात्मा गांधींनीं केलेलें कार्य विशिष्ट पद्धतीनं पुढें चालविलें, तर त्यापासून केवळ आपल्याच देशाचें नव्हे तर सर्व जगाचेंहि हित होऊं शकेल, असें माझें स्वतःचें मत आहे. पण अशा धोरणानें काम करणाऱ्यांनीं स्वतःचा

एकादा विशिष्ट राजकीय संघटित पक्ष बनवावा हें मात्र इष्ट नाही. गांधीवादाची दीक्षा घेतलेल्या व्यक्तींनीं एकमेकांशीं सहकार्य करावें, त्यासाठीं निरनिराळे प्रसंग घडवून आणून परस्परांशीं विचार-विनिमय करावा. परंतु बहुमताची शिस्त अल्प-मतावर लादण्याची पद्धति स्वीकारून त्यांचा एक संघटित राजकीय पक्ष बनविण्याचा प्रयत्न करणें हें माझ्या स्वतःच्या मतानें गांधीवादाच्या मूलभूत तत्त्वांशीं विसंगत आहे. गांधीजींनीं राष्ट्रसभेला स्वतःचें लोकसेवक संघांत परिवर्तन अथवा रूपांतर करून घेण्याचा जो आदेश दिला होता, तो विचारांत घेतला, तर राज्ययंत्र आपल्या ताब्यांत घेऊन त्याच्यामार्फत जनतेचें हित करण्याचा प्रयत्न करणें, हें गांधीवादी लोकसेवकांचें किंवा राष्ट्रसभेचें कार्य होऊं नये, असा त्यांचा स्पष्ट अभिप्राय दिसून येतो. परंतु अशा सत्याग्रही वृत्तीनं लोकसेवा करणाऱ्या संस्थेनं अथवा व्यक्तीनं केव्हांहि कोणत्याच प्रकारें राजकारण करूं नये, असाहि त्यांचा वरील सूचना करण्यांत आशय नव्हता.

गांधीजी हे राजकीय अहिंसावादी

गांधीवादाची जी कल्पना माझ्या स्वतःच्या मनांत आहे, त्या कल्पनेंतून राजकारण हें पूर्णपणें केव्हांच जाऊं शकत नाही. व्यक्तीच्या व समाजाच्या जीवनांत जितकीं अंगें व व्यवहार आहेत, त्या सर्व अंगांत व व्यवहारांत गांधीवादाचा संबंध येतो. अर्थात् राजकारणाशींहि गांधीवादाचा संबंध नेहमींच राहणार, व राहिला पाहिजे. जोंपर्यंत राज्य-

* “मौजे”च्या गांधी-स्मृति-अंकानें हा लेख “मौजे”च्या कृपेनें येथें संगृहीत केला आहे. —का. सं.

गांधीवादाचें भवितव्य

संस्था आहे, तोंपर्यंत राजकारण आहे. आणि जोंपर्यंत सामाजिक व्यवहारांत राजकारण आहे, तोंपर्यंत गांधीवादी व्यक्ति अथवा संघ किंवा संस्था राजकारणानिवृत्त होऊं शकत नाहीत. मी तर असें मानतो की, केवळ अहिंसाधर्माचे प्रणेते असें म्हटल्याने गांधीजींचें वैशिष्ट्य लक्षांतच येऊं शकत नाही. ते अहिंसावादी होते, हें त्यांचें वैशिष्ट्य नसून, ते **राजकीय अहिंसावादी** होते, हें त्यांचें खरें वैशिष्ट्य आहे. राजकीय व्यवहारांत अहिंसावृत्तीचा प्रभाव अधिकाधिक प्रमाणांत कसा पडत जाईल, आणि राजकीय अहिंसेचा विकास एकसारखा कसा होत राहील याची जे काळजी वाहतात, त्या अहिंसेचा प्रभाव पाडण्यासाठी जे नित्य प्रयत्न करतात, आणि जनतेची अंतःकरणे अनासक्त सेवेने व प्रेमानें वश करून जे जनतेला आपली गांवाणी दूर करून घेण्याचे अहिंसेचे मार्ग दाखवून देतात व आचरून दाखवितात, त्यांनाच गांधीवादी म्हणतां येईल. असें करतांना राजकारणाशी संबंध येणें अपरिहार्य आहे.

स्वातंत्र्य प्राप्त होण्याच्या सुमारास अशी एक बातमी वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध झाली होती की, गांधीजी हे १५ ऑगस्ट १९४७ नंतर राजकारणांतून निवृत्त होणार; आणि पुढील आशुष्य केवळ सामाजिक, धार्मिक स्वरूपाचें कार्य करण्यांत घालविणार. पण थोड्याच दिवसांत स्वतः महात्मा गांधींनी 'मी जिवंत असेपर्यंत माझे राजकारण केव्हांच संपणार नाही. फक्त देश राजकीय दृष्ट्या स्वतंत्र झाल्यानंतर माझ्या राजकारणाचें स्वरूप बदललें' असें जाहीर करून या बातमीचा इनकार केला. स्वतः गांधीजींच्या मतानें गांधीवादी मनुष्य राजकारणांतून केव्हांच सर्वस्वी निवृत्त होऊं शकत नाही. याचा अर्थ देशांत जितके गांधीवादी असतील, त्यांपैकी प्रत्येकांने राजकारण हेंच आपलें नित्याचें कार्यक्षेत्र बनवावें, असा होऊं शकत नाही. याचा अर्थ इतकाच की जे गांधीवादी म्हणवून घेतात, त्यांना समष्टिरूपानें कांहीं एक राजकारण असलें पाहिजे. या समष्टिरूप राजकारणांत हा गांधीवादी संघ जितका प्रभाव पाडूं शकेल, तितक्या प्रमाणांत गांधीवाद जिवंत राहील व यशस्वी होईल. आमचें अंतिम ध्येय

मला वाटतें. जर गांधीवादी संघाला अथवा त्यांतील कोणाहि व्यक्तीला देशांतील राजकारणावर आपला प्रभाव पाडतां आला नाही, तर गांधीवादाला कांहीं भवितव्य आजच्या व्यवहारजगांत राहील, असें मला वाटत नाही. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे गांधीवादाचें भवितव्य त्याच्या राजकीय प्रभावावर आणि राजकीय कर्तृत्वावर अवलंबून राहील, असें माझे मत आहे. जे स्वतःला गांधीवादी म्हणवितात त्यांनीं आजच्या परिस्थितींत आपलें राजकीय कार्यक्षेत्र कोणतें अथवा एकंदर राजकीय कार्यकर्त्यांपैकीं आपला विभाग कोणता, यासंबंधी निश्चित मत ठरविण्याची व तदनुरूप सामुदायिक निर्णय घेण्याची ही वेळ आहे.

गांधीवाद व राज्ययंत्र

देशांतील राजकारणासंबंधी आपला निर्णय घेतांना देशांतील राजकारणांत जे निरनिराळे पक्ष आहेत, त्यांच्याशीं आपला संबंध कसा रहाणार, हें त्यांनीं प्रथम ठरविलें पाहिजे. लोकशाही राज्यांत राज्यसत्ता न्याय्य मार्गांनीं आपल्या हातांत घेऊं पाहणारे अनेक पक्ष असणें अपरिहार्य व आवश्यक आहे. हें ओळखून आपणांस या अनेक पक्षांपैकीं, कोणत्या पक्षाशीं कितपत व कशा प्रकारचे संबंध ठेवतां येतात, याचाहि निर्णय घेतला पाहिजे. पण त्याचबरोबर राज्ययंत्र आपल्या हातीं घेऊन त्याच्यामार्फत समाजाला विशिष्ट आकार देणें हें आपल्या अहिंसा-व्रताशीं विसंगत आहे, हें ओळखून गांधीवादी व्यक्तींनीं अशांपैकीं कोणत्याहि पक्षाचे सभासद होतां कामा नये व आपली निष्ठा कोणत्याहि पक्षास कायमची बहाल करतां कामा नये. आजच्या मानवसमाजाच्या अवस्थेंत राज्ययंत्राची आवश्यकता आहे. हें राज्ययंत्र कायमचें एका व्यक्तीच्या अथवा एका पक्षाच्या हातांत देण्यापेक्षा निरनिराळे पक्ष व निरनिराळ्या व्यक्तींनीं विशिष्ट मुदतीनें मतदारांपुढें उभें राहून स्वतःस निवडून घ्यावें व या निवडणुकींत ज्या व्यक्ती वा जो पक्ष बहुसंख्येनें निवडून येईल त्याच्या हातीं राज्ययंत्र जाईल. ही लोकशाही पद्धति न्यायाच्या व अहिंसेच्या कार्यांत अधिकांत अधिक उपकारक व पोषक आहे. हें खात्रीनें सांगतां येईल. अशा पद्धतीनें राज्य चाललें तरी त्यांत नाहीं. त्यांतील

४८३

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

हारा प्राज्ञपाठशाळांमंडळ, वार्ड

नवभारत

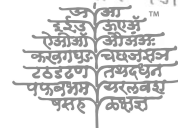
राज्यकर्त्यांना शांततेसाठी व न्यायासाठी अपरिहार्य असणारी हिंसा करणे भाग असतं. म्हणून शांततेसाठी करावी लागणारी हिंसा किमान प्रमाणांत कशी राहिल एवढ्याच धोरणाने कोणत्याही अधिकारारूढ पक्षाला आपलें कार्य चालवावें लागतें.

जगांतील वाढती विपमता

देशांतील प्रस्थापित आर्थिक व सामाजिक घटना जितक्या प्रमाणांत विपमतामूलक असेल, तितक्या प्रमाणांत तिचें संरक्षण करणाऱ्या व करूं पाहणाऱ्या राज्यसंस्थेला प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष अधिक हिंसा करावी लागते. म्हणून ज्या वेळीं एकादी सामाजिक व आर्थिक घटना तिच्यांतील विपमतेमुळे मोडून पडूं लागलेली असेल आणि तिच्याहून कमी हिंसक व कमी विपम सामाजिक घटना निर्माण करणे शक्य असेल, त्या वेळीं जुन्या समाजघटनेला सांवरून धरणारी राज्यसंस्था अधिकांत अधिक हिंसक वनत असते. आज जगांतील सर्व राज्यांतील सरकारांना यामुळेच अधिकांत अधिक हिंसक स्वरूप प्राप्त होत आहे. दोन-तीनशें वर्षांपूर्वी युरोपांत निर्माण झालेली भांडवलशाही आज जगांतील सर्व राज्यांत घुसलेली आहे. या आर्थिक घटनेमुळे सामाजिक विपमता प्रत्येक ठिकाणी वाढत असून या घटनेखाली समाजाचा कोणत्याही प्रकारचा विकास यापुढें होण्याचा संभव उरलेला नाही. म्हणून तिच्यांतून निर्माण होणाऱ्या अंतर्विरोधामुळे आणि वर्गविरोधामुळे ही समाजरचना आज सर्वत्र कोसळून पडत आहे. पण बहुतेक देशांतील सरकारें या भांडवलशाही आर्थिक घटनेस शक्य तोंतें कोसळू न देतां सुरक्षित व स्थिर करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. यामुळेच जागतिक क्रांतीचें आणि महायुद्धाचें वातावरण शांत होऊं शकत नाही. गांधीवादानें अशा परिस्थितीत जर होऊं घातलेली सामाजिक क्रांति शांततेनें कशी घडवितां येईल, निदान त्या वेळीं होणारी हिंसा किमान प्रमाणांत कशी राहिल, हें जगाला दाखवून दिलें, आणि त्यासाठीं लागणारी जनतेची शक्ति आपल्या देशांत संघटित व प्रभावी वनाविली, तरच गांधीवाद्याला या देशांत व जगांत उज्ज्वल भवितव्य आहे, असें म्हणतां येईल.

गांधीवाद्यांची मोठी चूक

आपल्या देशाचा विचार करून बोलावयाचें तर असें म्हणतां येईल कीं या देशांत स्थापन होणारी पार्लमेंटरी लोकशाही शक्य तितक्या लौकर समाजवादी वनाविण्यांत गांधीवादी जर यशस्वी झाले तरच त्यांना जगापुढें आम्ही शांततामय क्रांतितत्त्व निर्माण केलें आहे असें म्हणतां येईल; आणि त्याचा परिणामहि जगाच्या राजकारणावर होऊन तिसरें महायुद्ध टळेल; आणि सर्व आशिया व युरोप येथें रक्तपाती क्रांति न होतां लोकशाही समाजवादाची स्थापना होणें शक्य होईल. या दृष्टीनें राष्ट्रसभेंतून समाजवादी पक्षाला बाहेर पडावें लागूं नये, आणि राष्ट्रसभा समाजवादी वनावी, असेच प्रयत्न तिच्यांतील निष्ठार्थ गांधीवाद्यांनीं करावयास हवे होते. राष्ट्रसभा ही संस्था पूर्वीं केव्हाहि गांधीवादी नव्हती. ती आजहि तशी नाही आणि यापुढेंहि होणें शक्य नाही. ही गोष्ट महात्मा गांधींना समजलेली होती. सर्व राष्ट्रसभेला गांधीवादी नियंत्रणाखाली आणून तिच्या मार्फत मध्यसरकारें व प्रांतिक सरकारें गांधीवादी तत्त्वानुसार चालवितां येतील, असें जर कोणास वाटत असेल किंवा वाटलें असेल, तर तो एक त्या व्यक्तीचा गांधीवादासंबंधींचा अहंकार होय ! प्रत्येक वादाला विशिष्ट परिस्थितीत विशिष्ट मर्यादा असतात. त्या मर्यादा ओळखून त्या वादाच्या अभिमान्यांनीं आपलें कार्य करीत रहावें लागतें. ज्या वेळीं समाजाचे जे प्रश्न आपल्या तत्त्वानुसार सुटणें शक्य नाही त्या वेळीं त्या क्षेत्रांतून वाजूला सरून आपल्या तत्त्वार्शी अधिक निकट असणाऱ्या पक्षाला तें कार्य करतां येईल अशी परिस्थिति आपल्या वादाच्या मर्यादा ओळखणाऱ्यांनीं निर्माण करून घ्यावी लागते. महात्मा गांधींनीं पंडित नेहरूंना हिंदुस्थानचे पंतप्रधान वनाविले त्यांतहि त्यांची हचि दृष्टि असावी असें मला वाटतें. अशाच धोरणानें राष्ट्रसभेचें घटनायंत्र समाजवादी पक्षाच्या अथवा लोकांच्या हातीं देण्यास राष्ट्रसभेंतील गांधीवाद्यांनीं शक्य ने यत्न करावयास हवे होते. पण त्यांच्या हातून असें घडलें नाहीं; उलट राष्ट्रसभा ही एकपक्षीय सत्ताधारी संस्था वनावी आणि तिच्यांतून तस बाहेर पडणें भाग पडावें असेच

गांधीवादाचें भवितव्य

धोरण राष्ट्रसभेंतलि स्वतःस गांधीवादी म्हण-विणाऱ्या अथवा जनता ज्यांना गांधीवादी समजते अशा व्यक्तींनीं स्वीकारलें. माझ्या मते त्यांची ही फार मोठी चूक झाली.

राष्ट्रसभेच्या प्रमुख पुढाऱ्यांचे राष्ट्रवादी, समाजवादी आणि गांधीवादी असे तीन गट होते. जोंपर्यंत स्वातंत्र्याची प्राप्ति झालेली नव्हती, तोंपर्यंत राष्ट्रसभेचें धोरण मुख्यतः राष्ट्रवादी राहणें हेंच योग्य होतें व तसें तें राहिलें. स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर एकदम एक भिन्न परिस्थिति निर्माण झाली. या भिन्न परिस्थितीत राष्ट्रसभेला समाजवादी धोरण स्वीकारणें हा एक मार्ग होता किंवा महात्मा गांधींनीं अखेरीस सुचविलें त्याप्रमाणें देशांतील राज्ययंत्र आपल्या हातीं घेण्याचा विचार अजिबात सोडून देऊन, आपलें रूपांतर एकदम सत्याग्रही लोकसेवासंघांत करणें हा त्याहून अधिक श्रेष्ठ पण व्यवहार्यदृष्ट्या अधिक कठिण असा दुसरा मार्ग होता.

पहिला मार्ग स्वीकारण्याची गांधीवाद्यांची इच्छा नव्हती. आणि दुसऱ्या मार्गानें जाण्याचा निर्धार करण्याइतकी राष्ट्रसभेची आत्मोन्नति झालेली नव्हती. कोणाहि गांधीवाद्याला तें घडवून आणणें व्यवहार्य वाटलें नाहीं व आज वाटत नाहीं. यामुळें यांपैकी कोणताहि मार्ग न स्वीकारतां अघांतरी लोंबणाऱ्या विश्वकूप्रमाणें आज राष्ट्रसभेची अवस्था झालेली आहे.

राष्ट्रसभा : कालची व आजची

सर्वोदय समाज, रामराज्य अथवा आत्मराज्य हें गांधीवादाचें अंतिम ध्येय असलें, तरी या ध्येयाहून भिन्न असें निकटवर्ती दुसरें ध्येय मान्य केल्या-वांचून गांधीवादाचा राजकीय व्यवहार चालूच शकत नाहीं. महात्मा गांधी राष्ट्रसभेचें नेतृत्व करूं लागले, तेव्हां त्यांनीं आपलें निकटवर्ती राजकीय ध्येय रामराज्य किंवा सत्ययुग हें नसून, पार्लमेंटरी पद्धतीचें लोकशाही स्वराज्य हेंच आपल्या चळवळीचें निकट ध्येय आहे, असा स्पष्ट खुलासा केला. आज हें पार्लमेंटरी स्वराज्य हस्तगत झालें आहे. आतां आपलें निकट ध्येय काय ?— याचा स्पष्ट निर्णय गांधीवाद्यांनीं पुन्हां घेतला पाहिजे. केवळ सर्वोदयसमाज किंवा सत्ययुग हें आमचें अंतिम ध्येय

आहे असें सांगून त्यांना कोणताहि राजकीय व्यवहार करतां येणार नाहीं. माझ्या मते लोकशाही समाजवाद हेंच आपलें राजकीय ध्येय आहे असें राष्ट्रसभेकडून गांधीवाद्यांनीं अधिकृतपणें मान्य करून घ्यावयास हवें होतें आणि ज्यांना समाजवाद मान्य नाहीं त्यांना राष्ट्रसभेंतून बाहेर जाण्यास सांगावयास हवें होतें. पण सर्व गांधीवाद्यांना लोकशाही समाजवाद हेंच आपलें निकट ध्येय आहे, असें मान्य होत नाहीं आणि राष्ट्रसभापक्षाला संघटित एकपक्षीय स्वरूप देण्यांत आलें असलें तरी त्या पक्षांतून समाजवादी नसणाऱ्या व्यक्तींना बाहेर जाणें भाग पडावें हेंहि त्यांना पटत नाहीं. वर्गहीन समाज हेंच गांधीवाद्यांचेंहि ध्येय आहे, असा ठराव झाला तरी राष्ट्रसभापक्षाला समाजवादी संघटित पक्षाचें स्वरूप त्यामुळें प्राप्त होऊं शकत नाहीं. आजचा राष्ट्रसभापक्ष ही पूर्वींची काँग्रेस नव्हे, याचेंहि स्पष्टीकरण जनतेपुढें गांधीवाद्यांनीं जितकें करावयास हवें तितकें केलेलें नाहीं ! दादाभाई, टिळक, गांधी यांच्या काळांतील काँग्रेस ही आजची काँग्रेस नव्हे, ही गोष्ट जनतेला व जगाला स्पष्ट झाली पाहिजे. आपल्या देशांत लोकशाही समाजवाद स्थापन झाला पाहिजे. तो त्वरित स्थापन झाला पाहिजे. त्याच्या प्रस्थापनेसाठीं सार्वत्रिक संप व सत्याग्रह अशा शांततेच्या मार्गांनीं जाण्याचा हक्क देशांतील शेतकरी व कामकरीवर्गीला आहे. 'या हक्कांची बजावणी करण्याचें कार्य कसें करावें हें आम्ही तुम्हांस दाखवून देतो आणि तुम्ही जर आमच्यामागून आलां तर इतर कोणत्याहि पक्षांपेक्षा अधिक लवकर आम्ही तुम्हांस समाजवाद स्थापन करून दाखवूं' असा आपल्यासंबंधींचा विश्वास ज्या वेळां गांधीवादी लोक देशांतील शेतकरी-कामकरी वर्गांत निर्माण करतलि, त्या दिवशीं आपल्या देशांत गांधीवादाचें भवितव्य सुरक्षित झालें असें म्हणतां येईल.

गांधीवादी व समाजवादी

थोडक्यांत सांगावयाचें तर असें म्हणतां येईल कीं, गांधीवाद्यांनीं काँग्रेसपक्षासंबंधींचें आपलें पूर्वींचें महत्त्व थोडें कमी केलें पाहिजे आणि आजच्या परिस्थितीत कोणत्याहि पक्षाला गांधितत्वानुसार राज्य चालवितां येईल हा अहंकारहि सोडला

कोणत्याहि ममत्वास अथवा अहंकारास बळी पडून देशांतील समाजवादी पक्षास उखडून टाकण्यास प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष साहाय्य केलें, तर गांधी-वादाचें निकटवर्ती भवितव्य वरेंच संशयित ठरणार आहे, अशी मला भीति वाटते. मी जें राजकीय कार्य गांधीवाद्यांकडून अपेक्षितों तें कदाचित् समाज-वादी पक्षच आपल्या बलावर करील. असें होईल तर गांधीवादाचें भवितव्य त्यानेंच सुरक्षित केलें, असें इतिहासांत नमूद होईल. मला ही घटना पाहिल्या घटनेपेक्षां कमी संभवनीय वाटत नाहीं. कदाचित् तीच अधिक संभवनीय ठरणें शक्य आहे.

संस्कृत वाङ्मय व त्यामधील सर्व कांहीं हा आमचा अमोल ठेवा आहे. संस्कृत भाषा हा आमचा महान् वारसा असून त्याचा प्रभाव आमच्या जीवनावर जोपर्यंत राहील तोपर्यंत हिंदुस्थानचा मूलभूत सांस्कृतिक व बौद्धिक पिंड अबाधित असा राहील. संस्कृत भाषा हा आमचा पुरातन ठेवा आहे हें तर खरेंच. परंतु इतकी प्राचीन भाषा असूनही ती युगानुयुगे आजपर्यंत परंपरारूपानें जिवंत राहिली आहे ही एक आश्चर्य वाटण्याजोगीच गोष्ट आहे.

संस्कृत भाषेप्रमाणेच फारशी भाषेनेही गेल्या कांहीं शतकांत आमच्या देशांतील कांहीं प्रांतिक भाषांत व विशेषतः हिंदुस्तानीत महत्त्वाची भर टाकली आहे. आमच्या विचारांतही तिने कांहीं एका मर्यादेपर्यंत बदल घडवून आणला आहे. इतर कोणत्याही भाषेपेक्षा फारशी हीच संस्कृतला अधिक जवळची भाषा आहे हे लक्षांत ठेवणे जरूर आहे. एवढेच नव्हे, तर वैदिक संस्कृत व संस्कृत वाङ्मय यांच्यापेक्षाही वैदिक संस्कृत व प्राचीन पहिल्या भाषा याच एकमेकांना अधिक जवळच्या आहेत !

अर्थात् त्या भाषेचा मूळ पाया व बहुतेक गाभा संस्कृतमयच असणार; परंतु त्याचबरोबर व तिच्यामधील बरेच शब्द, वाक्यप्रयोग, कल्पना या इतर भाषांमधून, विशेषतः फारशी आणि इंग्रजी व इतर परकी भाषांमधून आलेल्या असतील.

श्री. ह. कृ. मोहनी

रा. स्व. संघ व सत्याग्रह

राष्ट्रीय-स्वयंसेवक-संघाची गेल्या दोन-अडीच वर्षांतील वाढ, संघाचा प्रस्तुत राजकीय परिस्थितीतील निःशस्त्रप्रतिकार आणि त्याचें पर्यवसान संघातील व्यक्तिगत व सामूहिक आग्रही व दृढ विचारप्रणाली-ह्या सामाजिक दीर्घ परिणामी घटना महाराष्ट्रातील व हिंदुस्थानातील विचारी लोकांचें मन व्यग्र करून टाकणाऱ्या आहेत. त्या घटनांबद्दल योग्य व खोल विचार होणे हिंदुस्थानच्या भवितव्याच्या दृष्टीनें जरूर आहे.

संघानें आपला कायदेभंग नुकताच स्थगित केला किंवा मार्गे घेतला हें योग्य, अभिनंदनीय व स्तुत्य कार्य केलें आहे असें कोणीहि निःपक्षपाती मनुष्य म्हणू शकतो. ह्या कायदेभंगाच्या द्वारा संघ ही उपेक्षणीय शक्ति महाराष्ट्रांत व हिंदुस्थानांत नाही, संघाची संघटना थोड्या काळांतच हजारां तरुण लोकांस कायदेभंग करविण्यास समर्थ आहे, एवढेंच नाही तर शेंकडों सरकारी नोकरांसहि कायदे मोडण्यास ती संघटना प्रवृत्त करू शकते याची प्रचीति येऊन चुकली आहे.

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचा प्रस्तुतचा कायदेभंग आणि महात्मा गांधीजींच्या आधिपत्याखालील काँग्रेसचा सत्याग्रह किंवा सविनय कायदेभंग या देशव्यापी घटनांची तुलना करतांना कांही लोक आढळून येतात. पण ही तुलना केवळ

नाममात्र, संख्यात्मक आहे, हें त्या घटनांमधील अगदी भिन्न भूमिकांचा विचार केल्यास दिसून येईल. संघाचा कायदेभंग हा अधिक शक्ति व अधिक संघटित व अधिक शिस्तवाज आहे, असें जरी सकुह-शीर्नी दिसून येत असलें तरी काँग्रेसच्या कायदेभंगास देशातील जी सर्व देशप्रेमी जनसमूहांचा पाठिंबा होता तो संघाच्या कायदेभंगास केव्हांहि नव्हता.

काँग्रेसचा कायदेभंग हिंदु, मुसलमान, पार्शी, ख्रिस्ती इत्यादि अनेक धर्मांच्या देशाभिमानी लोकांना संमत होता; ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र ह्या वर्णाश्रमी लोकांस तो मान्य होता; अस्पृश्य जनता व ब्राह्मणे-तर यांमध्ये अंतर्भाव झालेल्या हिंदुधर्मीय अनेक जातीयांस तो प्रिय होता. कांही थोड्या परकीय राज्यकर्त्यांमधील श्वेतवर्णी सुजाण व्यक्तींसहि तो अमान्य नव्हता. म्हणून काँग्रेसचा कायदेभंग सर्वसंमत होता असें म्हणतां येतें.

काँग्रेसचा कायदेभंग परकीय राज्यकर्त्यांविरुद्ध स्वराज्यस्थापनेच्या उद्देशानें अवलंबिलेला असल्यामुळें तो सर्वसंमत अशा न्यायाच्या भूमिकेवर आधारलेला होता. तो वस्तुनिष्ठ (objective), सार्वजनिक सत्यावर अधिष्ठित असल्यामुळें नीतिनिष्ठ (moral) होता. कायदेभंग हें नीतिनिष्ठ सुसंस्कृत समाजाचें अन्यायनिवारणासाठीं शस्त्र होऊं शकतें. परंतु तो कायदेभंग सार्वत्रिक अशा नीतीवर, अधिष्ठित असावा लागतो. शिवाय हेंहि लक्षांत ठेवणें जरूर आहे की, जी नीति सत्या- (objective truth) वर आधारलेली नाही ती नीतीच होऊं शकत नाही.

महात्मा गांधींनी राजकारणाच्या आणि सामा-जिक अन्यायाच्या क्षेत्रांत प्रथमच कायदेभंगाचें शस्त्र परिणामकारक रीतीनें उपयोगांत आणलें. त्यांचा कायदेभंग सत्यावर व न्यायावर अधिष्ठित असल्या-

मुळें तो सविनय असा कायदेभंग होता. कांती मोडणें हा त्यांचा उद्देश नव्हता. कायदे सुधारणे हें त्यांच्या कायदेभंगाचें मुख्य लक्ष्य होतें. कायदेभंग करणाऱ्यास अधिकाधिक नीतिबद्ध, उदात्त, मंगल-मय करावें असा महात्माजींचा मार्ग होता आणि म्हणूनच तो कायदेभंग सत्याग्रह ह्या नांवास पात्र

४८५

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत

द्वारा प्राप्तपाठशालामंडळ, वार्ड

नवभारत

ठरू शकत होता. महात्मा गांधीजींचा सविनय कायदेभंग हा सत्याग्रहाचा पर्यायवाचक असा शब्द झालेला आहे.

स्वतःच्या तपश्चर्येच्या, न्यायाच्या प्रखर अधिष्ठानाच्या, आग्रही व कष्टमय अशा सत्याच्या वळांवर अन्यायी लोकांचे हृदयपरिवर्तन घडवून आणता येईल अशी महात्माजींची श्रद्धा होती. सुष्ट न दुष्ट असे मानवी मनाचे दोन भिन्न वर्ग महात्मा गांधींस मान्य नव्हते. आत्मोपम्याच्या श्रद्धेने त्यांचे हृदय भरलेले होते. शत्रु व मित्र हा भिन्न भाव त्यांच्या मानसांत जागृत नव्हता. आणि म्हणूनच सत्याग्रहाचा कठिण असा मार्ग त्यांना परिणामकारक रीतीने चोखाळता आला.

राष्ट्रीय-स्वयंसेवक-संघाचा कायदेभंग हा कायदा प्रस्थापित करण्यासाठी अवलंबिलेला नसून तो कायद्यांचा विध्वंस करण्यासाठी अवलंबिलेला होता. आणि म्हणूनच तो सविनय बनू शकत नाही. तो कायदेभंग राज्यसंस्थेस दृढमूल करण्यासाठी नसून, तो राज्यसंस्था खिळखिळी करण्यासाठी अवलंबिलेला होता. ह्या कायदेभंगाच्या पाठीमागे नीति राहू शकत नाही व सत्याचाहि पाठिंबा ह्या कायदेभंगास असू शकत नाही. हा कायदेभंग आसुरी, द्वेषाने कलंकित, तमोगुणान्वित असा आहे. ह्या कायदेभंगामुळे समाजातील नीति किंवा धर्म, राज्यसंस्थेवद्दल आदर किंवा कृतज्ञता ह्या आवश्यक अशा सामाजिक वृत्ती वृद्धिंगत होऊ शकत नाहीत.

कायदा हा न्यायावर अधिष्ठित आहे. कायदे मोडून समाजांत न्याय प्रस्थापित होऊ शकत नाही. कायदे मोडून समाजांत अधिक अन्याय मात्र पसरतो. कायदे मोडणाऱ्यांनी समाजास हे प्रथम पटवून देणे जरूर आहे की जो कायदा ते मोडू पाहतात तो अन्यायी आहे आणि कायदे मोडणाऱ्यांच्या मार्गे सार्वत्रिक नीति व सार्वत्रिक सत्य हे उभे आहे! तरच राज्यसत्तेने निर्माण केलेला कायदा मोडण्यास ते पात्र ठरू शकतात.

कायदे मोडणारे नीतिमय वातारण निर्माण करण्यास असमर्थ असले, त्यांनी नीतिमय वातावर-

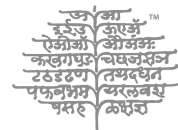
णाची पर्वा न करिता कायदेभंग सुरू केला आणि त्या कायदेभंगाने केवळ निःशस्त्रप्रतिकाराचे स्वरूप धारण केले तर तो कायदेभंग सामाजिक व राजकीय बंड असे स्वरूप धारण करील. जर तो निःशस्त्र प्रतिकार सार्वत्रिक असेल तर ते बंड कदाचित् यशस्वीहि होऊ शकेल. पण असा कायदेभंग किंवा निःशस्त्रप्रतिकार यशस्वी झाला असे मानले तरी देखील सार्वत्रिक नीतीवर किंवा सार्वत्रिक सत्यावर तो आधारलेला नसल्यामुळे तो समाजांत नीतीचे, धर्माचे किंवा सत्याचे वर्धन करू शकणार नाही. शिस्त, संघटना आणि त्याच्या जोरावर प्राप्त झालेला अधिकार ह्यांचे नांव सामाजिक नीति किंवा धर्म नाही. सार्वत्रिक सत्यावर धर्माचे किंवा नीतीचे अधिष्ठान आहे.

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघामध्ये काँग्रेस ह्या देशव्यापी संघटनेपेक्षा अधिक शिस्त अधिक दृढता (solidarity) आहे असे दिसून येते. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचा कायदेभंग काँग्रेसच्या कायदेभंगापेक्षा अधिक शीघ्रगति आहे ह्यांतहि शंका नाही. परंतु काँग्रेसच्या कायदेभंगास जो सत्याचा, न्यायाचा, नीतीचा व धर्माचा आधार होता तो ह्या कायदेभंगास नाही. हा कायदेभंग एका विशिष्ट संस्थेचा कायदेभंग आहे, त्याचे सत्य, त्याची न्यायाची धारणा, त्याची धर्माची व्याप्ति त्याच संस्थेपुरती मर्यादित आहे हे सहज लक्षांत येण्यासारखे आहे.

महात्मा गांधीजींच्या सविनय कायदेभंगाच्या अत्यंत विपरीत असा हा कायदेभंग होता. हा कायदेभंग राज्यसंस्थेच्या विरुद्ध, प्रातिनिधिक राज्यसंस्थेच्या स्वकीय राज्यसत्तेच्या विरुद्ध असल्याकारणाने ते बंड समजले जाण्याचा संभव आहे. म्हणून अशा प्रकारची चळवळ रा. स्व. संघाने बंद केली हे फार योग्य झाले. ह्यापुढे ह्या कृत्याची अनिष्टता व घोर परिणाम ह्याची जाणीव राष्ट्रीय-स्वयंसेवक-संघास होऊन तो संघ कायदेभंगाचा मार्ग सोडून आपल्याच राज्यसंस्थेने प्रस्थापित केलेले कायदे पाळण्याची स्वतःस शिकवणूक देण्यास समर्थ होईल अशी आशा करण्यास जागा आहे.

४८६

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशाळांमंडळ, वाई

अखिल-भारतीय तत्त्वज्ञान-परिषद्

अखिल-भारतीय तत्त्वज्ञानपरिषदेचें गेलें म्हणजे तेविसावें अधिवेशन गेल्या डिसेंबर १९४८च्या शेवटच्या आठवड्यांत मुंबई येथें झालें.

डिसेंबर १९२५ मध्ये कै. डॉ. रवीन्द्रनाथ टागोर यांनी कलकत्ता येथें परिषदेच्या पहिल्या अधिवेशनाचें उद्घाटन केलें. सर सर्वपल्ली राधा-कृष्णन् हे त्या वेळीं कलकत्ता विद्यापीठांत प्राध्यापक होते व त्यांच्या खटपटीनें व प्रोत्साहनानें परिषद् स्थापिली गेली. नंतरहि कांहीं वर्षें व्यवस्थापक-मंडळाचे अध्यक्ष म्हणून परिषदेचें कामकाज ते आस्थेनें पहात. गेलीं कांहीं वर्षें प्राचार्य ए. आर. वाडिया (म्हैसूर, ग्वालेर) हे व्यवस्थापक-मंडळाचे अध्यक्ष आहेत व अनेक प्रकारच्या अडचणींमधून त्यांनीं परिषद् जगविली आहे; इतकेंच नव्हे, तर परिषदेच्या कार्यांत थोडीवहुत प्रगतीहि घडवून आणली आहे. सत्यान्वेपणावद्दल पुरेशी आस्था नसणें व सतत नियमितपणें कार्य करण्याच्या संवयीचा अभाव, या दोन कारणांमुळे इतर ज्ञानोपासक संस्थांप्रमाणें याहि संस्थेचें कार्य व्हावें तितकें चांगलें होऊ शकलें नाहीं. तरी पण 'आयुष्य आहे तोपर्यंत आशा आहे'; म्हणून तेविसा वर्षे-पर्यंत परिषदेचें कार्य सतत चालविणारे प्रा. राधाकृष्णन् प्रो. वाडिया व त्यांचे सहकारी यांस धन्यवाद देणें योग्य आहे. परिषदेच्या कार्यातील उणीवांची तेंथें येणाऱ्या सभासदांना व व्यवस्थापक-मंडळास जाणीव आहे असें सभासदांच्या सभेंत झालेल्या चर्चेवरून स्पष्ट दिसलें. व दोषांची उत्कट जाणीव हाच सुधारणेचा निश्चित मार्ग होय. आपला देश आतां स्वतंत्र झाला असल्यामुळे इतर कार्यप्रमाणें हेहि कार्य आपणांस अधिक जोमानें करतां येईल. व तें करण्याची आपणां-वर जबाबदारी आहे. त्याबाबत परिषदेच्या अधि-

वेशनांत मनांत आलेला एक महत्त्वाचा विचार मांडून हा प्रास्ताविक भाग संपवितों. तो विचार असा: आम्हांस स्वातंत्र्य मिळाल्यानें प्रगतीचा मार्ग मोकळा झाला हें खरें असलें तरी प्रगति यापुढेंच व्हावयाची आहे हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. इतकेंच नव्हे, तर जीवनाच्या इतर प्रांतांप्रमाणें याहि प्रांतांत आम्ही मागासलेले होतो म्हणूनच परकीय राज्या-प्रमाणें संस्कृतीचेहि प्रायः अंध नकलकार झालों आहों हें विसरतां कामा नये. उलट परकीयांची नकल करावयाची नाहीं याचा अर्थ त्यांचे उत्कृष्ट गुण व्यावयाचे नाहींत व आपल्या जुन्या किंवा आजच्या तत्त्वज्ञानी ग्रंथकारांची वेळीं-अवेळीं अवास्तव स्तुति करावयाची असा नव्हे. आमच्या देशांत अतिशय प्रतिभावान्, स्वतंत्र बुद्धीचे व निष्ठावान् असे तत्त्वज्ञानोपासक होऊन गेले यांत शंका नाहीं. पण म्हणून त्यांनीं केलेलीं सर्व विधानें निर्दोष असतील किंवा आज तीं तशींच मांडणें योग्य आहे असा निष्कर्ष निघत नाहीं. शिवाय त्यांचा मोठेपणा इतका स्वयंसिद्ध आहे कीं त्याला आजच्या सामान्य प्राध्यापकांच्या शिफारसपत्रांची आवश्यकता नाहीं. त्यांच्या मोठेपणास साजेशी नवी विचारनिर्मिति हीच त्यांच्यावद्दलची खरी कृतज्ञता-बुद्धि व त्यांच्या मोठेपणाची खरी जाणीव होय. आधुनिक भारती-यांतहि अनेक थोर लोक होऊन गेले व आजहि आहेत. परंतु यांतील कोण किती मोठा आहे, कोणाचे विचार नित्य, कोणाचे नैमित्तिक महत्त्वाचे आहेत हें कांहीं काळ लोटल्यावरच कळेल. घाईनें दिलेला व मिळालेला मोठेपणा अनेक वेळां टिकत नाहीं असें इतिहास सांगतो.

नवभारत

मुंबई येथे तत्त्वज्ञान-परिषदेचे अधिवेशन प्रथम १९२७ मध्ये भरलें; नंतर १९३४ च्या मार्चमध्ये मुंबई विद्यापीठातर्फे परंतु पुण्यांत अधिवेशन झालें. त्यानंतर १४ वर्षांनी हा योग आला, प्रतिनिधी व इतर पाहुणेमंडळी यांची व्यवस्था स्वागत-मंडळाचे चिटणीस फादर एस्टेलर व डॉ. चव् यांनी उत्तम ठेविली होती. सर्व कार्यक्रम बिनबोभाट व गैरसोय न होतां पार पडला. मुंबई विद्यापीठाचे उपकुलगुरु प्रा. पां. वा. काणे हे आंतर-विद्या-पीठांच्या एका महत्वाच्या समेकरितां मद्रास येथे गेले असल्याने, त्यांच्यातर्फे युनिव्हर्सिटीच्या तत्त्वज्ञान-अभ्यास-मंडळाचे प्रमुख व सिंडिकेटचे सभासद प्राचार्य वि. के. जोग यांनी प्रतिनिधींचें स्वागत केलें. त्यानंतर पुणे विद्यापीठाचे उपकुलगुरु ने. ना. मुकुंदराव जयकर यांनी अधिवेशनाचें उद्घाटन केलें. त्या प्रसंगी त्यांनी केलेल्या आपल्या भाषणांत त्यांनी दोन महत्वाचे मुद्दे पुढें मांडले. पहिला असा की, आजच्या जगापुढील विकट प्रश्न केवळ आर्थिक नियोजन व राजकारणी मुत्सद्देगिरी यांनी सुटण्यासारखे नसून वैयक्तिक व सामाजिक जीवनांतील मूल्यांची तात्त्विक चर्चा करून त्यांची योग्य श्रेणी ठराविल्यानंच ते सुटले तर सुटतील व या कार्यात हिंदुस्थानच्या विचारवंत तत्त्वज्ञानाभ्यासकांना इतर राष्ट्रांस मदत करतां येण्यासारखी आहे. दुसरा मुद्दा असा की आपल्या देशांत तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासाचें खरें पुनरुज्जीवन व्हावयाचें असेल तर, पाश्चात्य तत्त्वज्ञानांतील प्रमेयांशी आपल्या प्रमेयांचें क्लृप्तपत साम्य आहे हें पडताळीत बसण्यांत वेळ न घालवितां भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टिकोनांतून त्या प्रमेयांचा अभ्यास, त्यांचें प्रतिपादन, विवरण, व इष्ट असेल तर त्यांत बदल आपण यापुढें केले पाहिजेत.

परिषदेच्या अध्यक्षस्थानी बनारस विद्यापीठाचे प्राध्यापक डॉ. एस्. के. मैत्र यांची निवड करण्यांत आली होती. 'Whither Philosophy' या विषयावरील आपल्या विस्तृत अध्यक्षीय भाषणांत अनेक मुद्द्यांचा त्यांनी ऊहापोह केला. त्यांची विवेचनपद्धति विद्वत्तापूर्ण, व भावनात्कटतादर्शक होती. विवेचनाचा मुख्य निष्कर्ष हा की, तत्त्वज्ञानांत

Value किंवा मूल्य यांच्या विचारास फार महत्त्व आहे व असावे. विशिष्ट शास्त्रांतून केवळ वस्तुस्थिती- (Facts) चा विचार होतो; परंतु हेतु, मूल्य, अर्थवत्ता ही समजल्याशिवाय वस्तूचें पूर्ण आकलन होत नाही व तें झाल्याशिवाय व्यवहारीह सुधारत नाही. जुन्या व नव्या अनेक विचारवंतांचा उल्लेख करून डॉ. मैत्र यांनी हा सिद्धान्त फार कळकळीनें मांडला, व या दिशेकडे तत्त्वज्ञान-शास्त्राची प्रगति झाली नाही तर जीवितांतील कूट प्रश्न सोडविण्याचें त्याचें सामर्थ्य नाहीसं होऊन केवळ शाब्दिक व बौद्धिक कसरत करून वस्तु आधुनिकांच्या संशयांत आणखी कांहीं संशयांची भर तत्त्वज्ञानानें टाकल्यासारखी होईल असें त्यांनी प्रतिपादिलें. कविवर्य टागोर, श्री. अरविंद घोष, व गांधीजी यांच्या विचारपद्धतीचा अभ्यास केल्यास आपल्या सिद्धांतास पुष्टि मिळते असेंहि त्यांनी प्रतिपादिलें. हें प्रतिपादन आस्थेवाईक व विद्वत्तापूर्ण झालें; तरी पण त्यांत हाताळलेला प्रश्न इतका विकट आहे की प्रा. मैत्र यांनी केलेली मर्मांसा पूर्णपणें समाधानकारक आहे असें म्हणणें कठिण आहे. इतकेंच नव्हे, तर निदान भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या आजच्या अभ्यासकांनी तरी आज मूल्यापेक्षां वस्तुस्थितीवर अधिक भर देणें योग्य आहे असें म्हणतां येईल. शिवाय मूल्ये व त्यांच्या मुळाशी असलेली वस्तुस्थिति, तत्त्वज्ञान व शास्त्र, बुद्धि व जीवन यांत जो विरोध वरील प्रतिपादनांत प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष कल्पिला आहे तोहि अवास्तव आहे असें अनेकांस वाटेल. तरी पण अनुभव व विचारानें आपणांस पटलेले विचार या ज्येष्ठ प्राध्यापकानें फार कळकळीनें व विद्वत्तापूर्ण रीतीनें व आपल्या अध्यक्षीय स्थानास योग्य अशा गांधीयांनीं मांडले याबद्दल कोणाचेंहि दुमत होणार नाही.

अध्यक्षीय भाषणानंतर परिषदेचें काम दोन मुख्य विभागांतून चाललें. तर्कशास्त्र, अध्यात्मशास्त्र व तत्त्वज्ञानेतिहास हा एक विभाग व दुसरा मानस-शास्त्र आणि नीतिशास्त्र हा होय. या दोनहि विभागांतून प्रत्येकी दहा-पंधरा निबंध वाचले गेले व चर्चिले गेले. त्यांतले कांहीं तांत्रिक स्वरूपाचे असले तरी कांहींतील चर्चा उद्बोधक व सर्वसाधारण

४८८

अखिल-भारतीय तत्त्वज्ञान-परिषद्

सुशिक्षितांस विचारप्रवण करील अशी होती. Foundations of Morality या निबंधांत अशी भूमिका घेतली होती की शारीरिक, सामाजिक व आर्थिक जीवन हे नैतिक अनुभवाचा पाया असून त्या जीवनांतच नैतिक अनुभवाचा अर्थ लागतो. खेडेगांवांतील अशिक्षित व सर्व प्रकारे निकृष्टावस्थेत असलेली जनता एका टोंकाला, व संतवृत्ति अंगी वाणलेले थोर लोक दुसऱ्या टोंकाला. या दोहोंच्या आचरणांत आढळून येणारी नीतिमत्ता पाहिली म्हणजे नैतिक जीवनाचा खरा अर्थ लक्षांत येतो व त्यावरून Honesty is the best policy, किंवा Virtue is prudence या म्हणींचे मर्म कळते. धार्मिक जीवन किंवा अध्यात्मविचार यांची पीठिका असल्याशिवाय नीतिमत्ता लुळी पडते. या भूमिकेचीच ही एक अपरिचित परंतु महत्त्वाची बाजू आहे असा बरील निबंधाचा आशय होता व साहजिकच त्यावर बरीच चर्चा होऊन तद्विषयक निरनिराळीं मतं प्रदर्शित करण्यांत आली. या दोन विभागांतील चर्चेशिवाय दोन प्रसंगां सामान्य चर्चेकरितां दोन महत्त्वाच्या विषयांचा तज्ज्ञांनीं ऊहापोह केला. त्यांपैकीं एका चर्चेचा विषय Philosophy of History असा होता. हे शास्त्र शक्य आहे काय? व असल्यास त्याचे स्वरूप काय असावे यावर मुख्यतः चर्चा झाली. म्हैसूर विद्यापीठाचे प्रा. निकम, मद्रासचे रेव्ह. बटलर व प्रा. बानर्जी या तिघांनीं आपले विचार सविस्तर मांडले. निकम यांची भूमिका अशी की, History is born out of Mythology ही वस्तुस्थिति विसरतां कामा नये व म्हणून केवळ भौतिक वस्तुमात्रांच्या नियमानुसार मानवी इतिहासांतील घटनांचा अर्थ लावणे बरोबर नाही. तसें केल्यास मानवी घटनांवर अमानवी भौतिक निय-

मांच्या अध्यारोपाचा दोष उत्पन्न होऊन आपली अनुमान-पद्धति Apathetic fallacy या हेत्वाभासाने दूषित होते. इतिहासाचे खरे ध्येय व्यक्ति-त्वाचे व मानवी मनःसृष्टीचे पूर्ण आकलन हे होय. म्हणून इतिहासज्ञ बाह्य घटनांचा अभ्यास करित असला तरी अंतर्मुख असतो व असला पाहिजे. याच विषयावरील चर्चेचा भाग म्हणून रेव्ह. जे. एफ. बटलर यांनीं एक उत्कृष्ट निबंध वाचला. त्यांत इतिहासशास्त्राची शक्यता आहे असे मानण्यांत आपण काय काय गृहीत धरतो याचे प्रथम विवेचन केले. व त्याबाबत होणारे निरनिराळे पक्षोपपक्ष कोठचे संभवतात याचे निदर्शन केले. या तात्त्विक इतिहासशास्त्राची रूपरेषा सांगतांना त्यांनीं (१) इतिहास जे ज्ञान आपणांस देतो त्याच्या मर्यादा व त्याचे स्वरूप याबद्दलचे विवेचन (२) प्रत्यक्ष ऐतिहासिक घटना (जीत मानवी जीवना-पलीकडील प्राणिजीवन, भूगोलविषयक वगैरे बाबी-चाहि समावेश होईल) व (३) मानवी संस्कृती-तील अवनति व अभ्युदय यांमागील हेतू व त्यांचे नियम यांचा आविष्कार असे तीन मुख्य विषय येतात असे प्रतिपादिले.

सामान्य चर्चेचा दुसरा विषय Problem of Nothing हा होता. 'Nothing' आहे असे मानणे व सिद्ध करणे यांतील अडचणी, उलटपक्षी तें नाही म्हणण्यास त्याचा पदोपदी येणारा अनुभव, यांची संगति कशी लावावयाची या प्रश्नावर बरीच चर्चा झाली. एकंदरीत या तीन दिवसांत दुराग्रहीपणा व शाब्दिक खल न करतां निरनिराळ्या प्रश्नांवर तात्त्विक चर्चा झाली व परिषदेचे कार्य यशस्वी रीतीने पार पडले असे म्हणतां येईल.

“सत्तर वर्षे प्रार्थना करून घालविल्यापेक्षां न्याय्य गोष्ट करण्यांत घालविलेला एक तास श्रेयस्कर होय. चांगली गोष्ट करूनच वाईट गोष्टीला जिकरणे हे फार चांगले, वाईट गोष्टीचा प्रतिकार वाईट गोष्टीने करणे हे फार वाईट आहे. तुम्ही कोणत्याही धर्माचे असा; पण दुसऱ्या धर्माच्या लोकांशीं सहवास करा. ”

—महंमद पैगंबर यांचा संदेश, 'धर्मचक्र' जानेवारी १९४९

सार-संकलन

महाराष्ट्रातील तीन निष्ठा

['विभावरीचे टीकाकार' (संपादक : द्वा. म. कर्णिक व ब्र. मु. नाडकर्णी, 'वकुल-प्रकाशन') हे 'विभावरी' वादावरील संकलनात्मक पुस्तक नुकतेच प्रसिद्ध झाले आहे. त्या पुस्तकाला प्रा. व्यं. शं. शेजवलकर यांनी सुमारे चाळीस पानांची प्रस्तावना लिहिली असून त्या प्रस्तावनेत त्यांनी गेल्या सुमारे शंभर वर्षांतील सामाजिक, राजकीय, आणि वाङ्मयीन प्रवाहांचे अत्यंत उद्बोधक असे समालोचन केले आहे. प्रकाशकांनी म्हटल्याप्रमाणे हा प्रस्तावना-लेख 'अभिजात' असा उतरलेला आहे. पुढे दिलेला विस्तृत उतारा त्यांच्या त्या प्रस्तावनेतून घेतला आहे.]

तीस वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रांत तीन निष्ठा सुरू झाल्या. त्यांतील एक टिळक पक्षाची, म्हणजेच पुणेरी पक्षाची-व हिचेच पुढे सदाशिव-पेठी संस्कृतीत संपूर्ण रूपांतर झालेले आढळते. महाराष्ट्रांत अधिकारारूढ झालेली जुनी निष्ठा आय होती. तिला मराठ्यांच्या इतिहासाचा आधार होता, आधुनिक सुशिक्षितांचा पाठिंबा होता व पराक्रमी माणसांनी ती दोन पिढ्या घण मारून पक्की बनली होती. पण लोकमान्य मंडालेहून सहा वर्षांच्या गैरहजेरीनंतर परत आले व आपल्या मार्गे कशी काय हालहवाल आहे ते पाहू लागले, तेव्हा त्यांना कळून चुकले की, आपल्या शिष्यवर्गांनी राजकीय बाबतीत पुढे काडीचंही काम केले नव्हते. नाटकं लिहून, पोवाडे गाऊन, शाहिरी फड घडवून साहित्याचेच आखाडे उघडण्यांत त्यांनी आपल्या उपकरणांचा दुरुपयोग केला होता. राजकीय दृष्ट्या सर्वत्र सामसूम झाले होते. १९०७ साली काँग्रेसचा ताबा ज्यांनी जवळ जवळ घेतला होता, त्यांना आता त्या काँग्रेसच्या प्रवेशद्वाराजवळही जाता येत

नव्हते. मोल्ले-मिटो सुधारणांच्या रूपाने विभक्त मतदार संघ अंमलांत येऊन पाकिस्तानचा पाया घातला गेला होता. ही गोष्ट टिळकांना अपेक्षित नव्हती. पुन्हा मुळापासून काम करण्याचा प्रसंग त्यांच्यावर ओढवला. पण परिस्थिती मात्र मूळचीच राहिलेली नव्हती. महायुद्ध सुरू झालेले होते. कायद्याचा जाच जास्तच तीव्र झाला. त्यामुळे नवा पावित्रा टाकणे त्यांना भाग होते. तो त्यांनी जर्मनीविरुद्ध इंग्रजांना मदत करणे योग्य आहे असे म्हणून व कसावसा काँग्रेसमध्ये प्रवेश मिळवून टाकला. नंतर आपले बहुमत लखनौ-काँग्रेसमध्ये करून नवीन हक्कांच्या लढ्यासाठी हिंदु-मुसलमान एकीचा वनाव घडवून आणला. अर्थात् याकरिता त्यांनी मवाळ व मुसलमान या दोघांनाही चुचकारून 'त्वयाधै मयाधै' करावे लागले. १९०८ साली मनांत असलेल्या जातीचे एकरूप स्वराज्य आतां मागे पडून बहुरूपी संयुक्त स्वराज्य पुढे आले होते. ही आपत्ति लोकमान्यांच्या शिष्यांनी त्यांच्या गैरहजेरीत जो अंगचुकारपणा केला होता त्यामुळे ओढवली होती. त्यांतच या वेळी दुसरीच एक नवीन व्यक्ति-आणि ही व्यक्ति स्वतःची स्वतंत्र नवीन निष्ठा निर्माण करण्याएवढी मोठी होती-हिंदुस्थानच्या राजकारणांत पुढे आली. पहिली दोन वर्षे सर्व राजकारणाचा, समाजकारणाचा व अर्थकारणाचा कानोसा घेऊन तिने स्वतःचा मार्ग सुरू केला. चंपारणाच्या लढ्यापासून ही निष्ठा हिंदुस्थानवासीयांपुढे ठेविली गेली. व तिजकडे कांही स्वतंत्र विचार करणारे तरुण आकर्षिले जाऊ लागले. आघाडीच्या तरुणांना या वेळी लोकमान्य मवाळ वाटू लागले होते. नेमस्तांच्या सनदशीर मार्गावरच त्यांनी पाऊल टाकलेले दिसत होते. अर्थात् त्या मार्गाने स्वराज्य मिळेल असे ज्यांना

४९०

अनुक्रमिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशाळा मंडळ, वार्ड

सार-संकलन

वाटत नव्हते, व हिंसेचा मार्ग सुद्धा शक्य आहे अशी ज्यांची खात्री नव्हती, त्यांना गांधींचा तद्दन नवा मार्ग साहजिकच आकर्षक वाटला. तत्त्वज्ञानाचे विद्यार्थी, माझे स्नेही श्री. आप्पा पटवर्धन 'गीतारहस्या'चे 'आलोडन करूनही याच वेळी लोकमान्यांचा महाराष्ट्र-पंथ सोडून, प्रोफेसरी टाकून तडक सावरमतीच्या आश्रमांत गेले. अशा रीतीने लोकमान्यांच्या ह्यातीतच त्यांच्या निष्ठेला आंतूनच चुणा लागत होता. ज्यांची श्रद्धा, हिंसेशिवाय स्वराज्य कधीच मिळत नसते, अशी होती, ते मात्र या नव्या निष्ठेत सामील होऊ शकले नाहीत. पण त्यांच्यापुढे एक नवीन निष्ठा रशियाच्या मार्गे आली व तिने लवकरच महाराष्ट्रांत चांगलेच मूळ धरले. या तीन निष्ठांच्या संघर्षांच्या फेऱ्यांत तरुण महाराष्ट्र सांपडला. या तीनही निष्ठांचीं रूपे मराठी वाङ्मयांत उमटली आहेत. आम्ही वर ज्या तीन वाढाळ महाराष्ट्र कन्यांचा उल्लेख केला आहे, त्यांच्यांत ही तीन रूपे प्रकट झालेली दृष्टीस पडतात. पुरुषांपेक्षा स्त्रियांत तीव्रपणा नेहमीच जास्त असतो; व एकाद्या समाजातील स्त्रियांत जी निष्ठा रुजली, ती कायमची वाढीस लागली असें खुशाल समजावे. टिळकांच्या महाराष्ट्र-पंथापेक्षा या गोष्टीची जाणीव साम्यवाद्यांना व गांधीपंथाला जास्त होती. म्हणून त्यांनी स्त्रियांचे समानत्व प्रथमच घोषित करून त्यांना आपल्या कार्यात ओढण्याचा उपक्रम केला. लोकमान्यांच्या पंथांत तसा तो प्रामुख्याने केला गेलेला नसल्यामुळे त्या संस्कृतीत ज्या बुद्धिमान् मुली जन्माला आल्या, त्यांची कालानुरूप योग्य वाढ होण्यासारखी परिस्थिति त्या संस्कृतीत नव्हती. अशांतीलच एक विभावरीबाई समजल्या पाहिजेत.

ज्या गोष्टींना आपोआप सहज वाव मिळत नाही त्या गोष्टी मनांतच विकृति निर्माण करतात. या विकृतीच्या अडचणींचे आविष्करणच प्रामुख्याने 'कळ्यांचे निःश्वास' व 'हिंदोळ्यावर' या बाईंच्या कृतीत आहे. बाई बुद्धिमती असल्यामुळे त्यांना आपली ही परिस्थिति लक्षांत न येणे अशक्य होते. त्यांनी वाहेरच्या जगाचा कानोसा घेऊन त्यांतहि काय चालले आहे, त्या जगांत आपणांला वाव आहे की नाही, हे पाहण्याचा प्रयत्न केला. त्यांत त्यांचा साहजिकच साम्यवादी गटाशी संबंध आला. त्या निष्ठेचे आकर्षणहि त्यांना खूपच वाटले. पण बाकीच्या सर्वांनाच निरुपयोगी समजणारा, शिब्या देणारा व वैरी समजणारा पंथ, सेवासदनच्या, अनाथबालिकाश्रमाच्या व एरंडवणे युनिव्हर्सिटीच्या विहिरीतच पोहायला शिकलेल्या बाईंना झेपण्यासारखा नव्हता. कम्युनिस्टांचा पंथ म्हणजे पर-तीर दिसत नसलेल्या समुद्रांतून पलीकडे जाण्याचा पंथ. एवढी विशाल दूरदृष्टि सदाशिव पेठेंत वाढलेल्या बंदिस्त घरांतल्या बाईला कोठून येणार? त्यांतहि मालवीय व केळकर राहोत, पण गांधींना सुद्धा न मानणाऱ्या लोकांशी त्यांचा संबंध आल्यावर त्या भांबावून गेल्या व त्यांनी 'तुझी मते मला कळत नाहीत. तुझ्या-माझ्यांत सगळाच विरोध आहे' असे म्हणून स्वप्नांत आलेल्या आपल्या लाडक्या वैशाखचा रोहिणीकडून निरोप घेवाविला. यानंतर त्यांची वस्तुतः दुसऱ्या एका निष्ठेकडे नजर वळावयास पाहिजे होती. पण तशी ती वळली नाही या बदल आश्चर्य मानावयास नको. कारण सदाशिव-पेठी संस्कृतीतलि गाजलेल्या* शाहाण्यांची जेथे तशी

* या शहरांतील शहाणे 'Submit to no models but your own, O City!' असे व्हिटमन प्रमाणे म्हणत असतात. 'We are thin, we are pale, we are sharp' असे हेन्री जेम्सप्रमाणे तेहि स्वतःला समजतात. बोस्टनच्या New England-Watch and Ward Society प्रमाणे अक्लील बंद करणारे एक संस्कृति-संरक्षक मंडळहि येथे आहे. 'Boston State-House is the hub of the solar system' असे ऑलिवर वेंडेल होम्सप्रमाणे गायकवाडवाड्याबद्दल येथील लोक गृहीत धरून चालतात. 'Only Bostonians can understand Bostonians and thoroughly sympathize with the inconse of the Boston mind' असे हेन्री आडाम्सप्रमाणे सदाशिव पेठी लोकांबद्दलहि म्हणण्यास हरकत नाही.

नवभारत

वळली नाही, तेथे विभावीवाईना दोष देण्यांत काय मतलब ?

ही निष्ठा गांधीवादाची होय. विभावीवाई-प्रमाणेच वैयक्तिक प्रश्न पुढे आलेल्या, दृष्टीपुढे सर्व अंधार दिसू लागलेल्या दुसऱ्या एका महाराष्ट्र-कन्येकें, योगायोगामुळे का होईना, पण गांधी-वादाकडे दृष्टि वळविली व त्या पंथाची निष्ठा तावूनसुलाखून पाहण्यासाठी आश्रमांतच प्रवेश केला. त्यांच्याहि पुढे वर सांगितलेल्या तीन निष्ठांचा संघर्ष होता. त्या तीनहि निष्ठांवद्दल त्यांना थोडे थोडे आकर्षणहि निर्माण झालेले त्यांच्या लिखाणांत दिसते. 'काम आणि कामिनी' या आपल्या कादंबरीत त्यांनीहि आपल्या समोरून गेलेल्या, क्षणभर मोह पडलेल्या दृश्यांचा इतिहास दिलेला आहे. त्यांतून त्यांचा Abnormal नायक त्यांनी वाहेर काढला आहे. "आजकाल आदर्श-वादाची टर उडविण्यांत येते व वास्तववादाचा जोरात पुरस्कार करण्यांत येतो. माझ्या अल्पमतीला वाटते की, वास्तववाद म्हणजे समाजातील घाण उपसून उघड्यावर टाकणे नव्हे. दोषी व दुष्ट समाजावरहि प्रेम केलें पाहिजे व त्याच्या विचारसरणीतील त्रुटि दूर करण्याचा प्रयत्न करीत असतांना तेथे आदर्श-वादाची प्रतिष्ठापना करण्यासाठी मेहनत घेतली पाहिजे. नाही तर शीड नसलेले तारु कोठे तरी भटकते तशी समाजाची स्थिति होईल."

प्रेमावाईच्या या निवेदनावरून विभावीवाईसमोर आलेले प्रश्न व त्याच्या समोर आलेले प्रश्न एकाच जातीचे हे स्पष्ट दिसते. दोषी व दुष्ट समाजावरहि प्रेम केलें पाहिजे यावाचत दोघांचेहि एकमत आहे. पण विभावीवाई आदर्श ठरवीत नाहीत, आपल्या वास्तववादी लिखाणाचा दुरुपयोग वासना चेतविण्याकडेच करतांना आढळतात व विचारसरणीतील दोष दूर करून आदर्शवादाची प्रतिष्ठापना करण्यासाठी आपल्या नायिकांकडून मेहनत घेववीत नाहीत. त्यामुळेच सदाशिव-पेठी संस्कृतीची स्थिति शीड नसलेल्या तारवाप्रमाणे कोठे तरी भटकणारी झाली आहे. तिला तिच्या हिंसक निष्ठेप्रमाणे स्वराज्य मिळविणे साधले नाही, इतरांच्या अहिंसक प्रयत्नांत भाग घेतां आला नाही व आतां महात्माजींचा खून

किंवा संघाचा सत्याग्रह अशा विकृतीत तिचा आत्मा धुमसतांना दिसत आहे. तामसीपणाची एवढी झांपड तिच्या डोळ्यांवर आली आहे की, आपल्या कृत्यांची तिला चांगली याद राहण्यासारखी झळ लागली, तरी तिची दृष्टि निवळलेली दिसत नाही. तिच्यातील दोन वर्षांपूर्वी 'सत्तासंक्रमण' करण्याच्या लंढ्याचवड्या वाता सांगणाऱ्या व्यक्ती आतां हातपाय मोडून घेऊन स्वस्थ बसल्या आहेत. अशी त्यांची स्थिति होण्याचे कारण, त्या संस्कृतीत झालेला एका पिढीचा अपप्रचार होय. खोटा इतिहास, खोटा अभिमान, वरें-वाईट अल्पस्वल्प तरी काम करण्याऐवजी दुसऱ्यांच्या चुका दाखविण्यांत, खोड्या काढण्यांत व हुंरेवडी उडविण्यांतच ज्यांनी काळ घालविला, त्यांच्या हातांत सत्ता कोटून येईल ? ती कासवाप्रमाणे हळूहळू व नम्रतेनें मार्ग आक्रमणाच्या धिम्या वृत्तीच्या कष्टाळ माणसाच्याच हातांत जाणार, हे विधिलिखित ठरलेलेच होतें. समाजाच्या प्राथमिक गरजांकडे दुर्लक्ष करून साहित्यिक फवारे उडविण्यांतच ज्यांनी आयुष्यभर कृतकृत्यता मानली, त्यांच्या साहित्याचे वाराच काय, पंधरा खंडहि प्रसिद्ध होतील ! आपल्या संसाराचा हिशेब अगदी पैन् पै चौख ठेवून शिळक दाखविण्याचा पराक्रमहि त्यांच्याकडून होऊ शकेल. आपली वैयक्तिक तीन ऋण फेडल्याचे समाधानहि त्यांना लाभेल. पण समाजाचा इतिहास घडविण्याचे, जगाच्या इतिहासाची पाने लिहण्याचे श्रेय त्यांच्या पदरी कसे पडेल ?

सर्व गोष्टी झाल्या-गेल्यानंतर आतां इतिहास-दृष्ट्या सिंहावलोकन करूं लागले म्हणजे असे दिसते की, जगातील त्रिविधतेचा आविष्कार वर चर्चिलेल्या तीन निष्ठांत झालेला आहे. याचा अर्थ त्या अगदी अलग, एकमेकांशी कांहीच संबंध नसलेल्या अशा निष्ठा आहेत असे नव्हे. जग हे त्रिविध आहे व त्यातील सत्य, रज, तम ही सरमिसळच पसरलेली असतात. तुलनेनें पहातां, महात्माजींची निष्ठा ही सात्त्विक, साम्यवादाची निष्ठा ही राजसी व सदाशिव-पेठी निष्ठा ही तामसी असे म्हणावे लागेल. सात्त्विकता ही 'मी-तू'च्या व्यवहारांत कधीच राहू शकत नाही. तिचे कोंदण अखिल विश्वाएवढे संबंध मान-

सार-संकलन

वंतां पुरून उरण्याइतकें विशाल असावें लागतें. या विशाल दृष्टीखेरीज सांख्यिकता नाही व अशा सांख्यिकतेखेरीज अखिल मानवांचे प्रश्न योग्य दृष्टीनें सुटूं शकणार नाहीत. एका जातीचा फायदा तो दुसऱ्याचा तोटा, एका राष्ट्राचा फायदा तो दुसऱ्याचा तोटा, एकाच्या संस्कृतीचा विकास म्हणजे दुसऱ्या संस्कृतीचा संकोच—अशी व्यवस्था ही सुव्यवस्था, कायम व्यवस्था कधीच ठरूं शकणार नाही. म्हणूनच महात्माजींची शुद्ध राष्ट्रवादापलीकडे जाणारी व अखिल मानवाहिताचा विचार सतत दृष्टीसमोर ठेवणारी निष्ठा हीच सांख्यिक होय यांत संशय नाही. पण ध्येयदृष्ट्या ती परिपूर्ण असली, तरी तिच्या आचरणाच्या वाटेत खांचखळगे, काटेकुटे, अडचणींचे डोंगर व प्रलयाचे महासागरहि आहेत, हें विसरतां येणार नाही. साम्यवाद्यांची निष्ठा ही मुळांतच जगांतिल सर्व कामकऱ्यांना, शेतकऱ्यांना, म्हणजेच निदळाचा घाम काढून राहू म्हणणाऱ्यांना आवाहन करून दिग्विजयाला निघालेली आहे; अर्थात् तेवढ्यापुरती ती गांधीनिष्ठेची वहीणच आहे. पण ती आपल्या बाहेरच्या इतरांना वैरी समजते. या तिच्या दृष्टीत सांख्यिकता नाही. वैय्यावरही प्रेम करावयास सांगणाऱ्या गांधीनिष्ठेत ती आहे. हाच या दोन निष्ठांतिल महत्त्वाचा फरक आहे. व म्हणूनच आम्ही तिला राजसी म्हटलें आहे. या दोन्हीहि निष्ठा वेगळ्या मार्गांनीं का होईना, 'सर्व जगाचें नियंत्रण करूं' असें म्हणून बाहेर पडल्या आहेत. व त्यामुळें त्या वर आहेत. पण आमची तिसरी निष्ठा तर डोळ्यांसमोर सर्व अंधाराच असल्यामुळें निश्चल, स्थिर, आपल्या वाड्यांतच उभी आहे. आपल्याच बुद्धीच्या भोंवऱ्यांत ती सांपडली असल्यामुळें बाहेर निघण्याचा मार्ग तिला दिसत नाही. बाहेरचें जग पुढें जातांना दिसत असलें, तरी त्याचें अनुकरण करणें बुद्धीच्या धमंदीमुळें तिला अपमानाचें वाटतें. यावर उपाय तिनें आपल्या नजरवर आलेली विभावरी (म्हणजेच तमास्विनी ऊर्फ तामसी वृत्तीची रात्र) दूर सारली पाहिजे हाच आहे. आपणाला मार्गें खरें वाटत असलें 'स्वप्न विरलें' आहे हें समजून, पुनश्च उगाच 'दोहावर' मनाच्या अनिश्चिततेचे झोके खात

न वसतां, व झाल्या चुकीच्या गोष्टीबद्दल 'निःश्वासे-सोडीत वसण्याचें' तहकूब करून, 'तमसी मा ज्यो' तिर्गमय' हा मंत्र जपत उबड्या जगांत येणें, हाच एक मार्ग सदाशिव-पेठी संस्कृतीतील लोकांना उरलेला आहे. मॅथ्यू अर्नोल्ड या इंग्रज शिक्षक-टीकाकारानें या जातीच्या लोकांना Philistines असें संबोधून त्यांच्यांत खऱ्या सांस्कृतिक गुणांचा अभाव असल्यामुळें अराजक कसें माजतें हें आपल्या 'Culture and Anarchy' या पुस्तकांत मार्गेच सांगितलें आहे. अशाच तऱ्हेचें अराजक सध्यां महाराष्ट्रांत माजलें आहे. कोणत्याच गोष्टीत कांहीं चांगलें न पहातां इतरांच्या चांगल्या कार्यावरहि टीका करणें, त्याविरुद्ध फूत्कार सोडणें, हे प्रकार आज रुढ आहेत. जो समाज विभावरीच्या वावटळीत वस्त्राचेंहि भान न राखतां तिच्यामार्गे पळत गेला, त्यानें 'प्रसाददीक्षे'त आलेल्या महात्माजींच्या पत्रांची आपल्या हीन टीकेनें काय गत केली होती, हें मनांत आणलें म्हणजे त्याला समाजाच्या मूलभूत प्रश्नांचा विचार करण्याची पात्रताच राहिली नाही, असें म्हणावेसें वाटतें. 'कळ्यांच्या निःश्वासा' वर 'प्रसाददीक्षे'चा वात्सल्यपूर्ण तोडगा होता. पण तो करून घेण्याचा मनःस्थितीत, सदाशिव-पेठी समाज नव्हता. तो तोडगा लागू पडतातर गेल्या दहा वर्षांतील मराठी वाङ्मय वेगळ्याच मार्गावर चालू झालेलें दृष्टीस पडतें. विभावरीचा मार्ग त्याज्य समजून जिनें अशी दीक्षा घेतली, त्या प्रेमावाईचें पुढील लिखाण सर्व समाजाचे प्रश्न सोडविण्याच्या रुळांवर कसें चालू झालें आहे, हें नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या 'भ्रांत जीवन' या छोट्या पुस्तकांतिल लघु-नाटिकांवरूनहि निदर्शनास येतें. पण महाराष्ट्र-समाजांतिल आजच्या सुशिक्षित विभावरी अजून त्या 'भ्रांत' जीवनांतच गडून गेल्या आहेत ! उपनगर-संस्कृतीतील झोड, बंगला, कार, रेडिओ, सोफा, इलेक्ट्रिक चूल व अखेरीस स्वतःच्या हाडामांसाचा ठसा उमटलेलें मूल, यांच्यातच हा वर्ग अजून दंग झालेला दिसतो. भोंवतालच्या जगांत आपल्याच जगून पडले

अनुक्रमणिका

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राप्तपाठशाळांमंडळ, वाई

नवभारत

जागा होतांना दिसत नाही. तेव्हां अखेर आम्हांला
रामदासांच्या ब्राह्मणांवरील उद्धारांची आठवण होते :
“हैं ब्राह्मणास कळेना । त्याची वृत्तीच वळेना ।
मिथ्या अभिमान गळेना । मूर्खपणाचा ॥
राज्य नेलें म्लेंच्छीं क्षेत्री । गुरुत्व गेलें कुपार्त्री ।

आपण अरत्री ना परत्री । कांहींच नाही ॥
आतांचें ब्राह्मणीं काय केलें । अन्न मिलेना ऐसं जालें ।
तुम्हां बहुतांचे प्रचितीस आलें । किंवा नाही ॥
असा प्रश्न रामदास विचारतात. तसाच आम्हांला
विचारावासा वाटतो.

प्रेमनदीची जलधारा

सकाळची वेळ होती. अजून सूर्योदयास बराच वेळ होता. यमुनेच्या पवित्र जलांत स्नान कर-
ण्यास चाललेले लोक वाटेतच राजघाटाच्या पुण्यभूमीवर बापूंच्या समाधीनजीक थोडा वेळ बसून नंतर पुढें
जात होते....पुष्कळसे लोक “रघुपति राघव राजाराम । पतित पावन सीताराम ।” एवढेंच म्हणून
थांबत. “ईश्वर अह्मा तेरे नाम । सवको सन्मति दे भगवान् ॥” हा उत्तारार्थ मात्र थोडेच म्हणत. त्यांत
बहुसंख्या वृद्ध मातांचीच होती.... मला थोडें नवल वाटलें ! “हैं तर बापूंच्या जीवन कार्यावर पाणी ओत-
ण्यासारखें झालें ! हे रुढिग्रस्त लोक आपल्या घरच्या रामालाच विलगून राहिले आहेत ! आपल्या खुरा-
ड्यांतून ते केव्हां वाहेर पडणार ! “या विचारमालें माझ्या मनांत दुःख पसरलें. अशा स्थितींत बराच
वेळ गेला. मी समाधजिवळ एकटाच राहिलों होतो.... बापूंच्या आत्म्यास प्रणाम करून मी उठणार
तोच एक पठाण तेंथें आला. तो कुराण शरीफमधून कलमा पढूं लागला. पवित्र पठण पुरें झाल्यावर
त्यानें दुवा मागितली— “या अह्माह ! गांधी मलंग की रूहको अमन बक्ष !... उसने हमको बतलाया-
ईश्वर अह्माह एक है ! ईश्वर अह्माह तेरे नाम । सवको सन्मति दे भगवान् ॥” पठाणाच्या डोळ्यांत
आंसवें डबडवून आली होती. मीही हें दृश्य आंसवांनीं भरलेल्या डोळ्यांनीं पहात होतो. पठाण जुन्या
दिल्लीकडे परत फिरला. मी नव्या दिल्लीकडे निघालों. रस्त्यानें जातांना माझ्या कानांत मीराबाईंच्या एका
भजनाची ओळ गुंजू लागली : “मीराके प्रभु गहिर गंभीर हृदे रहोजी धीरा । आधी रात प्रभु दर्शन
दीन्हो प्रेमनदीके तीरा ॥” — मी माझ्या मनास विचारलें—“त्या पठाणाच्या डोळ्यांत जीं आंसवें होती
आणि माझ्या डोळ्यांत जीं आंसवें तीं ह्याच प्रेमनदीची जलधारा होती काय ?”

—श्री. गुरुदयाळ मल्लिक [“मौज ” ३०-१-४९ वरून सारांशरूपानें]

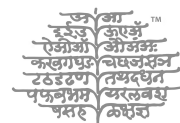
अहिंसा

ज्यांच्या अंगी अहिंसा—तत्त्व पूर्णपणें वाणलें आहे असे संत आपल्याऽध्येयाकडे पूर्ण लक्ष देऊन
पृथ्वीवर पाऊल टाकतात. केसर चुरडून गळेल काय या शंकेनें भुंगा कमळावर अत्यंत हलुवारपणें
पाय ठेवतो, त्याप्रमाणें प्रत्येक परमाणूंत सूक्ष्म जीव लपेटून राहिले आहेत हें जाणून कारुण्यपूर्ण अंतः-
करणानें ते आपली पावले जपून टाकतात. ते चालतात तो मार्गच कुपेचा बनावितात, दिशा प्रेमानें भरून
टाकतात व सर्व जीवांच्या खालीं जणू आपला जीवच आंथरतात ! आपल्या दांतांचीं तीक्ष्ण टोकें लागतील
कीं काय या भितीनें अगदीं हलुवारपणें मांजरी आपल्या पिलांना आपल्या तोंडांत धरते, त्याप्रमाणें ते अति
हलुवारपणें पृथ्वीवर चालतात. (ज्ञा., १३, २४१-५५.) ते अभय देण्यासाठींच हात उचलतात, पडले-
ल्यास वर उचलण्यासाठींच हात देतात किंवा आपत्तीनें गांजलेल्यांना कुरवाळण्यासच आपल्या हातांनीं
हलुवारपणें त्यांच्या अंगांस स्पर्श करतात. व हें सर्व ते इतक्या जिद्दाळ्यानें व हलुवारपणें करतात कीं,
त्यांच्या स्पर्शापुढें दक्षिणेचा पर्वतावरून येणारा वारा देखील कठोर व खुपतोसा वाटतो !
(ज्ञा., १३, २७८-९०.)

—‘ज्ञानेश्वरीचें अंतरंग’ [डॉ. रा. द. रानडे : अनु. क. वें. गजेन्द्रगडक]

४९४

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशाळांमंडळ, वार्ड

वर्गणीदारास सूचना

(१) 'नवभारत'चा अंक दरमहा १ तारखेच्या आंत नियमितपणे काळजीपूर्वक पोन्टांत टाकला जातो. वर्गणीदारांस जर आपला अंक ५ तारखेपर्यंत मिळाला नाही तर त्यांनी प्रथम स्थानिक पोन्ट ऑफिसांत चौकशी करून नंतर आमचेकडे लिहावे. अंक शिद्धक असला तरच पाठविला जाईल. अंक न मिळाल्याबद्दल १० तारखेनंतर येणाऱ्या तक्रारीस उत्तर दिले जाणार नाही.

(२) पत्रव्यवहार करतांना नेहमीं अनुक्रम-नंबर लिहावा. 'नवभारत' कचेरीतून दरमहा जो अंक रवाना होतो त्यावर पत्र्याच्या वरच्या बाजूस डाव्या हाताला अनुक्रम-नंबर लिहिलेला असतो.

(३) पत्ता बदलावयाचा असल्यास त्याबद्दलची सूचना कचेरीस २५ तारखे-पूर्वी मिळाली पाहिजे. त्यानंतर सूचना-पत्र आल्यास त्याची अंमलबजावणी त्याच महिन्यांत न होतां पुढील महिन्यापासून केली जाईल.

(४) 'नवभारत' च्या कोणत्याहि एजंटास वर्गणी वसूल करण्याचा अधिकार नाही. त्यामुळे कचेरी व वर्गणीदार या दोघांनाहि त्रास होतो व विलंब लागतो. म्हणून वर्गणी नेहमीं कचेरीकडे खालील पत्र्यावर पाठविण्याची कृपा करावी.

व्यवस्थापक

'नवभारत',

२९१ शनवार पेठ, पुणे २.

एजन्सीबाबत खुलासा

'नवभारत' हे एक उच्च दर्जाचे, वैशिष्ट्यपूर्ण मासिक सराठीत आहे, असा अभिप्राय अनेक वृत्तपत्रांनी दिलेला आहे. अशा तऱ्हेच्या मासिकाचा प्रसार जास्तीत जास्त व्हावा यासाठी ठिकठिकाणी एजन्ट्स नेमण्याची योजना आम्हीं तयार केलेली आहे. एजन्सीचे साधारण नियम पुढे देत आहे. तपशीलवार नियमांची म 'नवभारत'च्या वेबसाईटवर डाव्या हाताला

(१) विक्रेत्याने कमीत कमी चार अंक व्यावेत. अंक न खेळणे पाहिले जाणार नाहीत. १० तारखे-

(२) डिपेंडिट म्हणून कमीत कमी दहा रुपये आमचेकडे जमावावणी त्याच महिन्यात.

(३) हातां पुढील अंकांपेक्षा जास्त मर्यादित असल्यास एजंटास एक प्रत

(४) 'नवभारत' च्या कोणत्याहि एजंटास वर्गणी वसूल करण्याचा अधिकार

नहीं. त्यामुळे कचेरी व वर्गणीदार या दोघांनाहि त्रास होतो व विलंब लागतो.

अनुक्रमणिका

नवभारत
१५
अनुक्रमणिका
१५

मराठीचा विकास, महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राप्तपाठशाळांमंडळ, वाई

हमारे कारखाने में हर किस्म की मशीन की नवी शीशीयां, चिमनियां, स्टापर और स्कू, जार और डेकोरेटेड ग्लास तैयार किये जाते हैं।

ग्राहकों की इच्छा के मुताबिक

आकार प्रकार का सामान तैयार कर दिया जाता है।

—: सेंट्रल ग्लास फैक्टरी :—

मैनुफैक्चरर्स एण्ड गवर्नमेंट कान्स्ट्रक्टर्स

इमामवाड़ा रोड, नागपुर सीटी.

जाहिरातीचे दर

	संबंध पान	अर्ध पान	पाव पान
एक वेळ	७५	५०	३५
तीन वेळां	७० प्रत्येक खेपेस	४५ प्रत्येक खेपेस	३० प्रत्येक खेपेस
सहा वेळां	६५ ”	४० ”	२५ ”
बारा वेळां	६० ”	३५ ”	२० ”

पाव पानांपेक्षां कमी जाहिरात स्वीकारली जात नाही.

कव्हर पान नं. ४ प्रत्येक वेळेस १५० रुपये

कव्हर पान नं. २ व ३ ” ” १२० रुपये

(१) सर्व जाहिराती 'जाहिराती व जाहिरातदार' या सदरांत छापल्या जातात.

(२) शक्य असेल त्या वेळेस जाहिरातदारांचा थोडक्यांत परिचय देण्याची पद्धत

ने ते आपली पावले जपून टाकतात.

त व सर्व जीवांच्या खाली जणू अ कॉलम्स असतात.

या या भूतिने अगदी हलुवारपणे ८॥"X५॥"

रपणे पृथ्वीवर चालतात. (ज्ञा.,

वर उच्चलण्यासाठीच हात देत

रपणे त्यांच्या अंगांस स्पर्श करतात.

या स्पर्शापुढे दक्षिणेचा पर्वतावरून येणाऱ्या नारा देखील कठोर व खुपतीसा घनिवार, पुणे २.

, १३, २७८-९०.)

— 'ज्ञानेश्वरीचे अंतरंग' [डॉ. रा. द. रानडे; अनु. क. वें. गजेन्द्रगडक]

४९४

अनुक्रमणिका

महाराष्ट्र सरकार

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशाळा मंडळ, वाई